

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Tuğba TAŞKESEN

VEZİR NİZÂMÜLMÜLK'ÜN AİLESİNİN BÜYÜK SELÇUKLU
DEVLETİ'NDEKİ ROLÜ

Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Tuğba TAŞKESEN

VEZİR NİZÂMÜLMÜLK'ÜN AİLESİNİN BÜYÜK SELÇUKLU
DEVLETİ'NDEKİ ROLÜ

Danışman

Doç. Dr. S. Halûk KORTEK

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Tuğba TAŞKESEN'in bu çalışması, jürimiz tarafından "Tarih" Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr.Mehmet AK (İmza)

Üye (Danışmanı) :Doç. Dr. S. Halûk KORTEİ (İmza)

Üye : Doç. Dr. Şahin DOĞAN (İmza)

TezBaşlığı:	Vezir Nizâmülmülk'ün Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Rolü
-------------	--

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi :15.12.2023

Mezuniyet Tarihi : 04/01/2024

(İmza)
Doç. Dr. Seda
BAYRAKTAR
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Vezir Nizâmülmülk’ün Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti’ndeki Rolü” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Tuğba TAŞKESEN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

.... / / 2023

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Tuğba TAŞKESEN
Öğrenci Numarası	
Anabilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. S. Halûk KORTEK
Yüksek Lisans Tez Başlığı	Vezir Nizâmülmülk'ün Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Rolü
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	
Rapor Tarihi	
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %..... Alıntılar dahil: %.....
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplamsayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Unvanı, Adı-Soyadı Doç. Dr. S. Halûk KORTEK İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM NİZÂMÜLMÜLK'ÜN OĞULLARI

1.1. Cemâlmülk Ebu Mansûr Cafer Muhammed	16
1.1.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri	16
1.2. Ebu Bekr Ubeydullah Müeyyidülmülk	19
1.2.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri	20
1.2.2. Sultan Berkyaruk Dönemi Faaliyetleri	28
1.2.3. Sultan Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri	34
1.3. Fahrülmülk Ebû'l-Feth Ali El-Muzaffer	44
1.3.1. Tâcü'd-devle Tutuş'un Hizmetindeki Faaliyetleri	44
1.3.2. Sultan Berkyaruk Hizmetindeki Faaliyetleri	46
1.3.3. Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri	47
1.4. Şemsülmülk Osman	49
1.4.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri	49
1.4.2. Sultan Berkyaruk Dönemi Faaliyetleri	50
1.4.3. Sultan Mahmud Dönemi Faaliyetleri	52
1.5. İzzülmülk Ebû Abdullah El-Hüseyn b. Nizâmülmülk	55
1.5.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri	55
1.5.2. Sultan Berkyaruk Dönemi Faaliyetleri	55
1.5.3. Sultan Mesud Dönemi Faaliyetleri	56
1.6. Ziyaülmülk Ebû Nasr Nizâmüddîn Ahmed b. Nizâmülmülk	58
1.6.1. Sultan Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri	59
1.6.2. Halife el-Müstersid Dönemi Faaliyetleri	63
1.7. İmâdülmülk Ebû'l Kasım	66
1.8. Bahaülmülk Ebu'l Feth Abdürrahim	67
1.9. Ebû Mansur	68
1.9.1. Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri	68
1.10. Mecdü'l-mülk	68

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN TORUNLARI

2.1.	Nasiruddin Mahmud b. Müeyyidülmülk (Nasîrûlmülk)	69
2.1.1.	Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri	69
2.2.	Sadreddin Ebû Cafer Muhammed b. Fahrûlmülk	71
2.2.1.	Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri	71
2.3.	Ebû'l-Feth Nâsıraldin Tahir b. Fahrûlmülk	73
2.3.1.	Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri	73
2.4.	Nizâmülmülk Kıvâm'al-din Ebû Ali El-Hasan b. Tahir	75
2.5.	Nizâmülmülk Muhammed Bahâeddin Mesud b. Ali El-Hasan	75
2.6.	Sadrüddin Ali Muhammed Nizâmülmülk b. Mesud	76
2.6.1.	Sultan Tekiş Dönemi Faaliyetleri	76
2.7.	Nizâmülmülk Ebu Ali Kıvameddin El Hasan b. Nasırüddin Tahir	77
2.8.	Şihâbü'l-islâm Abdüddevâm veya Abdurrezzak b. El-Fakih Abdullah b. Ali b. İshak	77
2.8.1.	Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri	78
2.8.2.	Sultan Mahmut Dönemi Faaliyetleri	79
2.9.	Bahaeddin Mahmud b. İzzeddin Yusuf	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN DAMATLARI

3.1.	Seyyid El-Rüesâ Kesaraz Ebul Mehasin Müeyyidülmülk Mehmed	81
3.1.1.	Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri	81
3.2.	Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammed b. Fahrüddevle b. Cüheyr	83
3.2.1.	Halife el-Muktedî Dönemi Faaliyetleri	86
3.3.	Sikatül İslam Ebu Müslim Servşiyari veya Razi	96

SONUÇ	98
KAYNAKÇA	111
EKLER	118
EK 1- NİZÂMÜLMÜLK AİLESİNİN ŞECERESİ	118
EK 2- GÖRSELLER	119
ÖZGEÇMİŞ	125

KISALTMALAR LİSTESİ

TTK	: Türk Tarih Kurumu
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İA	: İslam Ansiklopedisi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EIRA	: Enycylopaedia Iranica
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
H.	: Hicri
M.	: Miladi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Yay	: Yayınları
Yay. Haz	: Yayına Hazırlayan
Haz.	: Hazırlayan
(T)	: Tarihsiz
Vol	: Volume, cilt
Bkz.	: Bakınız
Çev	: Çeviren
s.	: Sayfa

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olan vezir Nizâmülmülk'ün gerek vezareti döneminde gerekse ölümünden sonraki dönemde oğulları, torunları ve damatları devlet içerisinde önemli mevkilere getirilerek büyük bir güce sahip olmuşlardır. Nizâmülmülk aile üyeleri bu gücün tesiriyle mevcut konumlarını ve nüfuzlarını muhafaza etmek için vezirlik müessesini kontrol altına alarak Büyük Selçuklu Devleti Tarihi'nin önemli siyasi olaylarında olumlu-olumsuz etkili roller üstlenmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti Tarihi'nde üstlendikleri önemli rollerin açığa çıkarılması bakımından Nizâmülmülk Aile üyelerine dair tarihi kaynaklardan edinilen bilgiler biyografik bir şekilde çalışmaya yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler:Büyük Selçuklu Vezirleri, Nizâmülmülk, İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Fahrülmülk, Ziyaülmülk, Şemsülmülk.

SUMMARY

THE ROLE OF THE VIZIER NIZAM AL-MULK'S FAMILY IN THE GREAT SELJUK EMPIRE

One of the most important statesmen of the Great Seljuk Empire, the vizier Nizamal-Mulk's sons, grandsons and sons-in-law were brought to important positions in the state and had a great power both during his viziership and in the period after his death.

Under the influence of this power, the members of the Nizamal-Mulk family took effective positive and negative roles in the important political events of the History of the Great Seljuk State by taking control of the vizier institution in order to maintain their current position and influence.

In terms of revealing the important roles the Nizamal-Mulk Family members took in the History of the Great Seljuk Empire, the records obtained from historical sources are reflected in the study in a biographical manner. In these records, the focus is especially on the duties of the Nizamal-Mulk Family members in the Great Seljuk State and their relations with the Seljuk sultans.

Keywords: Great Seljuk Viziers, Nizamal-Mulk, Izzal-Mulk, Mueyyidal-Mulk, -Fakral-Mulk, Ziyaal-Mulk, Semsal-Mulk, Ziyaal-Mulk.

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu Devleti Tarihi'ne naçizane bir katkıda bulunacak olan çalışmamızın “Giriş” bölümünde; Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu Devleti’ndeki 30 yıllık vezaret dönemi (1063-1092); özellikle Nizâmülmülk’ün “gücünün zirvesinde olduğu” Sultan Alparslan dönemi ve Sultan Melikşah dönemindeki hizmetleri ele alınmıştır. Selçuklu sultanlarından hizmetlerine karşılık geniş yetkiler alan Nizâmülmülk, kaynakların ifadesine göre kendisini tahtın ve iktidarın ortağı olarak görmeye başlayarak önü alınamaz bir güce sahip olmuştur. Nitekim Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti’nde elde ettiği bu gücün tesiriyle gerek vezareti döneminde gerekse ölümünden sonraki dönemde kendi konumunu muhafaza etmek ve bunun yanında devlet içerisindeki nüfuzunu sürdürebilmek için aile üyelerini devlet idaresinde önemli makam-mevkilere tayin etmiştir. Nizâmülmülk’ün ölümüyle birlikte Nizâmülmülk aile üyeleri, Büyük Selçuklu sultanları tarafından devlet içerisinde devlet işlerinin yoluna gireceği düşüncesiyle ve Nizâmülmülk ailesine mensubiyeti dolayısıyla Selçuklu sultanları tarafından vezaret makamına getirilmeye devam edilmişlerdir. Dolayısıyla bu kısımda Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu Devleti’ndeki elde ettiği “gücünü” açığa çıkartmak maksadıyla sırasıyla Nizâmülmülk’ün; Sultan Alparslan’ın Tuğrul Bey’den sonra Selçuklu tahtına geçmesindeki rolü, Sultan Alparslan-Kutalmış Saltanat Mücadelesindeki Rolü, Sultan Alparslan’ın ölümüyle birlikte oğulları arasında yaşanan taht mücadelesinde Sultan Melikşah’ın rakipsiz bir şekilde veliaht tayin edilmesi ve hükümdar ilan edilmesindeki rolü üzerinde durulmuştur.

Dolayısıyla “Üç bölümden” oluşan çalışmamızda; Türk-İslam Devletleri ve Selçuklu Devleti’nde vezaret makamına getirilen Nizâmülmülk’ün Aile Üyelerine (sırasıyla oğullarının, torunlarının, damatlarının) dair tarihi kaynaklardan edinilen bilgiler biyografik bir şekilde çalışmaya yansıtılmıştır. Özellikle onların Büyük Selçuklu Devleti Tarihi’nin önemli siyasi olaylarında üstlendikleri olumlu-olumsuz etkili önemli rollerin açığa çıkarılması bakımından Büyük Selçuklu sultanlarıyla olan ilişkileri mercek altına alınmıştır.

Çalışma için Büyük Selçuklu vezirleri ve Nizâmülmülk Ailesine dair son derece ağır ve sanatlı bir üsluba ve kullandığı sözcüklerin birçoğunu sözlüklerde dahi bulunmayan Arapça şiirler ve cümlelerle dolu olmasına rağmen Abbas İktal’in *Vezaret ‘Ahd-i Selatin-i Büzürg-i Selcûki* adlı eserini mümkün olduğu kadar az hata ile çevirerek kullanmaya çalıştık. Ayrıca bu tür konuların şeceresiz anlaşılmasının zor olduğunu düşünerek çalışmanın “Görseller Listesi” kısmına İbrahim Kafesoğlu’nun İslam Ansiklopedisi’nde yer alan “Nizâmülmülk” adlı makalesinden Nizâmülmülk’ün Ailesine ait bir şecereyi koymayı uygun

gördük. Bu konuda eksikliği telafi etmek için yapılan çalışmada, gözden kaçmış bazı hataların ve boşlukların hoşgörüyü karşılanacağını ümit ediyorum. Çalışmam sırasında bana destek olan yardımlarını esirgemeyen çok kıymetli hocalarım Doç. Dr. S. Halûk Kortel'e, Prof. Dr. Mehmet Ak'a ve Doç. Dr. Şahin Doğan'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bazı araştırma eserlerin temini ve İran'dan bizzat Nizâmülmülk Türbesi'nin fotoğraflarını benimle paylaşan, sevgili Fırat Umanç'a ne kadar teşekkür etsem az. Son olarak bu çalışmayı Büyük Selçuklu Devleti Tarihi ile ilgilenen tarihçilerin ve okuyucuların istifadesine sunmakla kendimi son derece mutlu hissettiğimi de belirtmek isterim.

Tuğba TAŞKESEN

Antalya, 2023

GİRİŞ

Büyük Selçuklu sultanları Sultan Alparslan ve oğlu Sultan Melikşah'a takriben otuz yıl boyunca vezirlik yapmış olan Ebû Alî Kıvâmu'd-dîn Hasan b. 'Ali b. İshak-i Tûsî, Nizâmülmülk lakabıyla tanınmıştır. 21 Zilkade 408/10 Nisan 1018 tarihinde Doğu İran'da Horasan'ın Tus şehrine bağlı Nûkan kasabasının Râdkân Köyü'nde dünyaya gelmesine rağmen Tusî (Tuslu)olarak bilinmiştir. Dedesi İshak, Mahmud b. Sebüktekin'in adamlarından ve dihkânlarından olup babası Ali b. İshak, Gaznelilerin Tûs amili ve Nukan kasabasının dihkânının hizmetinde idari vazife gören servet sahibi birisiydi¹. Annesini küçük yaşta kaybeden Hasan, iki kardeşi ile birlikte çok iyi bir eğitim görerek Arapça öğrenmiş 11-12 yaşında iken Kurân'ı ezberlemiş, kıraat ve şâfi fikhî ile alakadar olarak genç yaşında bu fikhî bilimini iyi bilenler arasına girmiştir². Hasan, başlangıçta babasıyla birlikte Horasan Valisi Ebû'l-Fazl Sûri'nin yanında görev almıştır. Onun asıl ikamet ettiği yer Beyhak olmasına rağmen devlet işlerinde yükselmeye başlayınca devlet memuriyeti verilince Tûs çevresinde yaşamaya başlayarak burada evlenmiştir³. 21 yaşında Türkmenlerin Horasan'a hücumlarından sonra Selçuklu hizmetine girmiştir. Dandanakan Savaşı'nın ardından Tûs'tan Hüsrevçird'e oradan da Gazne'ye gitmiştir⁴. Daha sonra Horasan'a dönerek Çağrı Bey'in Belh'de ki işlerini idare eden Belh Valisi Ebu Ali b. Şadan'nın idari hizmetlerinde görev alarak Selçuklu hizmetine girmiştir⁵. Hasan, İbni Şadan'ın mahiyetindeyken ondan eziyet ve zulüm görmüş ve yanından ayrılarak Merv'e Çağrı Bey'in hizmetine girerek 10 yıl boyunca Çağrı Bey'in yanında hizmetinde kalmıştır⁶. Çağrı Bey, oğlu Alparslana'a "Bu Tûslu Hasan'dır. Onu teslim al ve bir baba olarak kabul et, sakın muhalefet etmebu adam senin işlerin için iyi bir kâtip, müşir ve müdebbir olabilir"deyip tavsiye etmiştir⁷.

Nizâmülmülk, Tuğrul Bey'in ölümüyle birlikte Sultan Alparslan'ın hükümdar olmasında önemli rol oynamıştır⁸. Tuğrul Bey'in ölümü (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063)

¹Dihkan köy aristokrati, reisi'dir. İbnül Esir, 1987: 178. Fakat İbnü'l Adim ve İbnü'l Cevzi'ye göre Nizâmü'l-Mülk'ün babası Râdgân ve Beyhak yörelerindeki ileri gelen çiftlik sahiplerinden bir çiftçiydi. İbnül Adim, 1982: 40., İbnü'l Cevzi, 2014: 157. Ahmed bin Mahmud'a göre ise Beyhak nahiyesinden sanat erbabı bir kişinin oğludur. Ahmed bin Mahmud, 1977: 9., Mirhand'a göre, babası divan memurlarından birisidir. Mirhand 2015:130., Münecimbaşî'na göre ise Nizâmü'l-Mülk Tus köylülerinden birinin oğludur. Münecimbaşî, 2017: 62.

² İbni Kesir, 1995: 279; Münecimbaşî, 2017: 62.; Kafesoğlu, 1964: 329.

³ <http://mediasoft.ir/خاجه-نظام-الملک-طوسی> (erişim tarihi: 20.04.2018)

⁴ İbnül Adim, 1982: 40; <http://mediasoft.ir/خاجه-نظام-الملک-طوسی> (erişim tarihi: 20.04.2019).

⁵ İbnül Esir, 1987: 179; İbnül Cevzi, 2014: 157., Ahmed bin Mahmud, 1977: 9., Mirhand, 2015: 131.

⁶ İbnül Esir, 1987: 179; Ahmed b. Mahmud, 1977: 9., Hüseyini, 1943: 10., İbnül Cevzi, 2014: 157., Mirhand, 2015: 132., <http://mediasoft.ir/خاجه-نظام-الملک-طوسی> (erişim tarihi: 20.04.2019).

⁷ İbnül Esir, 1987: 179; Münecimbaşî, 2017: 62., Mirhand, 2015: 132; Özeydin, 2001: 143.

⁸ Ahmed b. Mahmud, 1977: 9; İbnül Cevzi, 2014: 158.

üzerine bazı hanedan mensupları tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştır. Tuğrul Bey'in ölmeden önce veliaht tayin ettiği Çağrı Bey'in oğlu Süleyman, Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Kündürî tarafından Rey'de tahta çıkarılıp sultan ilan edilmiştir.

Amîdülmülk Kündürî, Alp Arslan'a haber gönderip Süleyman'dan sonra kendisinin adını da hutbelerde zikrettireceğini, Tuğrul Bey'in vasiyetinin dışına çıkacak olursa derhal üzerine yürüyeceğini söylemiştir. Ancak veziri Nizâmülmülk ve ona bağlı olan gulamlar ve önemli kumandanlar tarafından desteklenen Sultan Alp Arslan tehditlere aldırmadan derhal Rey üzerine yürümüşse de Süleyman b. Çağrı Bey, Rey'den ayrılıp Şiraz'a çekilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Amîdülmülk Rey'de önce Sultan Alp Arslan sonra da Süleyman adına hutbe okutmak zorunda kalmıştır⁹.

Emir Süleyman'dan sonra Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Sultan Alp Arslan'a karşı tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştır. Sultan Alp Arslan Kutalmış'a mektup gönderip saltanat davasından vazgeçmesini istemişse de o bu teklifi reddetmiştir. M. 1 Muharrem 456/ H. 25 Aralık 1063 tarihinde (bazı rivayetlerde 13 Zilhicce 455/4 Aralık 1063) Nişâbur'dan yola çıkan Sultan Alp Arslan'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Kutalmış, Milh Vadisi'ni bataklık haline getirerek rakibinin hareketini engellemek istemiştir. Sultan Alp Arslan Kutalmış üzerine yürüdü ise de vadinin bataklık haline getirilmesi yüzünden güçlükle hareket edebilmiştir. Sultanın hücumu geçip geçmemekte tereddüt ettiği bir sırada Nizâmülmülk "Horasan'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiçbir zaman yalnız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar, bu ordunun erleri âlimler ve zahidlerdir, bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcıları yaptım" diyerek sultanı şevke getirmiştir. Kutalmış ve onun yanında yer alan herkes, Alp Arslan'ın ordusunun bataklığa saplanacağını zannederken sultan Alp Arslan Nizâmülmülk'ün sözleri üzerine atını bataklığa sürmüş ve ordusunun da kendisini takip etmesi için kamçısı ile işaret ederek askerlerine umûmî hücum emri vererek savaştan galip bir şekilde ayrılmıştır¹⁰. Savaşta Kutalmış'ın büyük oğlu Mansur veya Süleymanşah ile kardeşi Resultegin de esir düşmüştür. Sultan Alp Arslan onları öldürmek istediye de Nizâmülmülk "Akrabanın kanına girmek doğru değildir, uğursuzluk getirir, devletiniz çabuk zevâl bulur" diyerek buna mani olmuştur. Sultan Alp Arslan onları affederek salıvermiştir. Ancak bir süre sonra Nizâmülmülk, Kutalmış'ın oğulları ile adamlarının memlekette bırakılmasının ileride fitne çıkmasına sebep olabileceğini bunların ülkenin sınırlarında yerleştirildikleri ve üzerlerinden hükümdarlık ve emirlik unvânlarının kaldırıldığı takdirde sıkıntı içinde yaşamaya ve kötülük yapmamaya mecbur kalacaklarını söyleyerek onları Urfa-Birecik

⁹ Özaydın, 2018:8.

¹⁰İbnül Esir, 1987: 48.,Müneccimbaşı, 2017: 35; Köymen, 2001: 45,476., Kesik, 2001: 102-103.

taraflarına göndermiştir¹¹.

İbnül Cevzî'ye göre, Sultan Alparslan oğlu Melikşah'ın veliaht tayin edilmesini Nizâmülmülk'ün tedbiri ve kabiliyeti sayesinde gerçekleştirmiştir. Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı'nın arifesinde Nizâmülmülk ve ordusunun kumandanlarına “Ben bu savaşta düşmanada karşı yürüyorum, sağ kalırsam bu Tanrı'nın lütfudur, şehit olursam oğlum Melikşah'ı dinleyip ona itaat etmenizi ve onu yerime geçirip hükümdar olarak tanımanızı vasiyet ediyorum” diyerek oğlunun veliahtlığını bir kere daha tekrarlamıştır¹². Böylece Sultan Alparslan hem oğlu Melikşah'ın hemde devletin geleceği için oğlunun kendisinden sonra sorunsuz bir şekilde Selçuklu tahtına çıkması için gerekli tayini yapmış vasiyetini ölmeden önce yerine getirmiştir. Sultan Alparslan'ın Karahanlılardan Semerkand Hanı'na karşı Maverâünnehir üzerine yaptığı son seferinde Yûsuf'ül Harezmi adlı biri tarafından ağır bir şekilde yaralanması üzerine sultanın 6 Rebülevvel 465/ 21 Kasım 1072 tarihinden vefatının ardından 25 Kasım 1072 tarihine kadar geçen zaman içinde siyasi vasiyetini bir kere daha gözden geçirerek son bir kere teyit ve tasdik ettirmek için, Nizâmülmülk ve huzurunda bulunan devlet adamlarına ve ordu komutanlara oğlu Melikşah'a itaat edeceklerine ve bağlı kalacaklarına dair yemin ettirdikten sonra Nizâmülmülk'ü kendisinden sonra devlet işlerini düzene koyması ve gerekli tedbirleri alıp uygulaması için oğlu Melikşah'ın vezirliğine tayin edilmesi için vasiyet etmiştir¹³.

Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'ın ölümü ile birlikte sultanın oğulları arasında yaşanan saltanat mücadelesinde bir takım önlemler almıştır¹⁴. Kazvini ve İbnül Cevzî, Nizâmülmülk'ün Sultan Alparslan'ın ölümüyle oğlu Melikşah'ın sultan ilan edilmesinde Nizâmülmülk'ün almış olduğu tedbirlerin etkili olduğunu belirtmişlerdir¹⁵. Bununla birlikte Sultan Melikşah babasının ölümüyle birlikte tahta çıkar çıkmaz ilk işi babasının vasiyetini yerine getirip kendisine vezir olarak Nizâmülmülk'ü atamak olmuştur¹⁶.

Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'ın amcası ve Kirman Bölgesi meliki Kavurt ile olan saltanat mücadelesinde de çok etkin bir rol üstlenmiştir. Sultan Alp Arslan döneminde ağabeyi Kavurt Bey'in başlangıçta sultan Alp Arslan'ın saltanatını tanıyıp itaat arz etmişse de daha sonra tahriklere kapılmış ve H. 459/M. 1067 yılında tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştır. Sultan Alp Arslan ağabeyinin isyanını bastırmış, ancak onu cezalandırmayıp

¹¹ İbnül Esir, 1987: 49., Müneccimbaşı, 2017:73., Kesik, 2014: 94.

¹² İbnül Cevzi, 2014: 99; Müneccimbaşı, 2017: 40., Kafesoğlu, 1973: 6., Koca, 2007: 15.

¹³ İbnül Esir, 1987: 80., İbnül Cevzi, 2014: 113-114; Müneccimbaşı, 2017: 62., Taneri, 1967: 139., Kafesoğlu, 1973: 8., Koca, 2007: 15-16, Koca, 2011: 83.

¹⁴ İbnül Cevzi, 2014: 158.

¹⁵ Kazvini, 2015: 39; İbnül Cevzi, 2014: 158., Kafesoğlu, 1973: 9., Özaydın, 2004: 54.

¹⁶ Koca, 2011: 85; Özaydın, 2004: 54., Koca, 2007: 18.

affetmiştir. Kavurt H.461/ M.1068-69 yılında tekrar isyan etmiş, fakat sonuç alamamıştır. Sultan Alparslan'ın ölümüyle birlikte Kavurt, Sultan Melikşah'tan önce beraberindeki 2 bin atlı ve 4 bin yaya bir kuvvetle Rey üzerine yürümüştür. Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk, ondan önce başkent Rey kalesinde bulunan 500 bin altın (dinar) ve 5 bin giyisi ve silahları Türkmenlere dağıtarak Rey'e varmışlardır. Böylece Kavurt'tan önce davranarak Türkmenleri yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Netice itibariyle Kerec yakınlarındaki 4 Şaban 465/15 Nisan 1073 tarihinde yapılsavaşta Kavurt'un bozguna uğratmıştır. Hemedan dağlarına kaçan Kavurt yakalanıp Sultan Melikşah'ın huzuruna getirilmiştir. Sultan onu affetmek istediye de Nizâmülmülk buna engel olmuştur ve Kavurt bir çadırda hapsedilmiştir. Bu sırada askerler kazanılan zaferden dolayı iktâ ve maaşlarının arttırılmasını istemişler bu isteklerinin yerine gelmediği takdirde Kavurt'u tahta çıkaracaklarını imâ edip onun lehinde tezahüratta bulunmuşlardır¹⁷. Askerlerin Kavurt lehine tezahürat yapmaları ve onu tahta çıkaracaklarını ima etmeleri Sultan Melikşahın hükümdarlığı için tehlikeli gören Nizamülmülk sultanı Kavurt'un idam edilmesi için ikna etmiştir. Çok geçmeden Sultan Melikşah Kavurt'un idamını emretmiştir. Kavurt kendi yayının kirişiyle boğularak öldürülmüştür. Kavurt'un idam edilme haberinin Selçuklu askerleri arasında yayılması üzerine onlar sultana isyan ederek birçok yeri yağmalamışlardır. Bu sırada Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'a, "Durum kötüleşmiştir bu hususta ne yapılacağını açıkla, senin iznin dışında benim bir şey yapmam imkânsızdır, bu durum karşısında önlem almalısın veya benim yapmamı istediğin şeyleri bana emretmelisin" diyerek sultandantam yetki istemiştir. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'e "Büyük küçük az ve çok bütün işleri hep sana bırakıyorum. Sen benim babam durumundasın benden sana herhangi bir itiraz senden de herhangi bir ret olmaz" diyerek bu hususta ona ant içtikten sonra bütün devlet işlerini 4 Şaban 465/10 Mayıs 1073 tarihinde Nizâmülmülk'e tam yetki ile vermiştir¹⁸. Nizâmülmülk, olayları, aldığı yerinde önlemlerle önleyerek ordu mensuplarının huzursuzluğunu gidermiştir. Kavurt ve askerlerinin isyanını önlemekle gösterdiği başarı nedeniyle Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'e altın işlemeli bir hilat, içinde 1.000 altın bulunan bir divit (hokka) ile 100 parça değerli kumaş ve 20.000 dinar hediye etmiştir. Bunlardan başka ona doğmuş olduğu Tûs kent ve yörelerini ikta etmiştir¹⁹. Daha da önemlisi Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'e Selçuklu Tarihi'nde yeni bir unvan "babanın emiri" anlamına gelen, "ata-beg" ve bunun

¹⁷İbnül Esir, 1987: 82-83., Müneccimbaşı, 2017: 83-84., Sıbt, 2011: 188-190., Köymen, 2017: 73-75., Özaydın, 2018:9.

¹⁸İbnül Esir, 1987: 83; Sıbt, 2011: 189.,İbnül Cevzi, 2014: 113., Müneccimbaşı, 2017: 48., Köymen, 2017: 73-75., Taneri, 1967: 145-146., Merçil, 2014: 102., Özaydın, 2013: 83.

¹⁹İbnül Esir, 1987:83.,Sıbt, 2011: 189., Müneccimbaşı, 2017: 48., Sevim ve Merçil, 2014: 102.

dışında “İlig, Ata-hoca, Hâce-i Büzürg” gibi lakaplarını da vermiştir²⁰. Görüleceği üzere, Nizâmülmülk bu mücadelede hem siyasi hem de askeri harekâtı üstlenerek sultanın tam yetkisi ile Kavurt’u başarı ile bertaraf etmesinde önemli bir rol oynamıştır²¹. Fakat Nizâmülmülk, Sultan Melikşah’tan almış olduğu bu yetkiler ile kendisini sultanın veziri olmaktan çok tahtın ve iktidarın ortağı olarak görmeye başlayarak önü alınamaz bir güce sahip olmuştur²². Nitekim o bundan sonra önemli komutanların vali oldukları merkezlere oğullarını tayin ederek Selçuklu devletinde ikili devlet yapısının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum sultan-vezir çatışmasını da beraberinde getirerek devlette asayişsizlik ve kargaşa ortamının yaşanmasına sebep olmuştur²³.

Sultan Melikşah’ın kardeşi Tekiş, H. 473/ M.1080-1081 yılında saltanatı hak iddia ederek isyan etmiştir. Sultan Melikşah Rey’de orduyu teftiş ederek durumlarını beğenmediği 7000 askeri ordudan ihraç edilmesini emredince Nizâmülmülk Sultan Melikşah’ı ikaz ederek “Bunların arasında kâtiplik, tüccarlık, terzilik gibi askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilirse iplerlerinden birini seçip “işte bu sultanınızdır” diyebilirler. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve şimdi onlara ödemekte olduğumuz ücretin kat kat fazlasını onları itaat altına almak için harcamaya mecbur oluruz” demiştir. Çok geçmeden ordudan çıkartılanlar Tekiş’in yanına giderek ona katılarak isyan etmesi için teşvik etmişlerdir. Tekiş, ordudan ihraç edilenlerin kendisine katılmasıyla güçlenmiştir. Bu olay muhtemelen Selçuklu Devleti’nin başına geçmek isteyen Tekiş’in isyanına sebep olmuştur. Bu suretle harekete geçerek Mervi Rud, Şahcan ve Tirmiz gibi şehirlere hâkim olmuştur. Ayrıca Tekiş, bir an önce Nişabur’u ele geçirerek Horasan bölgesine de hâkim olmak istemiştir. İsyan ile ilgili haberler Sultan Melikşah’a ulaştığı zaman Vezir Nizâmülmülk’ün sözlerini dinlemediğine pişman olmuş o süratle hareket ederek Tekiş’ten önce Nişabur’a girmiştir. Tekiş, bu durumu öğrenince ilerlemekten vazgeçerek Tirmiz’e kapanmıştır. Melikşah kardeşini bu şehirde kuşatmıştır. Tekiş sultana karşı koyamayacağını anlayınca elindeki tutsakları serbest bırakarak af dileğinde bulunarak sultanın huzuruna gelmiştir. Sultan kardeşini affederek Tirmiz’den ayrılmıştır²⁴. Tekiş’in H. 477/1084-1085 yılında Sultan Melikşah’a karşı ikinci kere isyanında Nizâmülmülk’ün Nişabur’da bulunan vekili Ebu’l-Fütûh et-Tusi ile Horasan Amîdi Ebû Alî’nin, taktik ve planları sayesinde bertaraf edilmesinde etkili olmuştur. İbnül Esir’in kaydına göre şayet Nizâmülmülk

²⁰ İbnül Esir, 1987: 83; El Ömeri, 2014: 218 Münecimbaşı, 2017: 48., İbnül Cevzi, 2014: 113., Sıbt, 2011: 189., Alptekin, 1992: 131-132., Taneri, 1967: 146; Turan, 1969: 153, Kafesoğlu, 1973: 16., Özaydın, 2004: 55., Koca, 2007: 28-29., Koca, 2011: 100-104.

²¹ Sıbt, 2011: 192; Kafesoğlu, 1973: 16. Ayrıntılı bilgi için bak. 2015: 40.

²² Koca, 2011: 100-101,104; Koca, 2007: 28-29.

²³ Erdem, 2016: 69.

²⁴ İbnül Esir, 1987: 112., Münecimbaşı, 2017: 87., Sevim ve Merçil, 2014: 144-145.

bu planı gerçekleştirmemiş olsaydı Tekiş Rey şehrine kadar Horasan'ın geniş bir kısmına hâkim olacaktı²⁵.

Nizâmülmülk, Melik Berkyaruk'un veliaht tayin edilmesi için sultanı bu konuda teşvik ederek çok çaba sarfetmiştir. Fakat onun bu çabası kendisine karşı bir muhalif kesimin de doğmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim henüz Sultan Melikşah hayatta iken Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'u veliahtlıktan çıkartarak dört yaşındaki oğlu Mahmut'u Selçuklu tahtının varisi yapmak aynı zamanda halifelik ve sultanlık makamlarını elinde toplamak için halife ile evli olan kızı Mahmelek'in oğlu Cafer'i de halifenin veliahtlığına getirmeye uğraşan Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun iki emel karşısında da Nizâmülmülk'ü engel olarak görmüştür²⁶. Sultandan sonra ikinci mevkiyi işgal eden yalnızca sultan üzerinde değil devlet adamları ve kumandanlar üzerinde de büyük nüfuz sahibi olan Terken Hatun, vezir ve emirleri kendi himayesi altında makama yerleştirmiştir. Birçok siyasi meselede kendisine müracaat edilen Terken Hatun, kendisine ait vilayetleri, idari teşkilatı, hazine, vergiler ve bizzat emrinde 12.000 kişilik bir süvari kuvveti ve veziri Tacülmülk'ün başkanlığında ayrı bir divana sahipti²⁷.

Terken Hatun, Nizâmülmülk'ün vezirlikten azledip yerine veziri Tacülmülk'ü getirmek istemiştir. Reşüddin'in kaydına göre Terken Hatun sultan ile yalnız kaldıklarında Nizâmülmülk'ü sultan nezdinde gözden düşürmek için onun işlerini kötüleyerek Nizâmülmülk'ün on iki oğlunun halkın gözünde on iki imam mertebesinde aziz olduklarını, tüm devlet işlerinin onların elinde olduğunu, oğullarını damat ve naiblerinin devletin en mühim makama geçirdiğini, onların payitahtın emirlerini bile dinlemediklerini, halk nazarında yalnız vezirin arzusu ile hareket eden birer küçük hükümdar sayıldıklarını ve gittikçe devlet içinde devlet teşekkül etmekte olduklarını, ahalisinin bu zorbalardan sıkıntı çektiklerini söylemiştir²⁸. Gerçekten de, Nizâmülmülk'ün oğulları, torunları, damatları ve ulaşan 20.000 ulaşan köleleri (Nizâmiyeler) devletin birçok yüksek makamına, valiliklere yerleştirilerek büyük bir güce ve servete sahip olmuşlardır. Nizâmülmülk aile üyelerinin bu gücün tesiriyle kendi konumlarını muhafaza etmek ve bunun yanında devlet içerisindeki nüfuzunu sürdürebilmek için zaman zaman haksızlıklar ve taşkınlıklar çıkartarak sultan nezdinde Nizâmülmülk'ü zor durumda bırakıp, devlette asayişsizlik ve kargaşa ortamına sebep olmuşlardır²⁹. Bu durum halk arasında hoşnutsuzluklara ve dedikoduların çıkmasına sebebiyet

²⁵ İbnül Esir, 1987: 112, 128., Müneccimbaşı, 2017: 92., Özeydin, 2018: 19., Sevim ve Merçil: 2014: 145.

²⁶ İbnül Cevzi, 2014: 163; Ahmed b. Mahmud, 1977: 15., Kazvini, 2015:46., Mirhand, 2015:126., Müneccimbaşı, 2017: 62.

²⁷ Turan, 1969a: 170; Turan, 1969b: 128., Kafesoğlu, 1972: 118., Kafesoğlu, 1973: 141., Özeydin, 2011: 163.

²⁸ Reşüddin, 2010: 133., Mirhand, 2015: 127., Kazvini, 2015: 46., Alptekin: 1992: 140., Kafesoğlu, 1973: 183.

²⁹ Turan, 1969: 171.

vermiştir³⁰. Çok geçmeden vezire karşı elde ettiği güç ve nüfuzu kıskanan ve sahip olduğu ayrıcalıkları elde etmeyi amaçlayan bir muhalif zümrenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur³¹. Nizâmülmülk'e karşı ilk muhalefet hareketi Fars Emiri Humar-Tekin'in veziri veya kâtibi iken, Melikşah'ın hizmetine giren ve Sıbt'a göre oğlu Melik Ahmed'in eğitimine getirilen Amidü'd-devle İbn Behmenyar ile Divan-ı İnşa ve Tuğra sahibi Kemalü'd-devle Ebu'r Raza'nın oğlu Seyyidü'r-Rüesa Ebü'l-Mehasin'den gelmiştir. Sıbt'a göre, Nizâmülmülk'ten daha çok sultanın katında önemli ve değerli bir konumda olan sultan tarafından ikramlarla karşılanan Amidü'd-devle İbn Behmenyar, bir gün Sultan Melikşah'a Nizâmülmülk'ün her yıl, hazineye ait 700.000 dinar (kendi keyfine göre) harcadığını, her ülkeye kendi adamlarını tayin ettiğini bildirerek şikâyet etmiştir³². Fakat Sultan Melikşah, tüm bu şikâyetlere rağmen Nizâmülmülk'e karşı faaliyet içerisine giren bu devlet adamlarının sözüne itimad etmeyerek onları görevlerinden azledip hapsetmiş hatta idam ettirmiştir. Nizâmülmülk'e karşı teşekkül eden bu üçlü ittifakta başı çeken bir diğer devlet adamı ise teveccühünü kazandığı Sultan Melikşah tarafından önce oğullarının vezirliğine, sonra da bu vazife uhdesinde kalmak üzere Tuğra ve İnşa Divanı'na tayin edilen Tacülmülk Ebûl Ganaim'dir. Nizâmülmülk'e karşı kendisinden önce mücadele edenlerin uğradıkları feci akibetten ders alan bu devlet adamı, sultanın teveccühünü kazanmağa devam etmekle beraber, vezirin aleyhinde doğrudan doğruya faaliyet içerisinde bulunmamaya dikkat ederek onu sultana methetmiştir. Zira o, sultanın teveccühüne nail olmanın, mücadele edenleri kötü akibetlerden kurtaramadığını gördüğünden çalışmalarını büyük bir gizlilik içinde sürdürmüştür. Tacülmülk, yanına iki büyük divan üyesinden, Müstevfi Mecdülmülkve Aruz-i Ceyş Abdü'r-Rezzak'ı da yanına almak suretiyle Nizâmülmülke karşı mücadele cephesini tamamlamıştır. Görüleceği üzere Nizâmülmülk'ün Melikşah zamanında nüfuzuna son vermek için dört büyük divan üyesinden üçünün bir araya gelmesi gerekmiştir³³. Bu kişiler sultanla vezir arasında meydana gelen gerginliklerden faydalanarak düşmanlığını açığa vurmaya ve her vesileyle sultanı Nizâmülmülk'ün aleyhine kışkırtmaya başlamışlardır. Ebul Mehasin, bir süre sonra mevkisinden ve nüfuzundan rahatsız olduğu kayınpederi Nizâmülmülk'ü sultan nazarında küçük düşürmeye çalışmıştır. Müneccimbaşı'na göre Ebu'l Mehasin'in Nizâmülmülk'e karşı böyle bir mücadeleye girişmesinin sebebi onun karşısına rakip çıkararak mevkiine göz dikmesinden dolayıdır³⁴. Hatta bu uğurda İbn Behmanyar ile yakın ilişkiler içerisine girerek bir gün sultana "Nizâmülmülk ve adamlarını bana teslim et bende onlardan bir milyon dinar alıp sana vereyim çünkü"

³⁰Bundari, 2016: 63., İbnül Cevzi, 2014: 162., Alptekin: 1992: 140.

³¹Mirhand, 2015: 148.

³²Sıbt, 2011: 242.

³³Köymen, 2016: 179-181.

³⁴Müneccimbaşı, 2017: 54., Klausner, 1973: 127.

şeklinde Nizâmülmülk ve adamları hakkında şikâyetle bulunmuştur. Ayrıca Mehasin, Terken Hatun'un veziri Tacülmülk Ebu Ganaim, müstevfî Mecdülmülk el-Kummî ve ârizü'l-ceyş Sedîdülmülk Ebü'l-Meâlî ile iş birliği içerisine girerek Nizâmülmülk'ün adamlarının hakkında Nizâmülmülk'ün her yıl fakirlere, sufiler ve fakihlere sultandan 300.000 dinar aldığını bu mebla ile Kostantiniyye (İstanbul) surlarını fethetmenin mümkün olacağını ve halktan ve hazineinden gelir elde ettiklerini bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis edildiğini söyleyerek sultana şikayette bulunmuştur. Ayrıca Tacülmülk, Nizamülmülk ve adamlarının kendisine teslim edilmesi takdirinde sultana 1 milyon dinar rüşvet teklif etmiştir³⁵. Bu durum karşısında Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'e gücenerek bu hususu ona sormak istemiştir. Nizâmülmülk'ün binlerce sayıdan oluşan gulamlarını, askerlerini, atları silahları ve bütün teçhizatıyla büyük bir ziyafet tertip ettiği davete katılan sultan Nizâmülmülk'e "Niçin malları gereksiz yere harcıyorsun" diyerek uyarmıştır³⁶. Bunun üzerine Nizâmülmülk sultana:

"Ey âlemin sultanı Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yükseltmeye çalışan onun aziz kitabını hamil bulunan kimselere 300.000 dinar sarfetsen çok mudur, sen orduna bunun birkaç mislini harcıyorsun, bu askerlerinin okları bir milden öteye varmaz hâlbuki ben ise sarfettiğim bu para ile sana öyle manevi bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları arşa ve Tanrı'ya kadar yükselir" şeklinde cevap vermiştir³⁷. Ayrıca bu sözlerinden başka "Ben sana babana ve dedene hizmet ettim, benim hizmet hakkım vardır, banaulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor, malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım kölelere, aynı şekilde sadakalara vakıflara harcıyorum ki senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük şükür ve sevap olamaz. İşte mallarım sahip olduğum herşey gözlerinin önündedir, istersen al bana bir hırka bir zaviye yeter" demiştir³⁸.

Nizâmülmülk sultana kıymetli mücevherler, mallar ve para vererek "Hep bunlar sultanındır, onun için ondan saklanmıştır" şeklinde bir cevap ile kendisi hakkında dedikodu yapanlardan da pek çok para alacağı konusunda sultana güvence verdiği görülmüştür³⁹. Sultan bu sözleri işittiği zaman Nizâmülmülk'e "Bütün dünya elinde sana çok para ve servet veriyorum, her sözün yanımda hoş karşılanacak bana dua eden bilginlerin ve salihlerin askerlerini çoğaltıp onlara her zaman hoş yolunda git, seni bana gammazlayanın cezası görülsün" diyerek Nizâmülmülk'ü desteklemiş ve ona eskisinden daha büyük yetki tanımıştır. Bunun üzerine sultan, Ebul Mehasin'in tutuklanarak Save kalesine hapsedilmesini ve sorguya çekilmesini emretmiştir. Çok geçmeden Mehasin, H. 476/M. 1083-1084 yılında gözlerine mil

³⁵ İbnül Esir, 1987: 123; İbnü't Tıktakâ, 2016: 210. Müneccimbaşı, 2017: 55., Merçil, 2007: 452., Kafesoğlu, 1973: 179., Taneri, 1967: 139., Özeydin, 2010: 359.

³⁶ İbnül Esir, : 1987: 123; İbni Kesir, 75., Müneccimbaşı, 2017: 55., Sibt, 2011: 256., Kafesoğlu, 1973: 179-181., Merçil, 2007: 452., Ocak, 2002: 125-126., Taneri, 1967: 139.

³⁷ Turan, 1969a: 169; Turan, 1969b: 178., Kafesoğlu, 2004: 181-183., Ocak, 2002: 126.

³⁸ İbnül Esir, 1987: 123; Ahmed bin Mahmud, 1977: 12,142-143., Müneccimbaşı, 2017: 55., Kafesoğlu, 1973: 179., Taneri, 1977: 139.

³⁹ Sibt, 2011: 257. Merçil, 2007: 542.

çekilerek öldürülmüştür⁴⁰.

Fakat tam da bu sırada Nizâmülmülk'ün oğlu Şemsülmülk'ün Sultan Melikşah zamanında Merv'e şihne olarak tayin ettiği büyük gulamlarından ve devletin ileri gelen emirlerinden Kodan (Kavdan) arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır⁴¹. Şemsülmülk ile Kodan arasında anlaşmazlığın sebebi Şemsülmülk'ün Kodan'ın baskı ve zulüm uygulamasından; bazı kaynaklarda ise Kodan, Merv halkına haksızlık ve zulmünden dolayı ve halkın bu durumu Şemsülmülk'e şikâyeti üzerine İbnül Esir'in ifadesiyle Şemsülmülk Osman'ın, genç yaşta olması ve şüphesiz bulunduğu mevkide babasının kuvvet ve nüfuzuna güvenmesiyle Kodan'a hakaret edip yakalatıp tutuklatarak hapsedmesi olarak gösterilmektedir⁴². Sultanın Şemsülmülk'e neden böyle yaptığına dair haber göndermesiyle Şemsülmülk, sultana sebebini bildirerek Kodan'ı serbest bırakmıştır. Kodan, yardım istemek ve şikâyetini arz etmek üzere doğrudan sultanın huzuruna çıkarak durumu arz etmiştir. Öte yandan sultan, bu hadise üzerine öteden beri yapılagelen telkin ve eleştirilerin de etkisiyle büsbütün öfkelenerek hemen yanına Tâcü'l-Mülk el-Kummi ile Mecdülmülkel-Balâsani'yi ve devlet erkânından bazı kimseleri çağırarak Nizâmülmülk'e:

“Eğer sen saltanatı şerikim mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim naibim ve emrimdeysen o takdirde naiblik ve tâbîlik şartına uymalısın. Oğullarından her biri büyük bir ülkeyi istila etti ve büyük bir eyalete vali oldular, buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler, önünden divitinin kaldırılmasını ve başından sarığının alınmasını emretmemi ister misin?”

şeklinde bir mektup göndermiştir⁴³.

Sultan mektubu vermekle görevlendirdiği yakın adamlarından ve güvendiği emirlerden olan Emir Yelberd'i onlarla beraber göndererek Nizâmülmülk'ün sözlerini aynen kendisine bildirmesini istemiştir. Heyettekiler, sultanın bu sözlerini Nizâmülmülk'e ulaştırdıklarında Nizâmülmülkkederlenerek sultana cevaben hürmet ifadeleri ve dua ile birlikte hiç korkmadan ve çekinmeden:

⁴⁰ İbnül Esir, 1987: 123; İbnül Cevzi, 2014: 135., Müneccimbaşı, 2017: 54-55., 138., İkbâl, 1959: 58., Kafesoğlu, 1973: 179., Merçil, 2007: 452., Taneri, 1977: 140.

⁴¹ İbnül Esir, 1987: 177; Mirhand, 2015: 148., Kafesoğlu: 1983: 183., Erdem, 2016: 70., Ahmed bin Mahmud'ta Kodan'ın ismi geçmez. Ahmed b. Mahmud, 1977: 14., İbnü'l Adim'de Merv şihnesi Kodan değil Berdi'dir. İbnü'l Adim, 1982: 55.

⁴² İbnül Esir, 1987: 177; Ahmed b. Mahmud, 1977: 13-14., İbnül Adim, 1982: 55., Erdem, 2016: 70., Bu durumun sultana bildirilmesiyle Müneccimbaşı'nda bu kişinin Terken Hatun olduğu kaydedilmiştir. Müneccimbaşı, 2017: 63.

⁴³ İbnül Esir, 1987: 177.

“Sultana deyiniz ki eğer benim saltanatı ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiye şimdi bilsin, o bugün ulaşmış olduğu mevki ve ikbale benim düşünce ve çabalarım ile gelmiştir. Babası öldürüldüğü gün işleri nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları bastırıldığını ailesinden ve başkalarından onu öldürmek isteyenleri nasıl bertaraf ettiğimi hatırlamaz mı? O vakit bana sınıksız sarılır muhalefet etmezdi, ne zaman ki işleri yoluna koydum, dirlik ve düzeni sağladım yakın ve uzak şehirleri fethettim, uzak yakın herkes ona itaat arz etti⁴⁴. İşte o zaman beni işlemediğim suçlarla itham etti, hakkımdaki jurnalleri iştir oldu. Benim adıma ona deyiniz ki: Başındaki o tacın varlığı ancak vezirlik divitinin benim elimde olmasına bağlıdır. Bu ikisinin iş birliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağının kapatılmasıyla onun sağladığı huzurda ortadan kalkar onun tacı da yok olur eğer bir değişiklik ve tedbire karar verdiyse önce gerekli önlemleri alsın kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün dikkatli olsun” demiştir⁴⁵.

Görüldüğü gibi Nizâmülmülk Sultan ile aralarındaki münasebetler bozulunca ona hanedan mensuplarının isyanlarının bastırılmasında ve merkezî otoriteyi tesisinde ne kadar önemli rol oynadığını hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir. Mirhand ve İbnül Adim, Nizâmülmülk’ün bir süre sonra sarfettiği sözlerden pişmanlık duyduğunu ve heyetkilerle “Bu sözleri öfkemden söyledim, sultana tarafımdan istediğiniz sözü söyleyin yoksa uygun bir vakitte arz edin, onun beni azarlamasının vermiş olduğu üzüntü beni yıktı” diyerek sitem ettiğine dair bir kayıt vardır⁴⁶. Heyet Nizâmülmülk’ün yanından ayrıldıktan sonra kendi aralarında Nizâmülmülk ’ün hakkını ve geçmişteki hizmetlerini göz önünde tutarak bu konuşmaları sultana söylememe kararı almışlardır. Emir Yelbend’ten de Nizâmülmülk’ün muhterem bir makama sahip olduğunu ve konuşmaları sultana haberdar etmemesini istemişlerdir. Fakat Emir Yelbend, yalnız başına derhal yola koyulup sultanın huzuruna geldi ve konuşmaların hepsini sultana nakletmiştir⁴⁷. Sultan Melikşah bu sözleri işittiği zaman korku ve öfke arasında şaşırmıştır. Ertesi sabah heyet sultanın huzurunda kendilerini bekler bir vaziyette buldular. Sultan onlara “Nizâmülmülk size ne söyledi” diye sorunca onlar Nizâmülmülk’ün özür dileyerek “Ben âlemlerin şahının aciz bir kölesiyim, benim çocuklarımda sultanın ve devletin kullarıdır, sultanın bizim malımız ve kanımız üzerindeki hükmü geçerlidir, emrettiği her ne ise ondan dışarı çıkmam ve oğlum Osman’a başkalarına

⁴⁴ Mirhand, 2015: 149.

⁴⁵ Ahmed bin Mahmud, 1977: 14; İbnül Esir, 1987: 177; Bundari, 2016: 63., İbnü’l Adim, 1982: 55., Sıbt İbnül Cevzi, 2011: 162., İbnü’l Cevzi, 2014: 162-163., Hüseyini, 1943: 47-48., Reşüddin, 2010: 134; Anonim Selçukname, 2014: 24., Mirhand, 2015: 127,149.Kazvini, 2015: 46., Müneccimbaşı, 2017: 63., Turan, 2015: 171., Kafesoğlu, 1973: 184.

⁴⁶ Mirhand, 2015: 149; İbnül Adim, 1982: 55., Müneccimbaşı, 2017: 63.

⁴⁷ İbnül Esir, 1987: 177; İbnül Adim, 1982: 55., Mirhand, Emir Yelbend’ten söz etmiyor. Mirhand, 2015: 149-150., Reşüddin, heyetkilerin Terken Hatun’u memnun edebilmek için Nizâmü’l-Mülk’ün sözlerinin arttırılıp ilave yapıldığını naklediyor. Reşüddin, 2010: 134., Müneccimbaşı, Emir Yelbend’ten bahsetmiyor, Terken Hatun’un heyetkilerin yanında casus olarak görevlendirdiği kişi ile olan biteni öğrenip sultana bildirdiğini kaydediyor. Müneccimbaşı, 2017: 63., Ayrıca bak. Kafesoğlu, 1973: 184., Özeydin, 2001: 8.

ibret olacak şekilde gerekeni yaparım” şeklinde söylediğini bildirmişlerdir⁴⁸. Bunun üzerine sultan bu sözleri inanmayarak onlara gerçek konuşmaları bildiğini söylemiştir. Sultan, Nizâmülmülk’ün bu davranışı karşısında onu azletmek istemiş isede kaynağın ifadesine göre bunu göze alamamıştır⁴⁹.

Öte yandan Sultan Melikşah, Halife El Muktedi’yi azlederek yerine kendi tarafından Bağdat’a bir halife tayin etmek istemiştir. Bunu Nizâmülmülk’e sorduğunda Nizâmülmülk, “Bu akılsızca bir görüştür, bu işte bir kabahat vardır, akıl ve şeriat bakımından izin yoktur, bu işten çekinmek gerektir” diyerek sultana muhalefet edip karşı çıkmıştır. Bu olay sultanla Nizâmülmülk arasındaki ilişkilerin iyice bozulmasına sebebiyet vermiştir. Nizâmülmülk’ün bu muhalif görüşüyle kaynaklar Sultan Melikşah’ın Nizâmülmülk aleyhinde faaliyetlere giriştiğini ve sultanın Tacülmülk’e “Nizâmülmülk’ü ne yapalım bu hususta işimize utanç ve düzensizlik verir dediğini Tacülmülk’ünde sultanı bu işe isteklendirerek sultanın Nizâmülmülk’ü öldürülmesini ve muhalefetinden kurtulmasını tavsiye ettiğini kaydetmişlerdir⁵⁰. Mirhand, bu konuda sultanın Tacülmülk’ü Nizâmülmülk’ün işlerini tahkik etmesi için görevlendirdiğini nakletmiştir⁵¹. Buna rağmen Melikşah Nizâmülmülk’ü vezirlikten azletmeden Nizâmülmülk ile beraber İsfahan’dan Bağdat’a H. 485/M. 1092 yılında hareket etmiştir⁵². Yolda sultanın yanından ayrılarak geride kalan Nizâmülmülk, İsfahan-Bağdat yolu üzerinde Nihavend yakınlarında Sehneadlı köye geldiğinde Ramazan ayında oruçlu iken bir gece arzuhal verme bahanesiyle huzuruna çıkan sufi kılığında Ebû Tahiri Evânî adlı bir Bâtîni fedaisi tarafından H. 485/ M. 1092 yılında kalbinden hançerlenerek öldürülmüştür⁵³. Cenazesi İsfahan’da Kerran mahallesindeki büyük çayın kenarında götürülerek kendisi için yapılan Türbe-i Nizam’a gömülmüştür⁵⁴. İbnül Cevzî’nin kaydına

⁴⁸ İbnül Esir, 1987: 177; Müneccimbaşı, 2017: 63., İbnül Adim, 1982: 56., Mirhand, 2015: 150.

⁴⁹ Mirhand, 2015: 150.

⁵⁰ İbnül Esir 1987: 177-178; İbnü’l Adim, 1982: 55., Hüseyini, 1943: 46., Mirhand, 2015: 128., Sevim ve Merçil 2014: 130-131., Tarih’i Güzide’de sultanı Terken Nizâmü’l-Mülk’ü azlederek yerine Tacülmülk’ü tayin ettiğine dair bir kayıt söz konusudur. Kazvini, 2015: 47.

⁵¹ Mirhand, 2015: 128.

⁵² Mirhand, 2015: 12; Özaydın, 2010: 359-360.

⁵³ İbni Kesir, : 26,281; İbnül Esir, 1987: 176-177., Hüseyini, 1943: 45., Mirhand, 2015: 128,150., Ahmed b. Mahmud, 1977: 164,13, 16., Reşüddin, 2010: 138., Anonim Selçukname, 24., İbnül Adim, 1982: 42., İbnül Cevzi, 2014: 161., Müneccimbaşı, 2017: 61., Özaydın, 1995: 181., Kazvini, 2015: 48., El Ömeri, 2014: 226., Kafesoğlu, 1973: 184.

⁵⁴ Kafesoğlu, 1973: 185., Taneri, 1967: 175. Bu mezar, İsfahan’da Ahmed Akad Mah. Nizâmülmülk Sokak’tadır. Bkz. <https://seeiran.ir/اصفهان-الملك-طوسي-آرامگاه-خواجه-نظام-الملک-طوسي> (erişim tarihi: 20.04.2018.) Bu mezarın üzerinde mermerden çok güzel bir taş bulunmaktadır. Etrafında ayetel kürsi ve birkaç ayet vardır. Bazı rivayetlere göre Nizâmülmülk önce kendi evinde toprağa verilmiş ise de bu net değildir. Sultan Melikşah’ın da buraya gömülmesi ile birlikte Nizâmülmülk’ün evi Selçuklu mezarına dönüşmüştür. Bazı kaynaklar Sultan Alparslan’ın burada gömülü olduğunu söylesede onun Nizâmülmülk’ten önce ölmesinden dolayı bu ihtimal çok düşüktür. Yalnız burada bulunan Nizâmülmülk’ün ve Selçuklu sultanlarının mezarlarının taşlarının değişmiş olacağından dolayı hangi mezarın kimin olduğu bilinmemektedir. Terken Hatun ve oğlu Mahmut’un da buraya defnedildiğine dair rivayetler söz konusudur. Bu mezarda sekiz mezar bulunmaktadır. Sultan Melikşah’ın dışında Sultan Berkyaruk, Sultan Muhammed Tapar, Sultan Mahmut’un burada olduğu rivayet edilmektedir.

göre, Nizâmülmülk'ün ölüm haberini Bağdat'a geldiğinde damadı Amîd'ür-Rüesa getirerek divanda üç gün süreyle taziye düzenmiştir. Çeşitli sınıflardan insanlar gelip taziyede bulunmuşlardır⁵⁵. Nizâmülmülk'ün ölümü gerek halk gerek asker arasında derin yankılar uyandırdı. Nizâmülmülk'ün ölümüne ağlayan şairler mersiyeler yazmışlardır⁵⁶. Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra askerler galeyana gelerek isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Melikşah, bizzat ordugâha gelerek teskin edici hitabetlerle askerleri yatıştırmıştır⁵⁷. Nizâmülmülk'ün ölümü hakkında kaynaklarda değişik rivayetler söz konusudur. Kaynaklar Nizâmülmülk'ün öldürülmesinde düşman olduğu Bâtıniler kadar diğer düşmanlarının etkisinin ve Nizâmülmülk'ün öldürülmesi için sultanın rıza göstermiş olduğunu, Tacülmülk Ebul Ganaim ile önlemler almaya başladığını ve Tacülmülk'ün Nizâmülmülk'ü Bâtınilerle iş birliği içerisinde girerek bir suikast sonucu öldürüldüğünü belirtmişlerdir⁵⁸. Bazı kaynaklar ise sultanın bu suikaste hiçbir ilgisinin olmadığını aksine bu duruma üzüldüğünü kaydederler⁵⁹. İbnül Adim, Sultan Melikşah'ın onu kaybetme korkusuyla üzüntüsünü bildirmek için yanına geldiğini ve Nizâmülmülk'ün ona:

“Ey âlemin sultanı, babanın ve senin devletinde yaşlandım. Bana biraz zaman verseydin çünkü ömrümden ancak az bir zaman kalmıştı beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da, bana böyle yapılmasını emretmeseydin” dediğini, bunun üzerine sultanın boynunda taşıdığı Kur'anı çıkartarak bu işten haberdar olmadığını ve böyle bir emir vermediğini “Ben, bu işe nasıl razı olup reva görürüm, sen, benim devletimin bereketisin ve babam yerindesin”

diyerek yemin ettiğini nakletmiştir⁶⁰. Kaynakların naklettiklerine ve bu olayların gelişmesine bakıldığında Nizâmülmülk'ün öldürülmesinin kim tarafından düzenlendiği açıklık kazanmasa da bir suikasta kurban gittiği aşikârdır. Nizâmülmülk için Bağdat'ta üç gün taziye merasimi yapılmıştır.

Sultan Melikşah'mölümü ile birlikte Sultan Berkyaruk'un, Terken Hatun ve oğlu Mahmut ile olan taht mücadelesinde üstün gelmesinde Nizâmülmülk taraftarlarının onun tarafını tutmasındaki rolü büyük olmuştur⁶¹. Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte sultanın

Bazı taşlarda 859-953 tarihleri görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://seeiran.ir/آرامگاهخواجهنظام-الملک> (erişim tarihi: 20.04.2018.)

⁵⁵ İbnül Cevzi, 2014: 163.

⁵⁶ Müneccimbaşı, 2017: 64.

⁵⁷ Müneccimbaşı, 2017: 61; Kafesoğlu, 1973: 185.

⁵⁸ Bundari, 2016: 64; İbnül Esir, 1987: 177-178., İbnül Cevzi, 2014: 163., Ahmed b. Mahmud, 1977: 15. İbnü'l Adim, 1982: 55,57, El Ömeri, 2014: 226., Müneccimbaşı, 2017: 64., Sevim-Merçil, 2014: 130-131., Merçil, 2007: 185., Kafesoğlu, 1973: 185.

⁵⁹ İbnül Esir, 1987: 177-178; İbnü'l Adim, 1982: 55., Sevim-Merçil, 2014: 130-131., Turan, 1969: 172., Özaydın, 2004: 57.

⁶⁰ İbnül Adim, 1982: 56-57.

⁶¹ Köymen, 2017: 81.

ölümünü gizleyen Terken Hatun, emirlere gizlice haber salıp bu sırada henüz dört yaşında olan oğlu Mahmut'un tahta geçmesi için onlardan destek almıştır. Bu sırada Sultan Melikşah'ın büyük oğlu Melik Berkyaruk'un tevkif edilmesi için İsfahan'a adam göndermiştir. Öte yandan Sultan Melikşah'ın ölüm haberinin Nizâmiyeler tarafından duyulması üzerine onlar Nizâmülmülk'e ait dilah depolarını ele geçirerek İsfahan'da isyan etmişlerdir. Berkyaruk'u bulunduğu hapis haneden kurtararak İsfahan'da adına hutbe okutup hükümdar ilan etmişlerdir⁶². Çok geçmeden Terken Hatun ve oğlu Mahmut'un İsfahan'a yaklaşması üzerine Sultan Berkyaruk Nizâmiyeler ve Nizâmülmülk'ün adamlarından Erkuş ve askerleriyle birlikte İsfahan'dan çıkarak Rey'e varmışlardır. Nizâmülmülk'ün oğulları da Nizâmülmülk'e bağlı askerlerle birlikte İsfahan'dan çıkarak Rey'de sultan ilan edilen Sultan Berkyaruk'un yanına giderek ona katılmışlardır⁶³. Bu sırada Rey şehrinin reisi ve Nizâmülmülk'ün damadı olan Ebû Müslim kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş bir tacı Berkyaruk'un başına koymuştur⁶⁴. İbnül Esir'e göre Nizâmülmülk'ün oğulları ve Nizâmiyelerin Sultan Berkyaruk'u desteklemelerindeki sebep Terken Hatun'un veziri Nizâmülmülk'ün katili olarak itham ettikleri Tacülmülk'e duydukları nefret idi⁶⁵. Yaşanan bu hadiselerde görülüyor ki Nizâmülmülk oğullarının ve Nizâmiyelerin, Sultan Melikşah'tan sonra Sultan Berkyaruk'u tahta çıkartacak kadar siyasi olaylara yön verecek derecede etkili oynamaları onların maiyetinin kalabalıklığını ve güçlerini ispat etmektedir⁶⁶. Berucird yakınlarında yapılan savaşta Sultan Berkyaruk'a esir düşeren Tacülmülk kabiliyetleri sebebiyle sultan tarafından vezir tayin edilmek istenmiştir. Bu durumda kendisine karşı olan Nizâmiyelerden çekinen Tacülmülk ise Nizâmiyelerin ileri gelenlerininönlünü alabilmek için kıymetli eşyalar ve 200.000 dinar dağıtarak onlarla uzlaşmıştır. Başlangıçta dağıtılan bu meblağ işe yaramış ise de çok geçmeden vezirliğin Nizâmülmülk hanedanından başkasına gitmesini istemeyen Nizâmiyeler isyan ederek Nizâmülmülk'e ait silah depolarını yağmalayıp şehre hâkim olmuşlardır. Bu sırada Sâve'de babası Nizâmülmülk'ün naibi olarak bulunan oğlu Şemsülmülk Osman'a ulaşınca, Nizâmülmülk'e bağlı rütbece küçük Nizâmiyelere "Efendinizin intikamını katilini öldürmekten başka birşeye razı olmayınız" diyerek onları kışkırtması sonucu Nizâmiyeler de Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden beş ay sonra Muharrem 486/Şubat 1093 yılında ordugâhta Tacülmülk'e saldırıp, cesetini parçalamak suretiyle

⁶² İbnül Esir, 1987: 184; El Ömeri, 2014: 226., Reşüddin, 2010: 141., Kazvini, 2015: 51-52. Müneccimbaşı, 2017: 70., İbnül Cevzi, 2014: 156-157., Köymen, 2017: 77., Merçil, 2007: 458.

⁶³ Müneccimbaşı, 2017: 72; Koca, 2017: 38.

⁶⁴ İkbâl, 1959: 81-82., Merçil, 2014: 174.

⁶⁵ İbnül Esir, 1987: 185., Köymen, 2017: 77.

⁶⁶ Taneri, 1967: 151; Özeydin, 2013: 84.

öldürmüşlerdir⁶⁷.

Öte yandan, Terken Hatun savaştan sonra Berkyaruk ile yaptığı anlaşmaya uymayarak Sultan Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan Meliki İsmail b. Yâkûtî ile Berkyaruk'u bertaraf etmesi şartıyla onunla evlenmek istemiş İsmail b. Yakuti bu isteği kabul ederek Sultan Berkyaruk üzerine yürümüştür. Fakat Hemedan-İsfahan arasındaki Kerec'de meydana gelen savaşta mağlup olmuştur⁶⁸. Bu zaferden sonra Bağdat'a giden Sultan Berkyaruk, Halife Muktedi Biemrillah tarafından Rükneddin lakabıyla sultan ilan edilerek sultanlığı tasdik edilmiş ve 14 Muharrem 487 /3 Şubat 1094 tarihinde adına hutbe okunmuştur⁶⁹.

Nizâmülmülk, hilafetle saltanatın daimi uzlaşma içerisinde bulunmasını devlet siyasetinin temeli saymıştır. O, her fırsatta dini reisi ile siyasi otorite olan sultanı birbirine yakınlığa çalışmıştır. Sultan ile halife arasında herhangi bir problem, huzursuzluk veya kırılganlık olursa onları çözmek ve gidermek için tarafları her zaman soğukkanlı ve ılımlı hareket etmeye teşvik etmiş ve önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Bu gayretleri ve çalışmaları halifeler tarafından takdirle karşılanmış ve Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillah tarafından kendisine "Kıvâmüddeve ve'd-dîn, razıyyü emîri'l-mü'minîn" lakap ve unvanları verilmiştir. Nitekim Sultan Melikşah ile halife Muktedi arasındaki akrabalık Nizâmülmülk'ün çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Halife Muktedi H. 479/H. 1087 yılında veziri Fahrüddeve bin Cüheyr'i İsfahan'da bulunan Sultan Alparslan'ın yanına göndererek kızını istemiştir⁷⁰. Böylelikle Sultan Melikşah Nizâmülmülk'ün teşebbüsü ile halifeye kendisinden sonra tahta geçecek kişiyi de kabul ettirmek için halife üzerinde otoritesini pekiştirmiştir⁷¹. Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092) kısa bir süre sonra Şevval 485 (Kasım 1092) yılında meydana gelen bu hadise saltanat-hilafet ilişkilerinin Nizâmülmülk'ün gayretleri sayesinde müsbet bir seyir takip ettiğinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir⁷².

Terken Hatun, Halife Muktedi-Biemrillah'tan Müstazhir-Billah'ı veliahtlıktan azlettirip yerine kızı Mah-Melek'ten olan torunu Ebû'l-Fazl Cafer'i küçük yaşına rağmen veliaht ilan etmek ve saltanatının merkezini Bağdat'a nakletmeyi planlayarak siyasi ve dini iki otoriteyi elinde tutmak istemiştir⁷³. Sultan Melikşah'ın bu isteğine halifenin cariyelerinden doğan oğullarını tercihinden yanaşmaması ve halifenin kızı Mahmelek Hatun'a kötü davranışlarından dolayı kızgın olan ve torununu veliaht tayin etmek istememesiyle

⁶⁷ İbnül Esir, 1987: 185-186; İbnül Adim, 1982: 57., El Ömeri, 2014: 226., İbnül Cevzi, 2014: 156-157., Müneccimbaşı, 2017: 71., Köymen, 2017: 77., Merçil, 2014: 174.

⁶⁸ Kazvini, 2015: 53; Kafesoğlu, 1972: 72., Özeydin, 1992: 515.

⁶⁹ Turan, 1969: 177; Özeydin, 1992: 515., Demirkent, 2002: 62.

⁷⁰ Özeydin, 2018: 11., Sevim ve Merçil, 2014: 142., Kafesoğlu, 1973: 89, 187; Işıltan, 1979: 574., Taneri, 1967: 133, 137.

⁷¹ Ocak, 2002: 579.

⁷² Özeydin, 2018: 11.

⁷³ Turan, 1969: 196-197.

Sultan Melikşah 485/29 Ekim 1092 tarihinde Bağdat'a gelerek haber gönderip halifenin şehri hemen on gün mühletle terketmesini istemiştir. Fakat Sultan Melikşah, tanınan on gün mühletin süresi henüz dolmadan H. 485 /M. 1092 yılında bir av sonrası yediği av etinden zehirlenerek ateşli hummaya yakalanarak ölmüştür⁷⁴. Hakikaten sultanın ölümü Nizâmülmülk'ün sözünün kerametine yorularak divit ile taç birbirini takiple düşmüştür⁷⁵. 30 yıl müddetle Selçuklu vezirliğinde bulunan Nizâmülmülk'ün ölümü ve yaklaşık bir ay sonra Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Büyük Selçuklu Devleti önü alınamayan taht mücadeleleri yüzünden kargaşalık içerisine düşerek devlet, dört kısma bölünmüştür⁷⁶.

⁷⁴İbnül Esir, 1987: 178,181; Anonim Selçukname, 2014: 24., Müneccimbaşı, 2017: 66., İbnü't-Tıktakā, 2016: 210., Kazvini, 2015: 49; Özeydin, 2004: 57.

⁷⁵İbnül Esir, 1987: 178; Kazvini, 2015: 49., Müneccimbaşı., 2017: 64., Turan, 1969: 173.

⁷⁶ Kafesoğlu, 1972: 71.

BİRİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN OĞULLARI

1.1. Cemâlülmülk Ebu Mansûr Cafer Muhammed

1.1.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri

Cemâlülmülk lakabıyla bilinen Cemâlülmülk Ebu Mansûr Cafer Muhammed, Nizâmülmülk'ün en büyük oğludur. Cemâlülmülk, Sultan Alparslan zamanında babası Nizâmülmülk tarafından Melik Melikşah'ın yetişmesine yardımcı olabilmesi için ona vezir tayin edilmek istenmiştir. Fakat Cemâlülmülk “Benim gibi birisi bir çocuğa vezir olmaz” diyerek bunu kabul etmemiştir. Bundan sonra Cemâlülmülk, Belh şehrinin idareciliğini alarak bu şehre vali olmuştur⁷⁷. Bu esnada babası Nizâmülmülk'e düşman olan Fars Emîri Humartekin'in veziri Amîdü'd- Devle b. Behmenyâr ile Ebû'l Mehâsin bir araya gelerek Nizâmülmülk hakkında “serveti boş yere harcıyor” diye sultana şikâyetle bulunmuşlardır. Sultan Melikşah'ın hizmetinde bulunarak itibar kazanan Amîdü'd- Devle, H. 475/ M. 1082-1083 yılında Nizâmülmülk'ün düşmanları tarafından Nizâmülmülk'ün yerine vezâret makamına getirileceği söylentisinin ortaya çıkmasıyla bu durum başta Cemâlülmülk olmak üzere Nizâmülmülk'ün diğer oğulları Fahrülmülk, Müeyyidülmülk ve Nizâmiyeler arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur⁷⁸. Böyle bir dönemde Sultan Melikşah'ın sarayında maskaralığını yapan aynı zamanda sultanın oğlu Melik Ahmet'e eğitim vererek onu yetiştiren, sultanı istirahat anlarında türlü oyunlarla ve hokkabazlıklarla eğlendiren sultanı eğlendiren Caferek adıyla tanınan cücesinin Nizâmülmülk'ün taklidini yapıp onun aleyhinde sözler söylemesi Nizâmülmülk oğulları tarafından hoş karşılanmamıştır. Cemâlülmülk, bunu işittiğinde Caferek'e hiddetlenmiş süratle Belh'ten yola çıkarak İsfahan'a sultan ve babasının yanına gelmiştir⁷⁹. İsfahan'a geldiği zaman kendisini karşılayan kardeşleri Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk'ü, Caferek'in yapmış olduğu maskaralıklara göz yumdukları için suçlamıştır. Bundan sonra Cemâlülmülk, doğruca sultanın sarayına giderek huzura çıkmıştır. Huzura girdiğinde Caferek'in yine orada Nizâmülmülk 'ün taklidini yaparak sultanı eğlendirdiğini ve sultanla gizli konuştuğunu görünce çok öfkelenmiştir. Bu durum karşısında huzurda olmasına rağmen Bundari ve İbnül Esir'in kaydına göre “Ey köpek senin gibiler nasıl olur burada bulunur ve böyle bir toplulukta sultanın huzurunda nasıl konuşabilir” şeklinde onu

⁷⁷İbnü'l Cevzi, 2014: 135; Bundari, 2016: 74; Münecimbaş, 2017: 53-54., Kafesoğlu, 1973: 183., Özaydın, 1992: 3., Koca, 2011: 79.

⁷⁸ Bundari, 2016: 74; Kafesoğlu, 1973: 183., Özaydın, 1992: 3.

⁷⁹ İbnül Esir, 1987: 118; Bundari, 2016: 12,74., Münecimbaş, 2017: 53., Taneri, 1967: 141., Kafesoğlu, 1973: 183., Özaydın, 2001:3.,

azarlamıştır⁸⁰. Bundan sonra Cemâlülmülk, huzurdan ayrılarak adamlarına derhal Caferek'in yakalanarak tutuklanmasını, kafasının yarıp dilinin ensesinden çıkartıldıktan sonra kesilmesini emretmiştir. Çok geçmeden Caferek'i öldürtmüştür. Caferek'in öldürülme hadisesi Sıbt İbnül Cevzî'de farklı bir biçimde nakletmiştir. Sıbt'a göre, Sultan Melikşah'ın oğlu Davut'un ölümü sonrasında Caferek'in Humartekin ile birlikte uygunsuz hareketlerde bulunduğu, sultanın buna çok sinirlenerek bizzat Caferek'in dilini üç parçaya böldürterek öldürttüğü kaydedilmiştir⁸¹. Cemâlülmülk, aynı zamanda sultanın devlet adamlarından Humartekin'in kâtibi İbn Behmenyar'ı da H. 474/M. 1081 yılında yakalatarak, gözlerine mil çektirerek öldürtmüştür⁸².

Müneccimbaşı, Cemâlülmülk'ün sultanın devlet adamlarına karşı neden böyle bir tutum içerisine girdiği konusunda, İbn Behmenyar'ın babası Nizâmülmülk'ün mevkiinde gözü olduğunu fırsat buldukça babasını sultana şikâyet ettiğini nakleder. Bu konuyla ilgili İbnül Cevzî, İbn Behmenyar'ın Sultan Melikşah ile buluşup Nizâmülmülk hakkında "Nizâmülmülk her yıl devlet hazinesinden 700.000 altın alıyor, ileri gelen adamlarını çeşitli yerlere tayin ediyor; İsfahan mültezimliğini 70.000 altından fazlasını birisine veriyor ve kendi adamları o mültezimlerden aldıkları paraları Nizâmülmülk'e getirip veriyorlar" diyerek şikâyet ettiğini hatta casusları aracılığıyla Nizâmülmülk'ü zehirleyerek öldürtmek istediğini kaydetmiştir. Sultanın bu olaylar karşısında olup bitene sessiz kalması üzerine Nizâmülmülk'ün isteğiyle H. 474/M. 1080 yılında İbn Behmenyar cezalandırılarak gözlerine mil çekilerek öldürülmüştür⁸³. Fakat Sıbt İbnül Cevzî, bu konuyla ilgili Behmenyar'ın sultana "Bu beni senden uzaklaştırmak ve ödediğim parayı hiç etmek amacıyla düzenlenmiş bir girişimdir" şeklinde serzenişte bulunarak kendini savunmuş, sultan da onun bu sözlerine güvenerek suçlamaları görmemezlikten gelip Behmenyar'ın sultan nazarında değer ve derecesinin arttığı yönünde farklı bir kayıt söz konusudur⁸⁴. Sıbt'a göre ise Behmenyar, Caferek ile birlikte uygunsuz davranışlardan dolayı Sultan Melikşah tarafından bizzat gözlerine birkaç kez mil çektirerek öldürülmüştür. Sultanın devlet adamlarının Cemâlülmülk tarafından öldürölüp öldürölmediği kaynaklarda kesinlik kazanmasada Bundari, sultanın Cemâlülmülk'ün yetkisi olmadığı halde maskarasına ve devlet adamına karşı yaptıklarını işiterek öfkelenildiği bir süre öfkesini gizleyerek olan bitene sessiz kaldığını daha sonra sultanın Cemâlülmülk'ü cezalandırmak için harekete geçtiğini bildirmiştir⁸⁵. Bu olaylardan

⁸⁰ İbnül Esir, 1987: 118; Bundari, 2016: 74., Münecimbaşı, 2017: 53., Sevim ve Merçil, 2014: 128.

⁸¹ Sıbt, 2011: 242.

⁸² Münecimbaşı, 2017: 53.

⁸³ İbnül Cevzî, 2014: 130-131.

⁸⁴ Sıbt, 2011: 38-239.

⁸⁵ Bundari, 2016: 12,74.

sonra Cemâlülmülk, babası Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah ile birlikte Horasan'a gitmiştir. Ancak onlar, bir müddet Nişabur'da kalıp tekrar İsfahan'a dönmek istemişlerdir. Nizâmülmülk, onlardan önce ayrılarak buradan yola çıkmıştır. Bu durumu fırsat bilen sultan, Cemâlülmülk'ü ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir⁸⁶. İbnül Cevzî'de, Sultan Melikşah'ın Cemâlülmülk'ü idam etmek istediğini Nizâmülmülk'ün buna razı olmaması dolayısıyla onu zehirleterek öldürtmeyi seçtiğine yönelik bir kayıt vardır⁸⁷. Beraberinde sultan bu hususta, Horasan Amidi Ebû Ali'yi huzuruna çağırarak ona “Senin için hangisi hayırlıdır, senin başın mı yoksa Cemâlülmülk'ün başı mı” diye sorduğunda amidin “Kendi başım daha hayırlıdır” şeklinde cevabı üzerine, Sultan Melikşah “Eğer onu öldürmenin çaresine bakmazsan ant olsun ki ben seni öldürürüm hayattan el çektirir azledirim” diyerek Cemâlülmülk'ü öldürmesini emretmiştir. Bunun üzerine amid, sultanın yanından çıkar çıkmaz, bu iş için gizliden bir plana başvurmak istemiştir. Nitekim sultan kadar Nizâmülmülk'ten de çekinen amid, Cemâlülmülk'ün hususi hizmetinde bulunan bir hizmetçisi ile görüştüktan sonra gizlice “Sultan, sizin efendinizi yarın yakalayıp öldürmek istiyor, sizin bu hususta hizmetinizi ve mevkiinizi muhafaza edip Cemâlülmülk'ü öldürmek için bir plan düşünmeniz çok yerinde olur, sizin onu gizlice öldürmeniz sultanın açıkça öldürmesinden sizin için daha uygun olur” demiştir. Hizmetçi Amid'in bu sözlerinden sonra, Cemâlülmülk'ün öldürölme hadisesi yüzünden Nizâmülmülk ailesinin dağılacığından korkarak Cemâlülmülk'ün şerbet kabına zehir koymuştur. Çok geçmeden hizmetçinin zehir koyduğu şerbeti içen Cemâlülmülk ölmüştür. Bundari'nin kaydına göre, Cemâlülmülk, ölmeden önce vasiyet etmek için hemşiresini çağırılmışsa da o gelmeden 475 Receb /Kasım-Aralık 1082-1083 tarihinde orada ölmüştür⁸⁸. Sultan, Cemâlülmülk'ün ölüm haberini alır almaz Nişabur'dan ayrılarak süratle yoluna devam edip Nizâmülmülk'e yetişerek oğlunun öldüğünü bildirmiştir. Bundan sonra sultan, Nizâmülmülk'e “Bende senin oğlunum sen sabredip Allah'tan sevap bekleyenlerin en hayırlısısın” diyerek baş sağlığı dilemiştir⁸⁹. Sıbt İbnül Cevzî'ye göre Cemâlülmülk, sultan ve babasıyla buluşmak üzere Nişabur'a hareketinden sonra yolda kolit hastalığından ölmüştür. Hatta ölmeden önce Nişabur'a annesini çağırıldığı, annesinin gelmesi ile de öldüğü, annesinin bu duruma çok üzülerak başına toprak saçtığı, kendisinin yakınlarının ve gulamlarının saçlarını yolarak yelelerini kestikleri, bunları ölünün bulunduğu otağın kapısına serptikleri ve vücutlarının her yerine karalar sürdükleri, cesedin Nişabur'a götürölerek gömölüldüğü kaydedilmiştir. Cemâlülmülk'ün ölüm haberinin

⁸⁶ Bundari, 2016: 12,75; Müneccimbaşı, 2017: 54.

⁸⁷ İbnül Cevzî, 2014: 131.

⁸⁸ Bundari, 2016: 12,75., Müneccimbaşı, 2017: 54.

⁸⁹ Bundari, 2016: 75; İbnül Esir, 1987: 119., Müneccimbaşı, 2017: 53.

Bağdat'a gelmesiyle birlikte kardeşi Müeyyidülmülk taziye kabul etmiştir⁹⁰. Fahrüddeve b. Cüheyri ile oğlu aynı zamanda Nizâmülmülk'ün damadı Amid'ür-Rüesa'dan taziye bulmak için gelmişlerdir. Halife de üçüncü gün elçi gönderip taziye dileklerinde bulunmuştur⁹¹. Cemâlülmülk'ün öldürülme hadisesi Nizâmülmülk ve oğullarının Selçuklu Devleti'ndeki nüfuz ve güçlerinin ne denli olduğuna bu karşılık Sultan Melikşah'ın Nizâmülmülk'ün suç işleyen oğlunu açıktan açığa cezalandırmaktan çekinerek gizli yollara başvurmak zorunda kaldığını göstermektedir. Bunun yanı sıra yaşanan bu olaylarla sultan ile Nizâmülmülk'ün arasının bozulmaya başladığı, sultanın onun yerine başka birini gizliye vezir yapmaya kalkıştığı bir zamana rastlamaktadır⁹². Bundari, Cemâlülmülk'ü Nizâmülmülk'ün oğulları arasında yürekli onurlu ve gururlu olarak kaydetmiştir. Müneccimbaşı Ahmed, onda cesaret yücelik ve gurur vardı diyerek onu övmüştür⁹³.

1.2. Ebu Bekr Ubeydullah Müeyyidülmülk

Müeyyidülmülk lakabıyla bilinen Ebu Bekr Ubeydullah, H. 444/ M. 1052 yılında doğmuştur⁹⁴. Nizâmülmülk'ün muhtemelen ikinci oğludur. Babası ile beraber Belh Emiri Yahur'un hizmetinde bulunmuştur. Daha sonra babası Nizâmülmülk ve ağabeyi Fahrülmülk ile birlikte Çağrı Bey'in yanına Merv'e gitmiştir⁹⁵.

İbni Kesir'de geçen bir kayda göre H. 413/M. 1022 yılında Müeyyidülmülk Nizâmülmülk'ün Nişabur'da yaptırdığı ilk Selçuklu hastanelerinden olan bîmârîstan açılışına katılarak yiyecek içecek ilaç ve diğer ihtiyaç malzemelerini temin edip kaynak sağladığı görülmüştür⁹⁶. İbni Kesir, Müeyyidülmülk'ün Vasıf'ta bulunan Şerefülmülk'ün veziri olduğunu kaydetmiştir⁹⁷. Fakat onun bu dönem vezirliği hakkındaki faaliyetlerine dair herhangi bir kaynaktan bir kayda rastlanılmamıştır.

⁹⁰ Sıbt, 2011: 248.

⁹¹ İbnül Esir, 1987: 118; Sıbt, 2011: 248., Bundari, 2016: 73., Müneccimbaşı, 2017: 54.

⁹² Kafesoğlu, 1973: 179-181.

⁹³ Müneccimbaşı, 2017: 53.

⁹⁴ Ahmed b. Mahmud, 1977: 20.

⁹⁵ Özaydın, 2006: 490.

⁹⁶ Kesir, 1995: 85., Turan, 1969: 271; Alptekin, 1992: 207., Terzioğlu, 1992: 167., Özgüdenli, 2009: 374. Atçeken ve Bedirhan, 2012: 159.

⁹⁷ İbni Kesir, 1995: 85.

1.2.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri

Müeyyidülmülk, Sultan Melikşah'ın tahta geçmesinin ardından, H. 466/ M. 1073-1074 yılında devlet işleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Aynı yıl Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından idari bir görevle Bağdat'a gönderilmiştir⁹⁸. Burada Bağdat amidi görevinde bulunarak Bağdat'ın sivil idaresinden sorumlu tutulmuştur⁹⁹. Müeyyidülmülk, burada kısa süre içerisinde idarecilik kabiliyetiyle seçkinleşerek Meyyâfârikin'in yönetiminde söz sahibi olmuştur¹⁰⁰. Nizâmülmülk oğlu Müeyyidülmülk'ün Bağdat'ta bulunmasından hem halife ile işlerini yürütmek hem de şehirde kendi çıkarlarını korumak açısından çok faydalanmıştır¹⁰¹. Ahmed b. Mahmud, Nizâmülmülk ve Halife el-Muktedi ile arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu, Nizâmülmülk'ün sultan ile halife arasındaki ilişkileri düzenleyerek sultanı dizginleyen taraf olduğunu nakleder¹⁰². Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ü Bağdat ayanından Ebul Kasım b. Rıdvan'ın kızıyla evlendirmek istemesi bununla alakalı olabilir. Mirhand, Nizâmülmülk'ün Belh'de bulunduğu esnada Müeyyidülmülk'ü Bağdat'a göndererek bu evliliğin gerçekleşmek istediğini kaydetmiştir¹⁰³. Müeyyidülmülk'ün Bağdat'a geldiği sırada ilginç bir hadise cereyan etmiştir. 466 Receb/ Mart 1073-1074 yılında, aşırı yağmurlar yüzünden Dicle Irmağı'nın taşması sebebiyle Bağdat'ın doğu yakasıyla batı yakası sel baskınına maruz kalmıştır¹⁰⁴. Sel yüzünden halife Kaim Biemrillah tarafından Müeyyidülmülk'e uygun bir karşılama merasimi yapılamamıştır. Müeyyidülmülk, bu durumu "şanına münasip görmeyerek" yerine yerleştikten sonra kendisinin ziyaretine gelen devlet adamlarını kabul etmemiş "Tahkir edildim aleyhimde ittifak ettiniz diyerek alınganlık göstermiştir¹⁰⁵. Bu durumu haber alan halife, Müeyyidülmülk'ten özür için elçi göndermiştir. Daha sonra yanına çağırarak "Şehirdeki çamur ve tahrip yüzünden sana bir karşılama yapılamadı, bu nedenle senden özür dilendiğini biliyorsun" diyerek ona hil'at giydirmiştir¹⁰⁶. Müeyyidülmülk, Babülmeratib'te hürmet ve riayet yüzünden ata binilmez iken halifeden kendisine bir imtiyaz olarak ata binmek için izin istemiştir. Halife de Müeyyidülmülk'ün bu isteğine izin vererek her dediğini yerine getirmiştir¹⁰⁷.

⁹⁸ Özeydin, 2006: 490.

⁹⁹ Kafesoğlu, 1973: 145.

¹⁰⁰ Özeydin, 2006: 490.

¹⁰¹ Mansurnoor, 2002: 1217.

¹⁰² Ahmed b. Mahmud, 1977: 17.

¹⁰³ Mirhand, 2015: 143-144.

¹⁰⁴ İbnül Cevzî, bu sel baskını sonucunda sel sularının surların kadar yükseldiğini ve hilafet sarayının birçok yerlerin zarar gördüğünü halifenin bu sebeple çok üzüldüğünü bir gün boyunca yemek yemediğini, halifenin veziri aynı zamanda Nizâmülmülk'ün dünürü Fahrüddeve Cüheyr'in evine sular girdiğini, halkın ve hayvanların zarar gördüğünü, pek çok kimsenin malının tahrip olduğunu ve halkın Selçuklu sarayına kaçtığını nakletmiştir İbnül Cevzi, 2014: 115-116.

¹⁰⁵ Bundari, 2016: 49-50; Ocak, 2002: 156., Mansurnoor, 2002: 1207.

¹⁰⁶ Bundari, 2016: 50; Sibt, 2011: 195; Ocak, 2002: 172.

¹⁰⁷ Bundari, 2016: 51.

Müeyyidülmülk, Abbasi halifesi Kaim Biemrillah'ın vefat etmesiyle birlikte yerine geçen 20 yaşındaki Muktedi Biemrillah Abdullah b. Muhammed el-Kaim'in biat törenine vezir Fahruddevle b. Cüheyr oğlu Amîd'ür-Rüesa, Şeyh Abu İshak, Ebu Nasr b. Es-Sabbağ, Nakibu'n-nukaba Tarrad, Nakib et-Tahir el-Muammer b. Muhammed, kadı el-Kudat Ebu Abdullah, Damgani ve diğer ileri gelen devlet adamları ile birlikte katılmıştır¹⁰⁸. Müeyyidülmülk yeni halifenin adına hutbe okunmasını bildirmek ve biat almak için divandan Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammedülbeyzavi ile birlikte babası Nizâmülmülk'ün yanına gönderilmiştir. Oradan Gazne'ye Ebu Abdullah Muhammed b. Eş-Şahid'in Hilafet Divanı adına elçi olarak Gazne hükümdarı İbrahim b. Mesud'un yanına gönderilmiştir¹⁰⁹.

H. 469/M. 1076-1777 yılında Hanbeliler ve Eşariler arasında bir çatışma meydana gelmiştir¹¹⁰. Nişaburlu vâiz Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kuşeyri, Bağdat'ta Nizâmiye medresesine gelerek Eşari mezhebi hakkında vaaz verdiği sırada özellikle Kuran ayetlerini delil göstererek Hanbelileri eleştirmeye kötülemeye başlamış bunun üzerine Hanbeliler, onun kendileri aleyhindeki bu konuşmalarına karşı çıkarak kınamışlardır. Ayrıca onlar Nizâmiye medresenin müderrisi Şafiî imamı Ebu İshak Şirazi ve yandaşları ile Ebu Nasr'a Hanbelilere destek olduğu için cephe almışlardır. Bunun üzerine sayıları az olan Şâfiîler, Hanbelilere karşı kendilerinin koruması için Nizâmülmülk'ten yardım istemişlerdir. Şâfiîler ile Hanbelilerin sürtüşmelerinin artması üzerine Ebu İshak Şirazi, Nizâmülmülk'e bizzat mektup yazarak yardım isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Nizâmülmülk Ebu İshak'a cevap olarak yazdığı bir mektupla sorunun çözümlenmesi için Bağdat'a birkaç kişi göndermiş ise de daha sonraki günlerde Hanbeliler ve Şafiler arasında şiddetli çatışmaların artması üzerine Şafîiler kendilerini korumak amacıyla Nizâmiye medresesine sığınmışlardır. Onlar, Bâbü'n-nûbi'ye gelip Hanbelilere yakınlık gösterdiği için halife el-Muktedi'yi suçlayarak kınamışlardır. Ebu İshak Şirazi 469 Muharrem/Ağustos 1076 tarihinde biri halifenin veziri Fahrüddevle Cüheyr'in diğeri oğlu aynı zamanda Nizâmülmülk'ün damadı Amîdür Rüesa'ya olmak üzere iki mektup göndermiştir. Bu mektupta Şirazi, Amîd'ür-Rüesa ve babasının yaşanan tüm bu olayları görmemezlikten geldiklerini, halifelik ve imamlık makamlarının yüceliğini bozmaya çalışanlara yumuşak davrandıklarını söyleyerek onları suçlamıştır¹¹¹. İbnül Cevzî, Şafiî-Hanbeli mücadelesinde bu olaya tanık olan Ebu'l Feth, el-Hulvani'den sunmuş olduğu nakillerde, Halife el-Muktedi hakkında Şafiîlerin çok ağır sözler söyleyerek Nizâmülmülk'ü küçük düşürmeleri üzerine endişeye kapılmıştır. Amîdür Rüesa'dan bu fitne fesat ve

¹⁰⁸ İbnül Esir, 1987: 95; Sibt, 2011: 203., Bundari, 2016: 52., Kafesoğlu, 1973: 35., Özaydın, 2006: 490.

¹⁰⁹ Sibt 2011: 203; Bundari, 2016: 51.

¹¹⁰ İbnül Esir, 1987: 104; İbnül Cevzi, 2014: 124-125.

¹¹¹ İbnül Cevzi, 2014: 121-122; Sibt, 2011: 215-217., Ocak, 2002: 100.

karışıklıkları sona erdirecek bir çözüm bulmasını emrettiğini nakletmiştir¹¹². Bu emri alan Amîd'ür Rüesa, İbn Cerede'yi yanına çağırıp ona bu anlaşmazlıkta etkili rol oynayan Şerif Ebu Cafer, Ebu İshak eş-Şirazi'yi, İbn-i Kuşeyri'yi, Ebu Said es-Sûfî'yi yumuşak bir dille huzura çağırmasını emretmiştir. Bu kişiler huzura geldikten sonra Amîd'ür-Rüesa cereyan eden olayların halifeyi son derece rahatsız edip üzdüğünü söyleyerek taraflar arasındaki husumeti dindirmeye çalışmıştır. Halife, Amîd'ür-Rüesa'nın bu başarısından dolayı tebrik ve takdir etmiştir. Nizâmülmülk'ün, Ebû İshak eş-Şirazi'nin Hanbeliler hakkında şikâyetle bulunduğu mektubuna cevaben “Biz bu medreseyi anlaşmazlık, ayrıcalık, ikilik için değil bilime yarar sağlasın diye kurduk fakat işler bu amaca zıt bir şekilde gelişmişse bu kapıyı üstün olan mezhep İmam Ebu Abdullah b. Ahmed b.Hanbel'in mezhebidir” diyerek olayların nedeni olarak Nişaburlu vaiz Ebu Nasr Kuşeyri'yi suçlamıştır. Nizâmülmülk'ün bu mektubu Hanbelîler arasında coşkuyla karşılanmıştır. H. 471/ M. 1078 yılında İskenderani adıyla bilinen bir fakihin Nizâmiye Medresesinden çıkıp Sûku's-selâse'de Hanbelilere hakaretler içeren bir konuşma yapmasıyla burada bulunanlar onun üzerine hücum ettikten sonra medreseye yönelip yağmalarda bulunarak şafilardan bir kişiyi öldürmüşlerdir¹¹³. Bu sırada Nizâmiye medresenin yanındaki evinde kalmakta olan Müeyyidülmülk yanında askeri birliklerin olmasına rağmen korkuya kapılarak Bağdat amîdi Ebû Nasr'a ve Bağdat şihnesine haber gönderip durumu bildirerek onları çağırıp olayların hemen durdurulmasını istemiş ise de Müeyyidülmülk bu fitneyi çıkaranları defedememiş bunları menetmeğe gücü yetmemiştir¹¹⁴. Bunun üzerine ikisinde emrindeki askerlerle birlikte duruma müdahale ederek oraya gelerek on kişiyi öldürmüşlerdir. Öldürülen kişilerin cesetlerinin halifelik divanı'na getirilmesi üzerine Ebu İshak eş-Şirâzî bu duruma sinirlenerek, Nizâmülmülk'e olayların nasıl geliştiğini anlatan bir mektup yazmıştır¹¹⁵. Bunun üzerine Nizâmülmülk bu olaylara yol açan görevlilerin ıktalarına el konulmasını içeren gönderdiği mektuplarda onların cezalandırılmasını istemiştir¹¹⁶. Nizâmülmülk inşa ettirdiği Nizâmiye Medresesine yapılan saldırıyı oğlu Müeyyidülmülk'ün orda olmasına rağmen mani olamadığını, medrese civarında adam öldürüldüğünü Şafii fakih Ebu'l Hasan Muhammed b. Ebu's-Sakr el-Vasiti tarafından gönderilen mektupla haber almıştır. Bu mektupta, “Ey Nizâmülmülk Bağdat'ta Nizam kalmayıp düzen bozuldu, ikamet edilecek bir yer kalmadı, buna bir son verilmesini sağla”

¹¹² Sibt'a göre halife Amîd'ür-Rües'dan değil, veziri Ebn Cerede'den yardım istemiştir. Sibt, 2011: 217.

¹¹³ İbnül Cevzi, 2014: 24; Sibt, 2011: 223., Turan, 1969: 242., Turan, 1969: 198., Ocak, 2002: 101., Taneri, 1967: 162.

¹¹⁴ İbnül Cevzi, 2014: 125; İbnül Esir, 1987: 104., Bundari, Müeyyidülmülk'ün burada bir evinin olduğundan söz eder. “Nizâmü'l-Mülk, medreseyi ve medresenin kütüphanesini ziyaret etti, sonra oğlu Müeyyidülmülk'ün evine döndü, burada iki gün kaldı.” Bundari, 2016: 52,82., Ocak, 2002: 175-176., Özaydın, 2006: 490.

¹¹⁵ İbnül Esir, 1987: 104-105; Bundari, 2016: 51,105., İbnü'l Cevzi, 2014: 125., Sibt, 2011: 223., Ocak, 2002: 100,176.

¹¹⁶ İbnül Cevzi, 2014: 125.

demıştır¹¹⁷. Bundari bu mektubun bizzat Müeyyidülmülk tarafından babası Nizâmülmülk'e şikâyet ve yardım istemek için yazıldığını kaydetmiştir¹¹⁸. Nizâmülmülk bu gibi şeylerin meydana gelmesinden ve kendisine nisbet edilmesinden oldukça rahatsız olmuştur¹¹⁹. Bundari, Nizamülk'ün oğlu Müeyyidülmülk'ü bu fitneyi çıkarmakla itham ettiğini ve ona karşı kalbinde kin beslediğini kaydetse de diğer kaynaklarda bu kaydı destekleyecek hiçbir bilgiye rastlanılmamıştır¹²⁰. Sıbt'a göre Nizâmülmülk, tüm bu olayların sorumlusu olarak gördüğü Fahrüddeve Cüheyr'e karşı öfke ve kin duymaya başlayarak Sultan Melikşah'ı ve halifeyi ona karşı kışkırtmıştır¹²¹.

Müeyyidülmülk, H.473/M.1080-1081 yılında Tekrit (Tikrit) kalesini fethiyle görevlendirilmiş ve bu kaleyi fethederek Hüsam b. El-Mihribat'tan teslim almıştır¹²². Burada kendi adına para bastırmak istemiş ise de halifenin buna karşı çıkmasıyla birlikte para basımını durdurmuştur¹²³. Müeyyidülmülk Tekrit şehrini ve kalesini güçlendirerek donatmıştır¹²⁴. Müeyyidülmülk, H. 475/ M. 1082 yılında Tekrit'ten İsfahan'a oradan Bağdat'a geçmiştir¹²⁵. Fahrüddeve Cüheyr'in vezirlikten azledilmiş olan oğlu Amîd'ür Rüesa Bağdat'ta hilafet divanında bulunmadığı sırada Bağdat'ta bulunan Müeyyidülmülk, bu durumu fırsat bilerek yanındaki kimselere "sarhoşluk veren hiç bir şey içmeyeceği" hususunda yemin etmiştir. Ayrıca o halifenin kendisine verdiği parayı Hilafet Divanı'na geri göndermiş ve hususta yaşanan olayları veya halifeye söylenen sözlerin doğru olmadığını bildirmiştir. Daha sonra o, vezir Ebu Şuca'yı yanına çağırarak durumun düzelmesi için işleri yürütmek üzere divana göndermiştir. Ebu Şuca'nın divana giderek vezaret makamı olan yere oturmayıp orada bulunan kilimin üzerine oturması Müeyyidülmülk'ün ağına gitmiş ve babasına bir mektupla durumu bildirmiştir. Bu sırada Amîd'ür Rüesa vezaret makamına geri dönmüştür. Halifenin Ebu Şuca'nın vezaretini desteklemesinden hoşnut olmayan Nizâmülmülk halifeye Ebu Şuca'nın Bağdat'tan uzaklaştırılmasını içeren bir mektup göndermiştir. Nizâmülmülk'ün bu isteği kabul edilerek Ebu Şuca Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır¹²⁶.

¹¹⁷ Bundari, 2016: 54; İbnül Esir, 1987: 106., Sıbt, 2011: 219., Kafesoğlu, 1973: 36., Taneri, 1967: 162.

¹¹⁸ Ocak, 2002: 174; İbnül Cevzi, 2014: 125., Özaydın, 2006: 490., Taneri, 1967: 162.

¹¹⁹ İbnül Esir, 1987: 106; Bundari, 2016: 54., Ocak, 2002: 175., Ayrıntılı bilgi için b.k., İbnü'l Cevzi, 2014: 124-125.

¹²⁰ Bundari, 2016: 51-53.

¹²¹ Sıbt, 2011: 219.

¹²² İbnül Esir, 1987: 114; İbni Kesir, 1995:58; ; Sıbt, 2011: 236., İbnül Cevzi, 2014: 129,130., Bazı kaynaklarda Mihriyat diye geçmektedir. Bundari, 2016: 70, 72., Özaydın, 2006: 490.

¹²³ Sıbt, 2011: 236.

¹²⁴ Bundari, 2016: 72.

¹²⁵ Özaydın, 2006: 490.

¹²⁶ Sıbt, 2011: 241.,

Müeyyidülmülk, ağabeyi Cemâlülmülk Mansur'un tarihinde H. 475/M. 1082-1083 yılında sultan ve babası ile buluşup görüşmek üzere Nişabur yolunda kolit hastalığından ölmesi üzerine taziyelerini kabul etmek için Bağdat'a gelmiştir¹²⁷. Halifenin veziri aynı zamanda Nizâmülmülk'ün dünürü Fahrüddeve Cüheyr ile damadı Amîd'ür Rüesa'da taziye için Müeyyidülmülk'ün yanına gelerek Müeyyidülmülk'ü taziyeden kaldırmışlardır¹²⁸. Müeyyidülmülk, H.475/M. 1082 yılında İsfahan'dan Bağdat'a gelmiştir¹²⁹. Müeyyidülmülk, halifenin veziri Fahrüddeve Cüheyr ve oğlu Amîd'ür Rüesa bütün hadim ve hacibler tarafından Halbe'de karşılanmışır¹³⁰. Burada Müeyyidülmülk, H.470/M.1077-1078 yılında Beytü'n-nube'ye giderek Nizâmiye Medresesinde konaklamıştır¹³¹. Burada üç namaz vaktinde nevbet çaldırmıştır¹³². Fakat bundan rahatsız olan halife bu durumu dine uygun görmeyerek hoş karşılamamıştır. Müeyyidülmülk ile görüşülerek uygulamaya son vermesi için haber göndermiştir¹³³. Müeyyidülmülk ise kendisine çok miktarda para verilmesi üzerine nevbet çaldırmaya son vererek nevbet takımını H. 475/ M. 1082 yılında Tekrit'e göndermiştir.

Müeyyidülmülk, H. 476/ M. 1083-1084 yılında Sultan Melikşah tarafından Kemalü'd-devle Ebu Rıza Fazlullah b. Muhammed'in yerine vezirlikten sonra gelen en yüksek makam olan divan-ı tuğra ve inşaya tayin edilmiştir¹³⁴. Bu mevkide bir müddet kaldıktan sonra Ebû'l Muhtarüd Zevzeni'yi kendisine naip edinmiştir¹³⁵. Nizâmülmülk'ün damadı Ebul Mehasin'in Müeyyidülmülk aleyhinde sultanı kışkırtması üzerine Müeyyidülmülk bu görevden azledilmiştir. Bu sırada Müeyyidülmülk ve Sultan Melikşah'ın devlet adamlarından Edip Ebu Cafer arasında bir anlaşmazlık meydana gelmiştir. Müeyyidülmülk, Cafer'i bir sebepten dolayı azletmiştir. Edip, Müeyyidülmülk'ü şikâyet etmek için sultanın huzuruna çıkarak "Ben uzun yıllar boyu bu meslekte idim hiçbir zaman bir yalanım bir günahım olmadı. Azledilmeye layık bir iş yapmadım. Ama şimdi Müeyyidülmülk hiçbir sebep yokken bu işi benden alarak

¹²⁷ İbnül Esir, 1987: 121; Bundari, 2016: 73., Müneccimbaşı, 2017: 54. Sıbt, 2011: 248.

¹²⁸ Bundari, 2016: 73; Müneccimbaşı, 2017: 54.

¹²⁹ Müneccimbaşı, 2017: 54; Özaydın, 2007: 40.

¹³⁰ Sıbt, 2011: 220; Özaydın, 2006: 490., Taneri, 1967: 85.

¹³¹ Bundari'ye göre kendi evinde konaklamıştır. Fakat bu evin nerede olduğu belirtilmemiştir. Bundari, 2016: 73., İbni Kesir, 1995:71., Müneccimbaşı Müeyyidülmülk'ün buradaki sarayında kaldığını kaydeder. Müneccimbaşı, 2017: 54.

¹³² İbnül Esir 1987: 121; Bundari, 2016: 71., Kesir, 1995: 71., Müneccimbaşı, 2017: 54., Özaydın, 2007: 40. Selçuklu Devletinde hanedana mensup olmayan bazı emir ve vezirlerin üç namaz vaktinde (sultanlar beş vakit) nevbet (nöbet) çaldırma yetkileri vardı. Bu kişiler halife veya sultandan izin alma ihtiyacı duymadan kendi adlarına nevbet çaldırabiliyorlardı. Vezirler gerektirdiği zaman ikamet ettiği makamı olarak kullandığı ve önünde üç defa nevbet çaldırma hakkına sahip olduğu çadır (serâ-ı perde) onun mansıbını temsil eder. Nebbet çaldırma usulü bir zaman sonra dine aykırı görülerek kaldırılmış ise de yine de Müeyyidülmülk, eski vezir Fahrü'd-devle Cehir, Sultan Sencer'in veziri Togan Bey'e kadar bu adet yaşanmıştır. Özaydın, 2007: 40., Turan, 1969: 153., Taneri, 1967: 144.

¹³³ İbnül Esir, 1987: 121; Bundari, 2016: 73., Müneccimbaşı, 2017: 54., Özaydın, 2007: 40.

¹³⁴ İbnül Esir, 1987:; Kesir, 1995: 75., Reşidüddin, 2010: 136., Kesir, 1995: 75., Bundari, 2016: 61., Müneccimbaşı, 2017: 55., Taneri, 1967: 88; Merçil, 1989: 452., Sevim ve Merçil, 2014: 127., Özaydın, 2006: 490.

¹³⁵ Bundari, 2016: 61; Reşidüddin, 2010: 136, Kafesoğlu, 1973: 140., Sevim-Merçil, 2014: 161.

azlediyor. Eğer ben bir daha bu göreve geçerse ayıplanacağım” şeklinde serzenişte bulunmuştur. Sultan bu olayın soruşturulması için Müeyyidülmülk’e bir hâkim aracılığıyla Ebu Cafer’in eski bir çalışanı olduğunu ve bu görevden mahrum edilmemesi için işe geri dönmesi gerektiğini, bunun kendisinin bir fermanı olduğunu bir an önce hâkimin Müeyyidülmülk’ün yanına giderek cevabı hemen getirmesini emretmiştir. Müeyyidülmülk’ün yanına giden hâkim sultanın fermanını ilettiği zaman Müeyyidülmülk “Bu büyük bir ferman lakin ben yemin ettim ben bu mevkiide olduğum sürece edibi bu göreve tayin etmeyeceğim” diyerek kararından vazgeçmemiştir. Hâkim: “Bu iyi bir şey değil sultana karşı çıkılmaz” diyerek Müeyyidülmülk’ün yanından ayrıldıktan sonra sultanın huzuruna dönüp olan biteni sultana arzemiştir. Sultan yanına gelen hâkime Müeyyidülmülk’ün ne dediğini sorduğunda hâkim, bunun ulu orta söylenecek bir şey olmadığını iletmesiyle sultan edibi yanına çağırarak Müeyyidülmülk’ün yeminini sordurtmuştur. Duyduğu sözler karşısında çok öfkelenen sultan sonraki gün edibi “teşrif-i fahr” giydirilerek tekrar görevine getirtmiştir. Yaşanan bu olayları işiten Nizamülmülk kaynağın ifadesine göre bu duruma “istesede istemesede” kayıtsız kalmak zorunda kalarak onu tebrik ederek oğlu ile ilgili ona bir şey söylemememiştir. Abbas İkbâl’in kaydına göre yaşanan bu olaylar neticesinde Müeyyidülmülk’ün sultanın devlet adamına karşı giriştiği bu faaliyetler, halk nazarında Nizâmülmülk’e karşı saygının yitirilmesine sebep olmuştur¹³⁶.

Müeyyidülmülk, babasının sağlığında ona vekâleten Nizâmiye Medresesinin işleri ile ilgilenmiştir. Nitekim Nizâmiye Medresesinin ve vakfının yönetimi Nizâmülmülk ile oğullarına aitti¹³⁷. Nizâmiye müderrisi Şeyh Ebu İshak eş-Şirazi’nin vefat etmesi üzerine Müeyyidülmülk onun yerine müderris olarak H. 476/ M. 1083/1084 yılında müteveli Ebû Sad Abdurrahman b. Memun el-Müteveli’yi tayin etmiştir¹³⁸. Nizâmülmülk bu durumdan haberdar olunca buna razı olmayarak Müeyyidülmülk’e “Şeyh Ebu İshak eş Şirazi için medresenin bir sene kapatılması vacib oldu” şeklinde mektup yazarak medreseye yeni bir müderrisin tayinini uygun görmemiştir. Bunun üzerine oğlunun atamış olduğu müderrisin yerine Eşşamil, Müellifi Şeyh ve İmam Ebû Nasrüs-Sabbag’ı tayin etmiştir¹³⁹. Müeyyidülmülk bu olaydan sonra babasının hizmetinden çıkarak Ebû Sad Abdurrahman ile birlikte Bağdat’tan ayrılmıştır. Şeyhin şikâyeti üzerine Nizâmülmülk’ün damadı Amîd’ür-Rüesa azledilmiştir¹⁴⁰. Nizâmülmülk’ün oğluna böyle bir tutumu sergilemesi Nizâmiye

¹³⁶ İkbâl, 1959: 72-73.

¹³⁷ İbnül Cevzi, 2014: 98; Köymen, 2017: 363., Bozkurt, 2003: 326., Özeydın, 2007: 189. Kesik, 2018, 62.

¹³⁸ Hüseyinî, 1943: 47; İbnül Esir, 1987: 122-124., İbni Kesir, 1995:74., Bundari, 2016: 76., Müneccimbaşı, 2017: 54., Köymen, 2017: 366, Özeydın, 2006: 490., Özeydın, 2007: 189.

¹³⁹ Hüseyinî, 1943: 47; İbni Kesir, 1995: 76., Bundari, 2016: 76., Köymen, 2017: 371., Özeydın, 2007: 189.

¹⁴⁰ İbni Kesir, 1995: 76; Bundari, 2016: 76., Müneccimbaşı, 2017: 54.

medresesinde halkın ve öğrencilerin müderrislerin ölümü veya bir yere tayin edilmesi durumunda yaşamasındandır. Bir keresinde Gazne ve Herat'ta Nizâmiye medresesine müderris olarak Ebû Bekir eş-Şaşı'yi atadığında halkın çok üzüldüğü, Cüveyni'nin ölümü sebebiyle de 400 kadar öğrencisinin kalem ve hokkalarını kırdığı, bir yıl boyunca ders yapılamadığı bilinmektedir¹⁴¹.

Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün de desteklemesi ile halifenin veziri Fahrüddeve Cüheyr'i Mervanoğulları ailesinin elinde bulunan Amid bölgesinin fethi için görevlendirmiştir. Nâsirüddeve Mansûr, memleketini kurtarma imkânlarını aramaya başlayarak Musul, Elcezire ve Halep hâkimi Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş'ten yardım istemiştir. Sultan Melikşah'ın tabilerinden (aynı zamanda halası Safiye Hatun'un kocası) idi. Kendi ülkesinin de bir gün fiilen Selçuklu Devleti sınırlarına katılması ihtimalinden korkan Müslim b. Kureyş, Diyarbekir, Cizre ve daha başka şehir ve kaleleri almak şartıyla Nâsirüddeve Mansûr'un yardımına gelmiştir. Müslim'in savaş girişiminde bulunduğu çok kızan Melikşah, onun yönetimindeki Musul, Cezire, Halep şehir ve yörelerini Fahruddevle'nin oğlu Amîd'ür Rûesa ıkta ile Emir Kasimüddeve Aksungur, Saduddevle Gevherayin, Hacıb Humartegin ve Artuk Bey'i de kendisine yardımcı olarak görevlendirmiş, hatta çok geçmeden bizzat ordusuyla birlikte bu harekâta katılmıştır. Sultan Melikşah, ordusuyla beraber İsfahan'dan Ukaylî ülkesine gelerek Musul'a bağlı Bevazic'e gelip karargâhını kurmuştur¹⁴². Fakat Sultan Melikşah tam bu sırada, kardeşi Melik Tekiş'in Horasan'da isyan ettiği haberini alınca, ordusunu alarak geri dönmüştür.

Müeyyidülmülk, Sultan Melikşah tarafından Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleyman Şah'ın da Suriye kapılarına dayandığı günlerde Şerefüddeve Müslim'in önce Nizâmülmülk vasıtasıyla bir mektup göndererek "Sultanın katına gelip af dilemesini" bildirdikten sonra Rahbe şehrine gönderilerek kendisine dokunulmayacağı hususunda güvence vermiştir. Bu sırada son derecede ümitsiz ve sıkışık durumda bulunan Şerefüddeve için bu güvence sultandan hiç beklemediği bir davranıştı¹⁴³. Müeyyidülmülk, Rahbe'ye Müslim'in yanına giderek H. 477/ M. 1084 yılında sultan tarafından affedileceğinin teminatını vererek sultanın huzuruna gelmesini istemiştir¹⁴⁴. İbnül Adim'in kaydına göre sultanın Müslim'i huzura çağırmasında Nizâmülmülk'ün çok büyük bir rolü vardır. Nitekim Nizâmülmülk, Müslim'e yakınlık ve eğilim göstermiştir. Bu nedenle sultana ona lütuf ve ihsanda bulunması konusunda ikna etmiştir. Müslim'e mektup gönderip sultanın yanına gelerek kendisini affettirmesini

¹⁴¹ Bozkurt, 2006: 468.

¹⁴² Koca, 2011: 163.

¹⁴³ Sibt, 2011: 1989., Sevim ve Merçil, 1989: 113.

¹⁴⁴ Bundari, 2016: 78; İbnül Esir, 1987: 16-127., Sevim ve Merçil, 1989: 113-114., Sevim ve Merçil, 2014: 127-133. Bezer, "2006: 94-96.

tavsiye etmiştir¹⁴⁵. Sıkışık bir duruma düşen ve bu sıralarda Rahbe’de bulunan Müslim, Rahbe şehrinde şaşkın bir vaziyette korku ve endişe içinde bulan Müeyyidülmülk, onunla yüz yüze görüşerek Sultan Melikşah’ın affını ve memnuniyetini kazanmasının daha doğru ve faydalı bir hareket olacağı hususunda kendisini ikna edip inandırmıştır. Herşeyini kaybetme durumuna düşmüş olan Müslim borç almak suretiyle satın aldığı değerli armağanlarla sultanın huzuruna çıkarak af dilemek istemiştir¹⁴⁶. Fakat bu sırada, kardeşi Tekiş’in isyanı dolayısıyla Horasan’da bulunan Sultan Melikşah’ın huzuruna gelebilmek için uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Müeyyidülmülk ile birlikte Horasan’ın Bevazic kalesi önünde Sultan Melikşah’ın huzuruna beraber kabul edilmişlerdir¹⁴⁷. Burada Müslim, vassallık anlaşmasına aykırı hareketinden dolayı sultandan özür dileyip bağlılık yemini etmiştir. Müslim, Amid muhasarasından kaçarken hayatını kurtaran Beşar adındaki kıymetli atını da sultana hediye ederek sultanın affını ve memnuniyetini kazanmıştır¹⁴⁸. Bunun üzerine sultan, ona izzet ve ikramda bulunduktan sonra “Bütün isteklerinin yerine getirilmesi” hususunda emirler vererek ona hilat giydirmiştir¹⁴⁹. Bundan başka başta Musul olmak üzere, Elcezire ve Suriye’de sahip olduğu bütün ıktalann iadesi hususunda yeniden tevkiler yazılmıştır. Ayrıca kendisinin ıkta bölgesi Haleb’e yönelmiş olan Tutuş’a “Buralarda askeri hareketlerde bulunmaması” konusunda bir mektup gönderilmiştir. Böylece Müslim, sultanın afvına mazhar olduktan başka eskiden yönetiminde tuttuğu bölgelere yeniden sahip olmuştur¹⁵⁰. Sultan Melikşah, Müslim meselesini hallettikten sonra Kutalmışoğlu Süleymanşah’ın Haleb’e karşı savaş durumunda olduğu Tutuş tarafından öldürülmesine kayıtsız kalamayıp göndermiş olduğu mektupla sert bir şekilde ifade ettikten sonra Porsuk, Bozan ve Kasimüddeve Aksungur gibi büyük emirlerle birlikte H. 479/M. 1086 yılında İsfahan’dan Halep’e doğru hareket etmiştir¹⁵¹. Sultan ilk olarak Müeyyidülmülk’ün yönetiminde bulunduğu Tekrit’e gelerek Müeyyidülmülk’ün evinde konaklamıştır¹⁵². Burada Müeyyidülmülk Sultan Melikşah için bir şölen hazırlatmış sultan da bu şölene katılarak bir gece konaklamıştır¹⁵³. Ertesi gün Tekrit’ten ayrılarak Musul’a hareket etmiştir¹⁵⁴.

¹⁴⁵ İbnül Adim, 1982: 50.,

¹⁴⁶ El Ömeri, 2014: 221; İbnül Esir, 1987: 126-127., Kafesoğlu, 1973: 48., Koca, 2011: 164., Bezer, 2006: 95.

¹⁴⁷ Kaynaklarda Venenc olarak da geçer. B.k., Koca, 2011: 164.

¹⁴⁸ İbnül Esir, 1987: 127; Bundari, 2016: 78., El Ömeri, 2014: 221.

¹⁴⁹ İbnül Esir, 1987: 126; Bundari, 2016: 79., Sıbt, 2011: 261.

¹⁵⁰ Sıbt, 2011: 261; El Ömeri, 2014: 222., İbnül Adim, 2014: 51., Sevim, 1989: 114., Bezer, 2006: 95.

¹⁵¹ Ahmed b. Mahmud’ta bu tarih 21 Recep 479/1 Kasım 1086 olarak kaydedilir. 1977: 150., Ayrıca bu tarih İbnü’l Cevzi’de, 1091 ve Sıbt İbnül Cevzi’de 9 Receb/20 Ekim 1080 olarak geçmektedir. B.k. İbnü’l Cevzi, 2014: 150., Sıbt, 2011: 272., Sevim, 1992: 388-389.

¹⁵² İbnü’l Cevzi, 2014: 150., Sıbt, 2011: 272., Ahmed b. Mahmud, 1977: 150., Sevim, 1992: 389., Sevim: 1989: 127.

¹⁵³ Sıbt, 2011: 272; Köymen, 2017: 270., Sevim, 1992: 389.

¹⁵⁴ Ahmed b. Mahmud, 1977: 150;

Müeyyidülmülk'ün bundan sonraki H. 477-487/M. 1086-1094 yılları arasında sekiz yıllık bir süre boyunca hiçbir kaynakta faaliyetleri hakkında bir bilgi kaydedilmemiştir. Yalnızca İbnül Cevzî, Müeyyidülmülk'ü Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden bir yıl önce Ramazan ayında Sultan Melikşah ile Bağdat'a gelerek evinde ziyaret edip burada konakladığına dair bir kayıt söz konusudur. Müneccimbaşı bu ziyaretin H. 479/M. 8 Mayıs 1087 tarihlerine kadar sürdüğünü kaydetmiştir¹⁵⁵.

Müeyyidülmülk'ün babası Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden sonraki dönemde hiçbir faaliyetine rastlanılmaması Müeyyidülmülk'ün sultan tarafından hapsedilmiş olma ihtimalini düşündürmektedir. Onun bundan sonraki faaliyetlerine dair, Bundari, H. 487/M. 1094 yılında Alparslan'ın iki oğlu Arslan Argun ile Böri Bars arasındaki yaşanan muharebeler sırasında Horasan'da bulunduğunu, bir süre sonra buradaki karışıklıklardan rahatsız olarak İsfahan'a gittiğini burada İsfahanlılar tarafından vezirliğe layık görülerek vezirliğe tayin edildiğini ve ona hilat giydirdiklerini kaydetmiştir¹⁵⁶.

1.2.2. Sultan Berkyaruk Dönemi Faaliyetleri

Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk'un veziri olan ağabeyi İzzülmülk'ün Musul'da ölümü üzerine H. 487/M. 1094-1095 yılında Horâsân'dan gelip sultanın elini öperek vezirliğe tayin edilmiştir¹⁵⁷. Mirhand, Müeyyidülmülk'ün vezirliğinin Nizâmülmülk Ailesinin Selçuklu hanedanına ihlas ve ihtisasla hizmetleri çok eski olması sebebiyle” bu vazifenin ona verildiğini nakletmiştir¹⁵⁸. Bundan sonra Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk'un amcası Tutuş ile giriştiği saltanat mücadelesine katılmak için yola çıkmıştır. Bu sırada İsfahan'da bir köşeye çekilmiş olan MecdülmülkEbul Fazl'ı bu mücadeleye “kalk bana arkadaş ol” diyerek davet etmiş ise de Mecdülmülk“Siz gidip muharebe ediniz biz burada oturacağız” diyerek ona iştirak etmemiştir¹⁵⁹. Mecdülmülk'ün Müeyyidülmülk'ün mücadele için davetine iştirak etmemesinin sebebi, Müeyyidülmülk'ün vaktiyle muhalefet ettiği Nizâmülmülk'ün oğlu olması ve Sultan Berkyaruk'un, Nizâmülmülk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış olmasındandır¹⁶⁰. Bu sırada, yanında az sayıda asker ile birlikte Tutuş'un öncü kuvvetlerine mağlup olarak İsfahan'a sığınan Sultan Berkyaruk kardeşi Mahmut'u karşılamak için geldiği İsfahan'da şehre alınmamıştır. Mahmut'un emirleri tarafından Sultan Berkyaruk bir hile ile

¹⁵⁵ Müneccimbaşı, 2017: 59.

¹⁵⁶ Bundari, 2016: 86., Özaydın, 2006: 490.

¹⁵⁷ İbnül Esir, 1987: 199; Ravendi, 1999: 139., Reşüddin, 2010:144., Bundari, 2016: 86. , Mirhand, 2015: 158., Kazvini, 2015: 54., Müneccimbaşı, 2017: 75., Sevim ve Merçil, 2014: 184., Özaydın, 2001: 43, 149., Özaydın, 2006: 490., Merçil, 2007: 458.Özaydın, 2001: 43, 149., Zaporoths, 2012: 170

¹⁵⁸ Mirhand, 2015: 158.

¹⁵⁹ Bundari, 2016: 86.

¹⁶⁰ Kafesoğlu, 1987: 432.

yakalayıp hapsedmek üzere şehre girmesine izin verilmişse de şehir kapısında kardeşi Mahmut tarafından sevinçle karşılanmış fakat emirler tarafından derhal yakalanarak hapse atılmıştır. Melik Mahmut'u saltanat tahtına oturtmakta kararlı olan emirler, Sultan Berkyaruk'un gözlerine mil çektirip onun sultanlık iddiasını tamamen ortadan kaldırmak istemişlerse de Melik Mahmut'un çiçek hastalığına yakalanarak ölmesi üzerine bu isteklerinden vazgeçerek ona biat edip sultanlığını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu badireyi atlatan Berkyaruk kardeşinin ölümü dolayısıyla taziyele kabul ettiği günlerde o da kardeşi gibi çiçek hastalığına yakalanmışsa da bir ay sonra yakalandığı hastalıktan kurtulduktan sonra İsfahan'daki emirler yanında bulunan az bir kuvvetle o sırada Rey'de bulunan kardeşi Tutuş üzerine yürümüştür¹⁶¹. Bu sırada Müeyyidülmülk derhal Irak ve Horasan emirlerine mektuplar yazarak onların saltanat davasında Berkyaruk tarafına geçmelerini sağlamıştır. Böylece Sultan Berkyaruk yakalandığı o devir şartlarına göre çok tehlikeli olan çiçek hastalığını atlatıp Suriye, Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbeycan, Hemedan ve Rey bölgelerine hâkim olarak güçlü bir duruma gelmiş olan amcası Tutuş'la mücadele edebilecek bir hale gelmiştir¹⁶². Bu sebeple ordusu Irak ve özellikle Horasan'dan gelen kuvvetlerin katılması sonucunda 30.000 kişilik bir sayıya ulaşan Sultan Berkyaruk Rey yörelerine karargâh kuran Tutuş'a karşı harekete geçmekte tereddüt etmemiştir¹⁶³. Öte yandan Tutuş, Rey halkının ihanetinden çekinerek 15.000 kişilik ordusuyla Rey'den 72 km uzaklıktaki Daşilû'da karargâhını kurmuştur. Çok geçmeden Sultan Berkyaruk, merkez hattında kendisi olmak üzere başta veziri, Müeyyidülmülk, Emir Üner, Bilge Yaruk, Bekçur, Ahur gibi devletin ileri gelen büyük emirleri yer almıştır¹⁶⁴. Ahmed b. Mahmud ve Hüseyini bu savaş öncesinde Müeyyidülmülk'ün Sultan Berkyaruk'tan önce davranarak asker topladığını Tutuş üzerine gittiğini kaydetmişlerdir¹⁶⁵. Tutuş'un yanında veziri Fahrülmülk, oğlu Dukak, Tuğtegin, Yağısıyan, Abdürrezzakoğlu, Abdüddeve Abak, Abakoğlu Yusuf, Aytegin el-Halebi, Cenahü'd-Devle Hüseyin gibi emir ve komutanlar yer almıştır¹⁶⁶. İki taraf öncü kuvvetleri arasında yapılan ufak tefek çarpışmalardan sonra Rey civarında savaş düzeni almış olan asıl kuvvetler H. 17 Safer 488/ M. 26 Şubat 1095 tarihinde şiddetli bir savaşa tutuşmuşlardır. Çarpışmaların yoğunlaştığı bir sırada Berkyaruk'un ordusundaki Sultan Melikşah'ın özel zancağı çekilince Tutuş'un saflarında bulunan bazı emirler kuvvetleriyle

¹⁶¹ İbnül Esir, 1987: 197-207; El Ömeri, 2014: 228-229., Reşüddin, 2010: 143-144., Mirhand, 2015: 157., Merçil, 2015: 66-67., Sevim ve Merçil, 2014: 176-186., Turan, 1969: 177.

¹⁶² İbnül Esir, 1987: 199-200; Sevim, 1989: 154., Özaydın, 1991: 43, 149-150, Sevim ve Merçil, 2014: 368.

¹⁶³ Hüseyini, 1943: 53; Sevim, 1989: 155., Özaydın, 1991: 43.

¹⁶⁴ Sevim, 1989: 155; Taneri, 1967: 125., Sevim ve Merçil, 2014: 454., Özaydın, 2013: 84.

¹⁶⁵ Ahmed b. Mahmud, 1977: 34., "Müeyyidülmülk Ubeydullah b. Nizamü'l-Mülk bir ordu ile Tutuş ile muharebe etmek üzere yürüdü. Sultan Berkyaruk Müeyyidülmülk'ün askerinin arkasından amcasına mülaki oldu". Hüseyini, 1943: 53.

¹⁶⁶ Alptekin, 1992: 410; Sevim, 1989: 155., Sevim, 2014: 155., Sevim ve Merçil, 2014: 454.

birlikte Berkyaruk'un tarafına geçmişlerdir; hatta kendisine daima sadakat gösterip bağlı kalmış olan Emir Yağısıyan da çarpışmalardan çekilmiştir. Çok az kuvvetle çarpışmalara devam eden Tutuş, Berkyaruk'un kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır. Çok geçmeden de Emir Bekçur tarafından yaralanarak atının üzerinden yere düşürülmüştür. Tutuş, Berkyaruk kuvvetleri ortasında savunmasız bir halde kalmıştır. Tutuş'u Sultan Melikşah'ın kardeşi ve taht mücadelesi olması sebebiyle kimse ona yaklaşip öldürmek istememiş ise de Tutuş'a karşı öç alma duygusu besleyen Sungurca adlı başka bir emir derhal onun üzerine atılarak başını gövdesinden ayırmak suretiyle öldürmüştür¹⁶⁷. Bu mücadele de Tutuş'a bağlı olarak savaşta bulunan Nizâmülmülk'ün diğer oğlu Fahrülmülk ise bozgundan sonra kurtularak Sultan Berkyaruk'un yanına gitmiştir¹⁶⁸. Savaş sırasında Sultan Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk'ün yanında bulunan Enûşirevan'dan nakiller sunan Bundari, Enûşirevan'ın, sultanın Müeyyidülmülk'ün yanına gelerek onu zaferle tebrik ettiğini, sultanın da Müeyyidülmülk'e "Bunların cümlesinin senin bereketin ve uğurluluğun sayesinde" dediğini bildirerek ona ihsanlarda bulunduğu nakletmiştir¹⁶⁹. Ayrıca Bundari'de Müeyyidülmülk'ün vezirlik mührünün alametinin nimetler karşılığında Allah'a hamdolsun manasına gelen "Elhamdülilâhi Ala Niam" olduğu da nakledilmiştir¹⁷⁰.

Sultan Berkyaruk'un amcası Arslan Argun, devletin içinde bulunduğu saltanat mücadelesinden de istifade ile Merv, Belh, Tirmiz, Nişabur'u ele geçirerek tüm Horasan'ı hâkimiyeti altına almıştır¹⁷¹. Arslan Argun, Sultan Berkyaruk'a ve veziri Müeyyidülmülk'e bir mektup ile haber göndererek Nişabur hariç Horasan'ı dedesi Çağrı Bey Davud'un hâkimiyetindeki haliyle kendisine verilmesini istemiştir. Buna karşılık Sultan Berkyaruk'un sultanlığını tanıyacağını, ele geçirmek istediği şehirleri yönetmek istediğini, hükümdarlık için mücadeleye girişmeyeceğini ve pek çok mal gönderip her yıl vergi vereceğini bildirmiştir. Bu sırada Sultan Berkyaruk'un kardeşi Mahmut ve amcası Tutuş gibi güçlü rakipleriyle mücadele ettiği bir dönemde gelen bu teklifi idarede büyük rolü olan Müeyyidülmülk'ün tesirleriyle razıymış gibi görünmeyi tercih etmiştir¹⁷². Arslan Argun ile Sultan Berkyaruk arasındaki münasebetler Tutuş'un Rey savaşında ölümünü takip eden günlere kadar bir süre bu şekilde devam etmiştir. Müeyyidülmülk, Arslan Argun ve Sultan Berkyaruk arasındaki münasebetlerin daha kötü bir hale dönüşmesini engelleyerek Arslan Argun ile devamlı olarak

¹⁶⁷ Hüseyini, 1943: 53; Ahmed b. Mahmud, 1977: 34., İbnül Esir, 1987: 207., Bundari, 2016: 86., Sevim, 1989: 155., Alptekin, 1992: 410., Merçil, 2015: 67., Özaydın, 2001: 44,

¹⁶⁸ Müneccimbaşı, 2017: 76.

¹⁶⁹ Bundari, 2016: 84.

¹⁷⁰ Bundari, 2016: 86; Taneri, 1967: 143., Özaydın, 1991: 197.

¹⁷¹ Ahmed b. Mahmud, 1977: 35; Müneccimbaşı, 2017: 77;

¹⁷² İbnül Esir, 1987: 220; Sümer, 1991: 399., Özaydın, 2001: 48., Sevim ve Merçil, 2014: 188.

mektuplaşmıştır¹⁷³. Öte yandan Sultan Berkayaruk, diğer amcası Böri Bars'ı, Emîr Mesûd b. Tacir ve Emîr Altuntaş ile birlikte Arslan Argun'un üzerine göndermiştir. Bu sırada Nizâmülmülk'ün diğer oğlu İmadülmülk'ü vezir edinen Böri Bars, Horasan sınırında yapılan ilk karşılaşmayı kazanmıştır. Ne var ki yapılan ikinci karşılaşmada Böri Bars, yenilip esir düşerek Argun'nun yanında getirilmiştir. Çok geçmeden Argun, onu Tirmiz'de hapsederek H. 489/M. 1095-1096 tarihinde onu boğdurtarak öldürmüştür. Ayrıca Arslan Argun, kendisine muhalefetinden korktuğu Horasan askerlerinin önde gelenlerini boğdurtarak öldürtmüştür. Veziri İmâdülmülk'ün 300.000 dinarını müsadere ederek onu öldürtmüştür. Horasan şehirlerinin surlarını tahrip etmiştir¹⁷⁴. Kısa sürede Merv'i merkez edinen Arslan Argun, Horasan'ın diğer şehirlerini de yeniden idaresi altına alarak Horasan'ın tamamına hâkim olmuştur. Fakat tam bu sırada beklenmedik bir hadise cereyan etmiştir. Arslan Argun 7 Safer 490/3 Şubat 1097 tarihinde Merv'de ki sarayında genç bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür¹⁷⁵.

Sultan Berkayaruk amcaları Tutuş'u ve Arslan Argun'u bertaraf ettikten sonra adamlarından birini İsfahan'da bulunan annesi Zübeyde Hatun'un yanına göndermiştir. Müeyyidülmülk ise bir grup emirle anlaşarak sultana validesi ile ilişkisini kesmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Fakat Sultan Berkayaruk onlara "Sultanlığı sadece onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" diyerek onların bu teklifini reddetmiştir. Münnecimbaşı'nın kaydına göre Sultan Berkayaruk hükümdarlığı üzerinde de nüfuz sahibi olan annesi Zübeyde Hatun'un onayı olmadan hiçbir işi yapmamıştır¹⁷⁶. Zübeyde Hatun, Sultan Berkayaruk'un yanına gelip durumdan haberdar olmasıyla Müeyyidülmülk'ü olup bitenden sorumlu tutmuştur. Zübeyde Hatun'a İsfahan'da yolculuğu sırasında refakat eden Mecdülmülk Ebul Fazl el Balasani, Sultan Berkayaruk'a Müeyyidülmülk'ün vezaret makamında kaldığı sürece hiç bir şey yapılamayacağını fazilet ve yeterlilik bakımından zayıf olduğunu söyleyerek onun azledilmesini tavsiye etmiştir¹⁷⁷. Mecdülmülk müstevfi Ustaz Ali'nin gözlerine mil çektirip müstevfiliğe gelir gelmez Zübeyde Hatun'un vasıtası ile nüfuzunu arttırmıştır. Ayrıca Müeyyidülmülk ve kardeşi Fahrülmülk arasında babaları Nizâmülmülk'ten miras meselesinden kaynaklanan sorunu da fırsat bilmiştir. Fahrülmülk'ün, Müeyyidülmülk hakkında iddialarını destekleyerek sultanın hoşnutsuzluğundan

¹⁷³ Sevim ve Merçil, 2014: 188; Özaydın, 2001: 48.

¹⁷⁴ Müneccimbaşı, 2017: 77.

¹⁷⁵ Ahmed b. Mahmud, 1977: 36,159; Müneccimbaşı, 2017: 78., Sümer, 1991: 399., Köymen, 2017: 82., Sevim-Merçil, 2014: 188-189., Merçil, 2015: 67., Özaydın, 2001: 49.,

¹⁷⁶ Müneccimbaşı, 2017: 80.

¹⁷⁷ İbnü'l Esir, 1987: 212; Özaydın, 2005: 12., Özaydın, 2001: 56, 167., Gök ve Çoşguner: 2014: 26.

yararlanmıştı¹⁷⁸. Fahrülmülk, Zübeyde Hatun'un kardeşi aleyhinde bir tutum içerisine girdiğini görünce, bir adamını gönderip Zübeyde Hatun aracılığıyla Sultan Berkayaruk'a büyük meblağlar göndererek vezirliği ele etmek istemiştir. Sonunda Fahrülmülk'ün arzusu kabul edilip Müeyyidülmülk vezirlikte bir yılı doldurmadan Safer 488 /Şubat 1095 tarihinde azledilerek yerine vezir tayin edilmiştir¹⁷⁹. Müneccimbaşı Ahmed'e göre Müeyyidülmülk'ün Sultan Berkayaruk tarafından azledilme sebebi, sultanın devlet işlerinde annesi Zübeyde Hatun'a tabi olmasını reddetmesinden kaynaklanmıştır¹⁸⁰. Ahmed b. Mahmud'a göre Sultan Berkayaruk'un Müeyyidülmülk'e bir sebepten ötürü incindiğinden dolayıdır¹⁸¹. Bundan sonra Müeyyidülmülk, zincire bağlanarak hapse atılmıştır¹⁸². Müeyyidülmülk, hapisanedekeyken kardeşi Fahrülmülk'e "Ben senin hane/ev yapmana çok azim gösterdim sen haneye vurdun balta, ey pederin canı senden yana akıl süs vermiyor, benden hep hayır geliyor senden ise hep şer" şeklinde sitem dolu bir şiir yazmıştır¹⁸³. Ayrıca Müeyyidülmülk, Zübeyde Hatun'a kendisini affettirebilmek için hapisaneden kardeşi Fahrülmülk hakkında "Bütün ayıpları kendisinde toplayan kimseyi müdafaada ne diyebilirim, babamın iftihar edilecek meziyetleri, bunun mevkisinin hükmünden dolayı ayıplanacak huylaradönmüştür" şeklinde farsça bir beyit yazmıştır¹⁸⁴. Fahrülmülk'ün vezirliğe getirilmesinden sonra Sultan Berkayaruk Horasan'dan Irak'a giderek tüm devlet işlerinin sorumluluğunu Mecdülmülk Ebu'l-Fazl el-Balasani'ye bırakmıştır. Mecdülmülk kısa zamanda Sultan Berkayaruk'un İstifa Divanı'nı tek başına idare edip vezirlik makamını tahakkümü altına alarak emirleri kontrol altına almıştır. Kısa zamanda bütün devlet idaresini ele geçirmiştir¹⁸⁵. Bu durum Sultan Berkayaruk'un Arslan Argun ve Emir Üner ile arasının açılmasına neden olmuştur. Nitekim Arslan Argun, Sultan Berkayaruk ile olan münasebetini bozmak için bunu bir bahane olarak görmüş, Mecdülmülk muhatap kabul etmeyeceğini bildirerek mektuplaşmayı kesmiştir¹⁸⁶. Emir Üner'de Mecdülmülk'ün bu davranışlarını sebep göstererek isyana kalkışmıştır¹⁸⁷.

¹⁷⁸ Klausner, 1973: 47.,

¹⁷⁹ İbnül Esir, 1987: 212; Bundari, 2016: 85., Mirhand, 2015: 158., Gök ve Coşguner: 2014: 26., Kazvini, 2014: 54., Sevim ve Merçil, 2014: 148; Özaydın, 2001: 56. Özaydın, 2006: 490., Özaydın, 1990: 12, Klausner, 1973: 47.

¹⁸⁰ Müneccimbaşı, 2017: 97.

¹⁸¹ Ahmed b. Mahmud, 1977: 20.

¹⁸² Bundari, 2016: 87; Özaydın, 13., Sevim-Merçil, 2014: 148., Özaydın, 2001: 56.

¹⁸³ Reşidüddin, 2010: 145,146.

¹⁸⁴ Bundari, 2016: 84-85; Özaydın, 2001: 151.

¹⁸⁵ Bundari, 2016: 87; Özaydın, 1990: 13., Özaydın, 2013: 84., Özaydın, 1991: 195., Klausner, 1973: 47.

¹⁸⁶ İbnül Esir, 1987: 220; Merçil, 2007: 458., Özaydın, 2001: 48., Sevim ve Merçil, 2014: 188., Kafesoğlu, 1987: 432.

¹⁸⁷ Reşidüddin, 2010: 147; Özaydın, 2001: 195., Özaydın, 2013: 84.

Müeyyidülmülk, vezirlikten azledildilip hapsedildikten kısa bir zaman sonra hapisten kurtulup bir müddet gizlenmiştir¹⁸⁸. Uzun bir süre büyüklerden bazılarının himayesinde bazen Nihavend'te bazen de Müşkân'da vaktini ibadetle ve babasından kalan ev ve emlak işleri ile meşgul olmuştur. Kardeşi Fahrulmülk'ün vezirliğe tayin edilerek Mecdülmülk el-Balasânî'nin de vezârette ortak yapılması ile Mecdülmülk ve Zübeyde Hatun'a karşı intikam duyguları beslemeye başlayan Müeyyidülmülk faaliyetlerine girişmiştir¹⁸⁹. Hiç vakit kaybetmeden Hille'de Arap Emiri Seyfü'd Devle Sadaka ile görüşüp onu Berkyaruk aleyhinde tahrik etmiştir. Sadaka onu iyi karşılamış ise de Müeyyidülmülk ondan bir sonuç alamayınca Sultan Berkyaruk tarafından Fars bölgesine vali olarak tayin edilen Sultan Melikşah'ın has kullarından Irak'tan İsfahan'a, Emir Üner'in yanına giderek onu isyana tahrik etmiştir¹⁹⁰. Müeyyidülmülk, sultanın Horasan'da bulunduğu sırada, Bâtınilerle mücadele halinde olan Emir Üner'e, kendisine katılan öteki emirler ile birlikte Sultan Berkyarukla işbirliği yapmasının kendi aleyhinde olacağını söyleyerek onu korkutup sultandan uzaklaşmaya teşvik etmişlerdir. Bununla da yetinmeyip Üner'e o sırada Gence'de bulunan Mûhammed Tapar'a haber gönderip saltanata talip olması ve kardeşine karşı çıkması için onu teşvik edip mektuplaşmasını önermişlerdir¹⁹¹. Hatta Müeyyidülmülk bizzat Emir Üner ile görüşme fırsatı bularak ona "Senin Terken Hatun ve oğlu Mahmut'tan ne eksiğin var onun padişahlığı da senden idi, merhum Sultan Melikşah, sana oğlum diye hitap ederdi, seni çocuklarından daha aziz tutardı, bugün senin saygınlık ve heybetin gönüllerde onunkinden ve diğer meliklerden fazladır, fırsat zamanı sultanlık tahtına oturup Irak, Fars ve Kirman mülkünü ele geçirmen uygun olur, mertlikte, ihsanlıkta, askerlikte ve bütün hünelerinde ondan üstünsün, halk seni canı gönülden seviyor ve istiyor onlar beni bu işe koydular ki seni padişahlığa oturtayım ve bu şehir ve çevresini koruyalım insanlar da güven ve emniyet azalmıştır. Eğer bir fetih kazanırsan bütün cihan sana teslim olur" diyerek Emir Üner'i Berkyaruk aleyhinde bir isyana tahrik edip onu sultandan uzaklaştırmayı başarmıştır¹⁹². Emir Üner, Müeyyidülmülk'ün bu tantanalı ve gurur okşayan sözlerine kapılarak sultana isyana karar vermiş kendi adına nevbet çaldırıp kırmızı otağ kurdurduktan sonra büyük bir ordu hazırlayarak 10.000 seçkin süvari ile birlikte Berkyaruk'un üzerine İsfahan'dan Rey'e hareket etmiştir¹⁹³. Ayrıca Müeyyidülmülk, Üner'in Gence'de bulunan Melik Muhammed Tapar ile de temas kurmasını sağlamıştır. Bu

¹⁸⁸ Kafesoğlu, 1987: 432.

¹⁸⁹ Bundari, 2016: 85; Özaydın, 2006: 490.

¹⁹⁰ İbnül Esir, 1987: 234; Mirhand, 2015: 159., Reşüddin, 2010: 147., Ravendi, 1999: 141., Müneccimbaşı, 2017: 79., Kazvini, 2015: 55; Sevim ve Merçil, 2014: 56., Özaydın, 2001: 54., Özaydın, 2006: 490.

¹⁹¹ İbnül Esir, 1987: 234; Müneccimbaşı, 2017: 79., Sevim ve Merçil, 2014: 156.

¹⁹² Reşüddin, 2010: 147; Mirhand, 2015: 159-160., Ravendi, 1999: 141., Nişaburi, 2008: 101., Özaydın, 1991: 54.

¹⁹³ Kazvini, 2015: 55-56.

sırada Gence’de bulunan Muhammed Tapar’a haber göndererek saltanata talip olması ve kardeşine isyan etmesi için onu teşvik etmişlerdir¹⁹⁴. Çok geçmeden Üner, Sultan Berkayaruk’a “Mecdülmülk el-Balâsânî’yi teslim edersen, itaatkâr bir kölen olmaya devam edeceğim, eğer teslim etmezsen başkaldıracağım” diye haber göndermiştir. Sultan Berkayaruk bu sırada amcası Arslan Argun’a iltihak eden Emir Kodan ve Merv şihnesi Emir Yaruktaş’ın Harezmşah Ekinci b. Koçkar’ı öldürerek kuvvetlerinin dağıtılma haberini almış ise de Emir Üner ve Müeyyidülmülk ile meşgul olarak Emir-i Dad Habeşi b. Altuntak’ı Horasan valiliğine tayin ederek asilerin üzerine göndermiştir¹⁹⁵. Ancak bu sırada Üner, 492 Muharrem/Kasım 1098-1099 tarihinde Sâve civarında Ancîlâvend menziline Bâtıniler tarafından hançerlenerek öldürülmüştür¹⁹⁶. Sultan Berkayaruk ise onunla savaşmak için Horasan’dan yola çıktıysa da onun öldürüldüğünü Rey yakınlarında haber almıştır. Müeyyidülmülkise yaşanan bu hadiselerden sorumlu tutulup tutuklanarak hapsedilmiştir¹⁹⁷. Emir Üner’in öldürülmesinden kısa bir zaman sonra Müeyyidülmülk hapsediği yerden çıkıp davasından vazgeçmeyerek Sultan Berkayaruk aleyhindeki faaliyetlerine devam etmiştir. O bundan sonra Sultan Berkayaruk’un Muhammed Tapar ile arasındaki saltanat mücadelesinin merkezinde yer almıştır.

1.2.3. Sultan Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri

Muhammed Tapar, Gence’de bulunduğu sırada Müeyyidülmülk, onun yanına giderek ona “Hükümdarlığa ve devlete istekli olacak zamandır, çünkü kardeşin Berkayaruk ülke işlerini kendi haline bırakmış ve hükümdarlık işlerini bozmuştur, saltanat seni bekliyor” diyerek onu kardeşine karşı muhalefete ve saltanatı ele geçirmesi için isyana teşvik etmiştir¹⁹⁸. Müeyyidülmülk’ün bu sözleri üzerine Muhammed Tapar, ilk filli harekete girişmiştir. Ayrıca Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar’ın isyan yolundaki girişimini kuvvetlendirerek onu Kûhistan’a getirmiş Ahûr Bey, Abencârî ve İnânc Yabgu gibi devletin ileri gelen emirler ile birlikte ona biat etmiştir¹⁹⁹. Muhammed Tapar, önce Gence’nin de içinde yer aldığı Arran ve çevresini hâkimiyet sahasına kattıktan sonra bu bölgede Sultan Berkayaruk adına okunmakta olan hutbeye son verip kendini Büyük Selçuklu sultanı ilan etmiştir. Çok geçmeden Müeyyidülmülk’ü de vezirlik makamına getirerek özel konuşmalarında ona güvenerek

¹⁹⁴ Mirhand, 2015: 160.

¹⁹⁵ İbnül Esir, 1987: 222-223, 234; Kafesoğlu, 1984: 38., Taneri, 1993: 8., Özaydın, 2001: 124.,

¹⁹⁶ Kazvini, 2015: 56; Mirhand, 2015: 160., Nişaburi, 2008: 101., İbnül Esir’de Üner’in bir iftar yemeğinde üç kişinin saldırısına uğrayarak öldürülüp hazinesinin yağmalandığına ve askerlerinin dağıtıldığına bir kayıt söz konusudur. (1099) İbnül Esir, 1987: 234., Sevim ve Merçil, 2014: 197-198., Münecimbaşı Üner’in Harezm doğumlu üç kişinin onun üzerine saldırarak öldürdüklerini kaydetmiştir. Münecimbaşı, 2017: 79.

¹⁹⁷ Ravendi, 1999: 141-142; Mirhand, 2015: 160., Kazvini, 2015: 56. Reşüddin, 2010: 147.

¹⁹⁸ Ahmed b. Mahmud, 1977: 38., Hüseyini, 1943: 53; Ahmed b. Mahmud, 1977: 38.

¹⁹⁹ Gök ve Coşguner, 2014: 26; Münecimbaşı, 2017: 83.

fikirlerini almıştır²⁰⁰.

Müeyyidülmülk Muhammed Tapar'ın ordusunda Sultan Berkyaruk ile savaşmak üzere ile Şevval 492/Ağustos 1099 yılında büyük bir ordu ile Gence'den Irak tarafına hareket etmiştir²⁰¹. Muhammed Tapar'ın durumunun kuvvetlenmesiyle başta Sadüddevle Gevherayin, Musul Emiri Kürboğa, El Cezire hâkimi Çökürmüş ve içlerinde Artuklu İlgazi'nin de bulunduğu emirler onun tarafını tutmuşlardır. Muhammed Tapar, Gevherayin'i Bağdat'a Abbasi Halifesi Mustazhir-Billah'a gönderip idaresi altındaki şehirlerde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeye son verilmesini emretmiştir. Çok geçmeden Muhammed Tapar'ın bu isteği kabul edilerek 17 Zilhicce 492 /4 Kasım 1099 tarihinde kendi adına hutbe okutmuştur²⁰². Onlar bununla da yetinmeyerek halkı yanlarına çekebilmek için, Zübeyde Hatun ve Mecdülmülk Alamut halkına meylederek batınilere uyduğu haberini herkese yaymışlardır. Halk bu haberdan sonra etkilenmiş kısa bir süre sonra da askerler isyan ederek Muhammed Tapar'a yönelmiştir²⁰³. Muhammed Tapar, Müeyyidülmülk'ün yaptıklarının mükâfatı karşılığında Şevval 492/ Eylül 1098-1099 tarihinde vezaret makamına getirmiştir²⁰⁴. Bundari, Müeyyidülmülk'ün vezarete gelmesiyle, Muhammed Tapar'ın hükümdarlığının ufkunun ışığıyla doldurduğunu, heybeti ve parlak zekâsını kapsayan tedbiri ile göreve başladığını, onun sayesinde devletin yeniden yerden kalktığını, sürçme sırasını atlattığını söyleyerek ondan övgü dolu sözlerle bahsetmiştir²⁰⁵.

Öte yandan Horasan'dan Irak'a gelen Sultan Berkyaruk, Mecdülmülk Ebu'l Fazl Kummi'yi müstevfiliğe atamıştır. Mecdülmülk, Sultan Berkyaruk'un vezirliğinden Müeyyidülmülk'ü azlettirerek Fahrülmülk'ü vezirliğe tayin ettirmiştir. Çok geçmeden Mecdülmülk, İstifa Divanını tek başına idare ederek diğer divanları da baskı altında tutarak Fahrülmülk'ü etkisiz bir hale getirmiştir. Vezirliğe getirilince de diğer emirleri kontrol altına almaya başlamıştır. Emirlerin gelir kaynağını daralttığından dolayı devlet içerisinde hoşnutsuzluk yaratmıştır. Kısa bir süre sonra Emir Üner, Mecdülmülk'ün bu davranışlarını sebep göstererek isyana kalkışmıştır. Emir Üner bu isyanı sonucunda öldürülmüş ise de vezire karşı girişilen bu muhalefet hareketi sona ermemiştir²⁰⁶. Divandan ve vezirlikten uzaklaştırılmasında Mecdülmülk'ü suçlayarak ona kin bağlayan Müeyyidülmülk çıkacak ilk fırsatı değerlendirmek arzusuyla onun gaflette olduğu bir anı kollayarak Bâtını fedailerinin

²⁰⁰ Münecimbaş, 2017: 80; Bundari, 2016: 88.

²⁰¹ Reşüddin, 2010: 148; Kazvini, 2015: 56., Bundari'de Erran olarak geçmektedir. Bundari, 2016: 88. Ahmed bin Mahmud'ta ise Arran olarak kaydedilmiştir. Ahmed bin Mahmud, 1977: 38, Mirhand, 2015: 160.

²⁰² Özaydın, 2001: 515; Ataoğlu, 1995: 146-147.

²⁰³ Gök ve Coşguner: 2014: 26.

²⁰⁴ El-Ömerî, 2014: 234; İbni Esir, 1987: 238, 294., Kazvini, 2015: 58., Münecimbaş, 2017: 80,97., Köymen, 2017: 83., Özaydın, 1990: 13., Kafesoğlu, 1987: 432., Sevim ve Merçil, 2014: 157., Özaydın, 2006: 490.

²⁰⁵ Bundari, 2016: 89.

²⁰⁶ Özaydın, 2001: 151,195.

Selçuklu Devletine bağlı büyük emirleri ardı ardına katlettiği bir sırada Emir Porsuk'un Bâtıniler tarafından öldürülmesinden Mecdülmülk'ün mesul olduğunu Bâtınileri onun azmettirdiğini ileri sürmüştür. Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın isyanını bastırmak için Zencan'a gittiğinde Emir Ahur İnanç Yabgu, Bilge Beg, Toğa-Yürek ve Porsuk oğullarına bağlı emirlere haber gönderip batını olmakla itham ettikleri Mecdülmülk'ün öldürülmek üzere sultan tarafından kendilerine teslimi için birlikte hareket etme kararı almışlardır. Sultan Berkyaruk'a Hemadan yakınlarındaki Sicas'tan ordunun tamamının da onayını aldıklarını belirterek "Mecdülmülk'ü teslim ederseniz biz de kullukta hizmete devam ederiz, aksi halde sizi ve onu zorla alırız" şeklinde haber göndermişlerdir²⁰⁷. Ancak sultan bu tehdide rağmen buna razı olmayıp onların isteğini kabul etmemiştir. Ancak çok geçmeden ordunun bu açıkça isyanı karşısında direnecek gücünün kalmadığını gören Sultan Berkyaruk emirlerden onu bir kaleye hapsedecekleri hususunda ant alıp ordugâhtan ayrılmak zorunda kalarak Mecdülmülk'ü onlara teslim etmiştir. Gözü dönmüş olan emirler sultanın ve Mecdülmülk'ün çadırını yağmalamışlardır. Onu parça parça ettikten sonra başını keserek öldürmüşlerdir. Baş bu olayların kışkırtıcısı olduğu anlaşılan Müeyyidülmülk'e getirilmiştir²⁰⁸. Mecdülmülk'ün öldürülmesiyle birlikte Sultan Berkyaruk'tan korkup çekinen askerler onun yanından ayrılarak Hurrakan'a Muhammed Tapar'ın yanına giderek onun saflarına katılmışlardır²⁰⁹. Sultan Berkyaruk ise böyle bir moral bozukluğu içinde Rey'e gelerek Cürcân, Horasan ve hâkimiyetinde bulunan diğer vilayetlere haberciler göndererek asker hazırlamalarını emretmiştir²¹⁰. Rey'e geldiği zaman büyük emirlerden Emir Yınal b. Anuştekin, el-Husami ve Müeyyidülmülk'ün kardeşi İzzülmülk ve Ahbaz kralının kızı olan annesi de çok sayıda asker ile birlikte ona katılmıştır. Böylelikle Sultan Berkyaruk, lehine bozulan dengeyi düzeltmiştir²¹¹. Ancak Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'ın üzerine geldiğini işitince savaşa cesaret edemeyip 200 süvari ile birlikte süratle İsfahan'a çekilmek zorunda kalmıştır. Şehir halkının ona şehrin kapılarını açmaması üzerine Sultan Berkyaruk İsfahan'ı zorlamadan bilinmeyen nedenlerle aralarının açılmış bulunduğu annesi Zübeyde Hatun'u orada bırakarak güneybatıya doğru Huzistan'a çekilmek zorunda kalmıştır²¹². Bu olaylarda Zübeyde Hatun'a yakınlığı ile bilinen Fahrülmülk'ten söz

²⁰⁷ İbnül Esir, 1987: 239; Reşüddin, 2010: 148-149., Ravendi, 1999: 142., Kazvini, 2015: 57., Müneccimbaşı, 2017: 81., Özaydın, 2001: 151.

²⁰⁸ İbnül Esir, 1987: 239-240; Ravendi, 1999: 142., Reşüddin, 2010: 148-149., İbnül Esir, 1987: 239-240., Mirhand, 2015: 163., Bundari, 2016: 88., Kazvini, 2015: 57., Müneccimbaşı, 2017: 81.

²⁰⁹ Müneccimbaşı, 2018: 81-82; Sevim-Merçil, 2014: 199., Özaydın, 2001: 58., Özaydın, 1990: 14., Özaydın: 2005: 579.

²¹⁰ Müneccimbaşı, 2018: 80; Reşüddin, 2010: 151., Mirhand, 2015: 163.

²¹¹ İbnül Esir, 1987: 238; Özaydın, 1990:15., Özaydın, 2001:58.

²¹² Müneccimbaşı, 2017: 80; İbnül Esir, 1987: 238. Bundari, 2016: 90.

edilmemesi onun bu hadiselerde hiçbir rolünün bulunmadığını düşündürmektedir²¹³.

Müeyyidülmülk, Muhammed Tapar ile birlikte 2 Zilkade 492/ 20 Eylül 1099 tarihinde Rey'e geldiğinde Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u orada bulmuşlardır. Vezaretten azline sebep olduğu için Zübeyde Hatun'dan nefret eden Müeyyidülmülk ilk iş olarak onu yakalatarak oğlu ile birlikte İsfahan kalesine hapsedirmiştir²¹⁴. İleri gelen emirler ona bundan vazgeçmesini Zübeyde Hatun'u öldürmemesini tavsiye ederek askerlerin sultan Berkyaruk'u sevdiklerini fakat annesi Zübeyde Hatun'u sevmedikleri için ondan ayrıldıklarını, Zübeyde Hatun'u öldürmesiyle birlikte askerlerin Sultan Berkyaruk tarafına geçeceklerini söylemişlerse de Müeyyidülmülk onların sözünü dinlemeden H. 492/M. 1098-1099 tarihinde Zübeyde Hatun'dan 5.000 dinar alacağına dair bir senet alıp, elindeki hazineye el koyduktan sonra Rey kalesinde çıkartıp boğdurtarak öldürmüştür²¹⁵. Köymen'e göre Müeyyidülmülk'ün, Sultan Berkyaruk'tan intikam alma hırsıyla sultanın annesini öldürecek kadar ileri gitmiş olması Selçuklular tarihine geçen orijinal bir hadisedir²¹⁶. Sultan Berkyaruk daha sonra Müeyyidülmülk'ü esir alınca tezkeresinde annesinin 5.000 dinarla ilgili hattını bulmuştur²¹⁷. İbnül Esir, Bundari ve Müneccimbaşına göre bu olay Müeyyidülmülk'ün, Sultan Berkyaruk tarafından esir edilip öldürülmesinin en büyük sebebidir²¹⁸. Kaynaklarda bu hadise yaşanmadan önce Müeyyidülmülk'ün, Muhammed Tapar'dan Zübeyde Hatun'u öldürtmek için müsaade alıp almadığı, Muhammed Tapar'ın bu işe mani olup olmadığı, bu hadise yaşandıktan sonra da nasıl bir tepki verdiğine dair hiçbir malumat söz konusu değildir. Eğer bu durum kaynaklarda verilen kayıtların eksikliğinden kaynaklanmıyorsa Muhammed Tapar'ın bu hadiseyi açıktan olmasa da tasvip ettiği söylenilebilir. Bu hadise aynı zamanda saltanat mücadelesinde hanedan dışı İran etnik unsurundan yetişme, Türk olmayan, bürokrasi mensuplarının ihtiraslarının karışması yüzünden olayların nasıl bir hal aldığını da göstermiştir²¹⁹. Öte yandan Rey'e ulaşan Muhammed Tapar, Bağdat şihnesi Sa'düddeve Gevherayın, Musul Emiri Kürboğa ve el-Cezire hâkimi Çökürmüş gibi emirlerin kendisine katılmasıyla güçlenmiştir. Muhammed Tapar, Sa'düddeve Gevherayın'ı Bağdat'a gönderip

²¹³ Köymen, 2017: 84.

²¹⁴ Müneccimbaşı, 2017: 80; İbnül Esir, 1987: 238., Bundari, 2016: 88., Taneri, 1967: 169., Köymen, 2017: 84.

²¹⁵ Müneccimbaşı, 2017: 80; El Ömeri, 2014: 233-234., Köymen, 2017: 84., Taneri, 1967: 169-170., Özaydın, 2013: 84., Özaydın, 2001: 150, 167, 198.

²¹⁶ Köymen, 2017: 85.

²¹⁷ İbnül Esir, 1987: 238; Bundari, 2016: 90., El Ömeri, 2014: 234-235., Müneccimbaşı, 2017: 80., Taneri, 1967: 170., Hüseyini, bu olaya yer vermemiştir sadece Müeyyidülmülk'ün Zübeyde Hatun'u öldürdüğünden söz etmektedir. B.k., Hüseyini, 1943: 53, Sevim ve Merçil, 2014: 158., Özaydın, 1990: 15., Özaydın, 2001: 59, 150, 167., Ahmed bin Mahmud, Zübeyde Hatun'u öldüren kişinin Muhammed Tapar olduğunu kaydetmiştir. "Muhammed Tapar, Berkyaruk'un Rey'den çıktığını işitince, bu şehre geldi Rey'i aldı, Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u getirtip öldürdü, çünkü Gümüştegin Candar ile olan macerasını işitmişti" Ahmed bin Mahmud, 1977: 38.

²¹⁸ İbnül Esir, 1987: 238; Bundari, 2016: 90., Müneccimbaşı, 2017: 81., Taneri, 1967: 176.

²¹⁹ Köymen, 2017: 85.

halifeden kendi adına hutbe okutmasını istemiştir. Bu isteğe uyan Halife Müstazhir-Billah. “Gıyasü'd-dünya ve'd-din” lakabını verdiği Muhammed Tapar'ın sultanlığını tasdik ederek onun adına 17 Zilhicce 492/ 14 Kasım 1099 tarihinde hutbe okutmuştur. Sultan Berkyaruk ise kendini halifeye yeniden meşru sultan ilan ettirmek için Hille (Mezyedî) Emiri Seyfüddevle Sadaka b. Mansur'un da desteği ile Bağdat'ta hutbe tekrar 15 Safer 493/ 31 Aralık 1099 tarihinde adına hutbe okutmuştur²²⁰. Başlangıçta Muhammed Tapar'ı Bağdat'a gelmeye teşvik eden ve Bağdat'ta onun adına hutbe okutan Sadüddeve Gevherayin ve başında bulunduğu kumandanlar grubu, diğer emirler ile birlikte Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidülmülk'e haber göndererek onları kendilerine katılmaya çağırmıştır. Bunun üzerine onlar, Musul hâkimi Kürboğa ve el-Cezire hâkimi Çökürmüşü göndermekle yetinmişlerdir. Ancak Çökürmüş, idaresindeki şehirde durumun karışık olduğunu ileri sürerek dönmek üzere izin istemesi üzerine Geyhererayin de onun bu isteğini kabul etmiştir. Geride kalan komutanlar Sultan Berkyaruk'a “Bize katıl aramızda seninle savaşacak kimse yok” diye haber gönderip birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir²²¹. Aynı görüşü benimseyen Emir Kürboğa bu durumu fırsat bilerek Gevherayin'e “Biz Muhammed Tapar ile Müeyyidülmülk'ten hiçbir fayda görmedik” deyip diğerlerini Berkyaruk'un tarafına geçmeye ikna etmiştir. İbnül Esir ve Müneccimbaşı'na göre Gevherayin ve Emir Gürboğa, Müeyyidülmülk'ün baskısından bıkip usanmışlardır²²². Durumun lehine geliştiğini gören Sultan Berkyaruk bu çağrıyı iyi değerlendirerek adı geçen emirlerle birlikte hareket etmiştir. Emirler sultanın huzuruna çıkıp bağlılıklarını arz ettikten sonra Berkyaruk ile birlikte Bağdat'a dönmüşlerdir²²³. Sultan Berkyaruk kışı Bağdat'ta geçirdikten sonra kardeşi Muhammed Tapar ile savaşmak üzere harekete geçmiştir. 4 Receb 493/15 Mayıs 1101 tarihinde Hemedan yakınlarındaki Sefidrûd'da cereyan eden savaşta Muhammed Tapar'ın ordusunda 20.000 kadar askerle muharebe meydanında Emir Sermez ile merkezde, sağ tarafında Emir Ahur ve oğlu Ayaz, sol tarafında ise emrindeki Nizâmülmülk askerleri ile (Nizâmiyeler) ile Müeyyidülmülk yer almıştır²²⁴. Karşı tarafta ise merkezde Sultan Berkyaruk ve veziri Ebu'l-Mehasin, sağ tarafta Gevherayin, İzzü'd-devle b. Sadaka b. Mezyed ve Sürhab b. Bedr, sol tarafta ise Gürboğa ve diğer emirler yer alıyordu. Savaş Berkyaruk kuvvetlerinin hücumu ve üstünlüğü ele almasıyla başlamıştır. Nitekim Gevherayin Muhammed Tapar'ın ordusunun sol kanadına saldırılmış ve vezir Müeyyidülmülk ile emrindeki Nizâmiyeler geri

²²⁰ Müneccimbaşı, 2017: 82; Sevim ve Merçil, 2014: 200., Özaydın, 2001: 60., Özaydın, 1990: 16-17., Özaydın, 2005: 579.

²²¹ İbnül Esir, 1987: 242-243; Sevim ve Merçil, 2014: 159., Ataoğlu, 1995: 147.

²²² İbnül Esir, 1987: 243; Müneccimbaşı, 1987: 82., Köymen, 2017: 85., Sevim ve Merçil, 2014: 159.

²²³ Esir, 1987: 243; Müneccimbaşı, 1987: 82., Ataoğlu, 1995: 147., Özaydın, 1990: 17., Sevim ve Merçil, 2014: 159.

²²⁴ Esir, 1987: 243,252; Köymen, 2017: 86., Özaydın, 1990: 18-19., Sevim ve Merçil, 2014: 160.

çekilmek zorunda kalmıştır. Sultan Berkyaruk'un ordusu onların çadırlarına hücum edip yağmalarken İnanç Yabgu'nun, Berkyaruk'un ordusunun sol tarafına ve merkezine saldırılmasıyla durum değişmiş Sultan Berkyaruk'un ordusu bozguna uğrayarak dağılmıştır²²⁵. Bozulan birlikleri yeniden savaş hattına sürmek için uğraşırken atının ayağının sürçmesiyle yere düşen Gevherayin kısa bir süre sonra Horasanlı bir asker tarafından öldürülmüştür. Savaştan mağlup çıkan Sultan Berkyaruk'un yanında sadece 50 kişi kalmıştır. Veziri, el-Eaaz Ebu'l Mehasin esir alınmıştır. Müeyyidülmülk ona ilgi göstererek onu iyi karşılayıp onun için hazırlanmış bir çadıra götürerek her türlü ihtiyacını temin etmiştir. Onu Bağdat amidliğine tayin edeceğine dair söz verdikten sonra Bağdat'a gönderip hutbenin tekrar Muhammed Tapar adına okunmasını istemiştir²²⁶. Ebul Mehasin Bağdat'a ulaşınca Müeyyidülmülk'ün bu isteğini halifeye iletmiştir. Bu isteği kabul eden Halife Mustazhir de 14 Receb 493/25 Mayıs 1100 tarihinde hutbeyi tekrar Muhammed Tapar adına okutmuştur. Diğer taraftan Müeyyidülmülk Ebul Mehasin'e vermiş olduğu sözü tutarak onu Bağdat amidliğine tayin etmiştir. Aynı zamanda Müeyyidülmülk, halifenin veziri Amîd'ür-Rüesa b. Cüheyr'in azledilmesi için el-Eaaz Mehasin'den halife ile görüşmesini de talep etmiştir. Ebu'l Mehasin, Bağdat'a giderek Nizâmülmülk'ün damadı Amîd'ür Rüesa 'nin azli meselesini halifeye arz etmiştir²²⁷. Çok geçmeden Muhammed Tapar'ın ve veziri Müeyyidülmülk'ün bütün isteklerini gerçekleştirerek Ramazan 493/10 Temmuz-8 Ağustos 1100 tarihinde Amîd'ür Rüesa'yı azledip kardeşleriyle birlikte hapis cezasına çarptırılmıştır. Ayrıca 250.000 dinar parası da müsadere edilmiştir²²⁸. Yaşanan bu hadiseler Muhammed Tapar'ın ve Müeyyidülmülk'ün halife Müstazhir-Billâh üzerindeki nüfusuna işaret etmesi ve saltanat hilafet münasebetleri bakımından oldukça önemlidir²²⁹. Öte yandan yanındaki az bir kuvvetle harp meydanını terk eden Sultan Berkyaruk, kendi saltanatını tercih edenleri bir safta toplamak ve kuvvet bulmak için Horasan'a gitmiştir. Nitekim Horasan valisi Emir-dad Habeşi b. Altuntak'tan yardım isteme emelinde olan Berkyaruk, Emir-dad Habeşi b. Altuntak'ın göndermiş olduğu mektubunda kendisine katılncaya kadar Nişabur'da beklemesinin uygun olacağını bildirmiştir. Horasan'da hâkimiyet meselesinden dolayı Melik Sencer ile bozuşan Emir-dâd Habeşi Sultan Berkyaruk'tan yardım istemiş sultanın daha önceki emrini yerine getiremediği için özür dilediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk 1000 kişilik bir

²²⁵ El Ömeri, 2014: 234; İbnül Esir, 1987: 243., Mirhand, 2015: 163., Münecimbaş, 2017: 83., Sevim ve Merçil, 2014: 160, 201; Özeydın, 2001: 62., Özeydın, 1990: 19. Reşüddin bu mağlubiyetten söz etmemektedir. Reşüddin, 2010: 152.

²²⁶ İbnül Esir, 1987: 245; Münecimbaş, 2017: 83., Özeydın, 2001: 63, 152.

²²⁷ İbnül Esir, 1987: 244, 246, 247; Sevim ve Merçil, 2014: 160., Özeydın, 2001: 63., Özeydın, 1990: 19., Özeydın, 2001: 63, 152.

²²⁸ İbnül Esir, 1987: 244-247; Köymen, 2017: 86. Sevim ve Merçil, 2014: 160., Özeydın, 2001: 63., Özeydın, 1990: 19., Özeydın, 2006: 490.

²²⁹ Özeydın, 2001: 64; Özeydın, 1990: 20.

kuvvetle Emir-dâd Habeşi'ye yardıma gelmiştir. Ancak çok geçmeden Sencer'e yenilerek Cürcan ve Damgan taraflarına kaçmak zorunda kalmıştır. Emir-dad Habeşi ve diğer emirlerden yeni kuvvetler temin etmek için çıktığı yolculukta Sencer'e mağlup olan SultanBerkyaruk, 17 süvarisi ile birlikte önce Cürcân'a oradan da Damgan'a giderek yardım aramaya devam etmiştir. Daha sonra, Çavlı Sakavu ve öteki emirlerin kendisine katılmasıyla 3.000 kişilik bir süvari birliği temin etmiştir. Sultan Berkyaruk, buradan halktan gelen çağrı üzerine İsfahan'a yönelmiş fakat Muhammed Tapar'ın ondan önce İsfahan'a girmesiyle Huzistan istikametinde ilerlemiştir. Nihayet aradığı yardımcı kuvvetleri bularak Hûzistan'da Porsuk'un oğulları Zengî ve İlbeği gibi değerli komutanların desteğini alarak bir kez daha kardeşi Muhammed'e karşı H. 494/ M. 1101 yılında Hemedan'a gelmiştir. Burada bir başka değerli komutan olan Emir Ayaz'ın desteğini de elde etmiştir. Bundan kısa bir süre önce kendisini evlat olarak edinen İnanç Yabgu'nun Müeyyidülmülk tarafından zehirlenerek öldürdüğünü düşünen Emir Ayaz bu cinayet sebebiyle Muhammed Tapar ve Müeyyidülmülk'ü mesul tutmuştur. Ayaz, Berkyaruk'a bir mektup ile haber gönderip 5.000 kişilik bir süvari kuvveti ile birlikte onun tarafına geçmiştir. Böylece Sultan Berkyaruk yeniden eski kuvvet ve kudretine kavuşmuştur. Muhammed Tapar, kuvvet dengesinin giderek aleyhinde bozulması üzerine endişeye kapılarak zaman kaybetmeden 3 Cemâziyelâhir 494/ 5 Nisan 1101 tarihinde Berkyaruk'la karşılaşmak üzere Hamedan'a gelmiştir. Netice itibariyle Hemedan'da vuku bulan savaş Muhammaed Tapar'ın mağlubiyeti ve Müeyyidülmülk'ün yaralanarak Mücdülmülk'ün adamlarına esir düşmesiyle sonuçlanmıştır²³⁰. Hüseyini Müeyyidülmülk'ün bu savaşta vurulduğunu nakletmiştir²³¹.

Müeyyidülmülk, bu savaşın ardından yakalanıp hapsedilmesinden birkaç gün geçtikten sonra emirlerin aklını çelerek sultana “Varlık âleminin başlangıcından ahd-i padişaha kadar, düşkünler/küçükler günah işler büyükler affeder” şeklinde yazmış olduğu bir şiirle ve “Efendimiz kulunun suçunu affeder beni vezirlik mertebesine ulaştırırsa hazineye 100.000 dinar hizmette bulunayım” şeklinde sözler sarfederek haber göndermiştir²³². Sultan Berkyaruk Müeyyidülmülk'ü affederek bu isteğini kabul etmiştir. Müeyyidülmülk bir hafta içinde borç para bularakhazırlamış olduğu 100.000 dinarın tesliminin ertesi günü vezirlik divittakımının önüne konulma şartıyla vezirliğe getirilmesi kararlaştırılmıştır²³³. Sultan,

²³⁰ İbnül Esir, 1987: 251; Ravendi, 1999: 144., Reşüddin, 2010: 152., Mirhand, 2015: 163., Kazvini, 2015: 58., Müneccimbaşı, 2017: 85., Köymen, 2017: 87, Bundari, 2016: 87, 89.

²³¹ Hüseyini, 1943: 53.

²³² Reşüddin, 2010:152; Ravendi, 1999: 144., Nişaburi: 2008: 103., Mirhand, 2015: 163., Kazvini, 2015: 58., Taneri, 1967: 176., Sevim-Merçil, 2014: 163., Bazı kaynaklarda Müeyyidülmülk'ün sultanın huzuruna götürülerek sultana bu teklifi yaptığından söz edilir. Özaydın, 2006: 490.

²³³ Ravendi, 1999: 144; Nişaburi: 2008: 103., Reşüddin, 2010: 152., Merçil, 2007: 459., Taneri, 1967: 176., Sevim ve Merçil, 2014: 163., Selçuklularda vezirlerin altından vezaret divitleri vardı. Divit tayin menşuru

Müeyyidülmülk'ün vaad ettiği paranın hazineye götürülmesini buyurarak vezirlik makamına onu tayin etmiştir²³⁴. Ancak bu sırada onunla hazine memurları arasında altın paranın cinsi hususunda Müeyyidülmülk'ün ödeme işleminde titizlenmesinden dolayı vezirliğinde bir gecikme meydana gelmiştir²³⁵. Bu olayın ertesi günü sultan yaz sıcağı nedeniyle otağında dinlenirken, saray görevlilerinden iki “taştdar” sultanın uyuduğunu zannederek aralarında “Selçuklular, hamiyetsiz bir kavimdir, asla gayretleri yoktur, zira sultan kendisini her gün bir menzile ve her gece bir yere gitmek zorunda bırakan bu adam, sultana bu kadar güçlük/sıkıntı çıkardı bir defasında babasının kulunu sultanlık istemeye sevk etmişti²³⁶. O da (Emir Üner) kendisi için otağ ve çetr gibi saltanat alametleri hazırladı bir başka kez, Gence'ye gidip kardeşini kışkırtıp boş sözlerle onu değiştirdi, şimdide ona vezaret verip itimat ediyor, mal tamahına esir olup onun doğru olmayan sözlerini kabul edip gururlandırıyor” şeklinde konuşmalarını duyan sultan öfkelenerek elinde kısa kılıçla otağından dışarı çıkıp adamlarına Müeyyidülmülk'ü huzuruna getirmelerini ve gözlerinin bağlanılarak bir kürsüye oturtulmasını emretmiştir²³⁷. İbnül Esir, Berkayaruk'un Müeyyidülmülk'e hakaret ettiğini, karşısına alarak kendisine yaptığı şeyleri sayıp döktüğünü, bir defasında annesine küftettiğini, kendisini bâtnilikle itham ettiğini, kardeşi Muhammed'i kendisine karşı isyana tahrik ve onu itaatten çıkmaya teşvik ettiğini söyleyerek Müeyyidülmülk'ün de tek kelime dahi etmeyip sessizce sultanı dinlediğini nakletmiştir²³⁸. Münecimbaşî Ahmed ise sultanın Müeyyidülmülk'ü azarlayıp ona pek çok küfür ettiğini kaydetmiştir²³⁹. Bundari, Müeyyidülmülk'ün öldürülmeden önce gözlerinin bir bezle bağlandığını, ağlamadığını, acı çekmediğini, güçsüzlük göstermediğini yüksek sesle şehadet getirdiğini kaydetmiştir²⁴⁰. Sultan bundan sonra bizzat kendi eliyle Müeyyidülmülk'ün başını gövdesinden ayırıp, öfkeyle taştdara dönerek “Selçukluların hamiyeti işte böyledir” demiştir²⁴¹.

çıkınca vezirin önüne konulurdu. Divit, sultanın vezirine mülki yetkiler ile salahiyet kıldığını göstermektedir. Taneri, 1967: 144.

²³⁴ Mirhand, 2015: 164; Kazvini, 2015: 58.

²³⁵ Ravendi, 1999: 145; Nişaburi, 2008: 103., Reşüddin, 2010: 152., Mirhand, 2015: 164., Sevim ve Merçil, 2014: 163., Merçil, 2007: 459.

²³⁶ Taştdâr, taşthâne ricâline verilen bir lakap olup, Arapça taş (içinde bir şey yıkanılan kap) ve Farsça tutan, muhafaza eden anlamındaki “dar” ekinden oluşur. Hükümdar elini yıkadığı zaman ona leğen ve ibrik tutan kişiye verilen unvandır. Taştdarın görev yaptığı yere taşthane denilmektedir. Büyük Selçuklu saray teşkilatında da taştdarın yer aldığı bilinmektedir. Merçil, 2011: 131.

²³⁷ Ravendi, 1999: 145; Nişaburi, 2008: 104., Reşüddin, 2010: 153., Mirhand, 2015: 164., Kazvini, 2015: 59., Taneri, 1967: 176., Sevim, ve Merçil, 2014: 163.

²³⁸ İbnül Esir, 1987: 251.

²³⁹ Münecimbaşî, 2017: 85.

²⁴⁰ Bundari, 2016: 87.

²⁴¹ Hüseyinî, 1943: 58; İbnü'l Esir, 1987: 251., Ravendi, 1999: 145., Nişaburi, 2008: 104., Reşüddin, 2010: 153., Gök ve Çoşguner, 2014: 26., Kazvini, 2015: 59., Mirhand, 2015: 164., Bundari, 2016: 87, 236., Münecimbaşî, 2017: 85., Sevim ve Merçil, 2014: 206., Özyayın, 2001: 67., Özyayın, 1990: 23., Ahmed bin Mahmud Müeyyidülmülk'ün savaş meydanında öldürüldüğünü kaydetmiştir. “*Vezir Müeyyidülmülk savaş meydanında idi, öldürüldü*” Ahmed bin Mahmud, 1977: 38,43.

Müeyyidülmülk'ün cesedi birkaç gün boyunca öldürüldüğü yerde kalınca Emir Ayaz, defnedilmesi için sultandan izin istemiş sultanda müsaade etmiştir. Müeyyidülmülk, Cemaziyelahir 494 /Nisan 1100-1101 tarihinde babasının İsfahan'da ki türbesine nakledilip orada defnedilmiştir²⁴². İbnül Esir, Müeyyidülmülk'ün öldürüldüğünde elli yaşında olduğunu onun çok cimri ve kötü biri olduğunu, emirlerle anlaşılamadığını, onlara kötü davrandığını nakletmiştir²⁴³. Reşüddin, sultanın Müeyyidülmülk'ü öldürmesinden üzüntü ve pişmanlık duyarak oğluna diyet verdiğinden bahsetmiştir²⁴⁴.

Bazı kaynaklarda Müeyyidülmülk, makamını dolduran, muktedir, kültürlü ve olgun Nizâmülmülk'ün oğullarının en kabiliyetlisi ve en güçlüsü, çağının dâhillerinden, akıl ve tedbirde örnek bir insan olarak nitelendirilmiştir²⁴⁵. Nitekim devlet nizamını sağlam esaslar üzerine oturtmaya ve devlet otoritesini tesis etmeye çalışmıştır²⁴⁶. Müneccimbaşı Ahmed, Müeyyidülmülk'ün çok cimri ve ahlakı kötü biri olarak kaydederek devlet işlerinde hilesinin çokluğundan söz etmiştir²⁴⁷. Dustûr'ı Vüzera'ya göre, himmet ve makamını cömert ve kerem sahibi bir kişi olarak tanınmıştır²⁴⁸. Bundari, onun sayesinde devlet şöhretinin yerine geldiğini, onun hem kılıç hem de kalem sahibi biri olarak Arap ve Fars lisanlarını bildiğini nazım ve nesirde sanatlı biri ve kendi asrının tek adamı olduğunu, göreve tayin edildikten sonra dağınık olan işleri düzene koyduğunu kaydetmiştir²⁴⁹. Müeyyidülmülk'ün Farsça ve Arapça şiirler yazdığı, âlim edip ve şairleri himaye ettiği bilinmektedir. Gerçekten de, Emîrû's-Şuarâ Muizzi, Kadı Nâsuhiddin-i Errecânî, Ebu'l Muzaffer el-Ebiverdi, Ebu İsmail Tuğrai onun için kasideler yazmıştır²⁵⁰. Ömer Hayyam metafizik sahasında yazmış olduğu farsça küçük bir risale olan eserini Müeyyidülmülk'e sunmuştur²⁵¹. Aynı zamanda askeri konularda yetki sahibi olduğu da anlaşılmaktadır²⁵². Enûşirevan, katledilmesinden büyük bir üzüntü duyduğunu ve bu üzüntüye dayanamayıp Basra'ya giderek, Müeyyidülmülk'ü devrinde eşi olmayan bir vezir olarak tanıtmıştır²⁵³.

²⁴² İbnül Esir, 1987: 251; Müneccimbaşı, 2017: 85., Özaydın, 2006: 490., Öngül, 1995: 274., Kazvini'ye göre, Şaban 20 493/ 20 Haziran 1101'dir. Kazvini, 2015: 59.

²⁴³ İbnül Esir, 1987: 251; Özaydın, 2001: 150., El-Ömerî, 2014: 235.

²⁴⁴ Reşüddin, 2010: 155.

²⁴⁵ Taneri, 1967: 94.

²⁴⁶ Özaydın, 2001: 149-150.

²⁴⁷ Müneccimbaşı, 2017: 85.

²⁴⁸ Akdemirel, 2017: 61.

²⁴⁹ Bundari, 2016: 86; Taneri, 1967: 88,127,143,183., Özaydın, 2001: 197.

²⁵⁰ Müeyyidülmülk'ün hizmetinde bulunmuştur. Aynı zamanda Müeyyidülmülk'ün kardeşi Ziyaülmülk'ün tuğrailiğine de getirilmiştir. Ziyaülmülk'ün ölümü ile birlikte İsfahan'a gitmiştir. İzgi, 1994: 77., Özaydın, 2006: 490.

²⁵¹ Bu risalenin bir yazması Berlin'de ve Paris'te bulunmaktadır. Arthur Christensen tarafından "Un Traite de Metaphysique Ömer Hayyam" Fransızca tercümesi yayınlanmıştır. Ateş, 1964: 475.

²⁵² Taneri, 1967: 127.

²⁵³ Bundari, 2016: 91; Özaydın, 2006: 490.

H. 493/M. 099-1100 yılında Müeyyidülmülk'ün eline geçen Nizâmülmülk'ün damadı Amîd'ür-Rüesa Cüheyr, eşyaları ve Babü'l Amme'de ki satılan evlerinin parası ile birlikte Müeyyidülmülk'ün tüm malları müsadare edilmesi için Sultan Berkyaruk tarafından bir elçi aracılığıyla Bağdat'a Ebu İbrahim el-Esadebadi'ye gönderilmiştir²⁵⁴. Ebu İbrahim, Bağdat'a vardığında Müeyyidülmülk'ün evinde konaklamıştır. Müeyyidülmülk'ün malları teyzesinin oğlu Muhammed eş-Şerabi Ebu İbrahim'e teslim edilerekdeğerli eşyaları bazı kötü muamelelere ve işkencelere maruz bırakıldıktan sonra Muhammed eş-Şerabi'den alınarak vezir el-Eazz'ın yanına götürülmüştür²⁵⁵. Müneccimbaşı Müeyyidülmülk'ün Bağdat ve diğer şehirlerde sayısız ve hesapsız hazinelerinin olduğundan söz etmektedir²⁵⁶. İbnül Esir, acem diyarında başka yerlerde sakladığı para, mücevher, silahlar ve develere el konulduğunu bunlar arasında ağırlığı 40.000 ağırlığında olan bir balhaş parçası da bulunduğunu nakletmiştir²⁵⁷. Bu balhaş parçası daha sonra Emir Ayaz'ın 498/25 Şubat 1105 tarihinde Sadüddeve Gevherayin'in evinde büyük bir şölen tertiplenerek Müeyyidülmülk'ün terekesinden bazı kıymetli eşyalarla birlikte Muhammed Tapar'a hediye olarak takdim edilmiştir²⁵⁸. Ayrıca, İsfahan'a beş fersah mesafede Batınilerin işgali altında bulunan Hallican kalesi de Müeyyidülmülk'e aittir²⁵⁹. Sultan Berkyaruk'un Müeyyidülmülk'ü öldürmesinden sonra Bâtıniler, ordu içinde yayılmaya başlayarak çok sayıda askeri kendi taraflarına çekmişlerdir. Ayrıca Sultan Berkyaruk'u düşmanları, Bâtini olmakla suçlamışlardır. Nitekim Bâtıniler tarafından öldürülen kimselerin çoğu Sultan Berkyaruk'a karşı çıkan emirler içerisinde çıkmış ve sultan bu cinayetlerden mesul tutulmuştur. Berkyaruk, halkın kendisini Batınîlikle suçladığını duyunca Batınîler'in takip edilmelerini ve öldürülmelerini emretmiştir. Kendisi de bizzat askerle beraber harekete geçmiştir²⁶⁰. Sultan Berkyaruk adına Müeyyidülmülk'ün malını müsadare etmek üzere Bağdat'a elçi olarak gönderilen Ebû İbrahim Esedâbadî'nin, Batınîlerin ileri gelenlerinden olduğu öğrenilince yakalanılıp katledilmesi için emir verilerek Esedâbadî büyük oğlu ile birlikte öldürülmüştür²⁶¹.

²⁵⁴ İbnül Esir, 1987: 251; Sevim ve Merçil, 2014: 163.

²⁵⁵ İbnül Esir, 1987: 276.

²⁵⁶ Müneccimbaşı, 2017: 85.

²⁵⁷ İbnül Esir, 1987: 251,275-276; Bundari, 2016: 90., Öngül, 1995: 279.

²⁵⁸ İbnül Esir, 1987: 314; Bundari, 2016: 92., Özaydın, 1990: 43.

²⁵⁹ İbnül Esir, 1987: 262.

²⁶⁰ Müneccimbaşı, 2017: 87; Sevim ve Merçil, 2014: 203.

²⁶¹ İbnül Esir, 1987: 265-266; Sevim ve Merçil, 2014: 205., Özaydın, 1995: 182., Özaydın, 2001: 89.

1.3. Fahrülmülk Ebû'l-Feth Ali El-Muzaffer

İbni Kesir'e göre Fahrülmülk lakabıyla bilinen Ali el-Muzaffer Nizâmülmülk'ün büyük oğludur²⁶². H. 434/1042 yılında doğmuştur. Fahrülmülk, babası Nizâmülmülk ile birlikte Belh Emiri Yahur'un ve Çağrı Bey'in hizmetinde bulunmuştur²⁶³. Babasının vezareti döneminde vuku bulan bir olay sonucu oğlu Fahrülmülk'e hitaben reayaya nasıl muamele edilmesi gerektiği ve devlet adamlarının görev ve sorumluluğu hususunda nasihatname türünde bir mektup yazmıştır²⁶⁴.

1.3.1. Tâcû'd-devle Tutuş'un Hizmetindeki Faaliyetleri

Fahrülmülk, Sultan Melikşah ve babası Nizâmülmülk'ün öldürüldüğü tarihte, Sultan Berkyaruk'un amcası Arslan Argun'un isyan ederek Horasan'ı ve içinde bulunduğu Belh'i ele geçirmesiyle buradan kaçıp Belh'i Arslan Argun'a terketmek zorunda kalmıştır²⁶⁵. Bundan sonra Berkyaruk'un hizmetine girmek ve onu desteklemek için İsfahan'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu sırada Fahrülmülk, Terken Hatun'un baskısıyla sultan ilan edilen oğlu Mahmut'un adamlarından Emir Kamaç'ın takibine maruz kalmış, Emir Kamaç'ın onu yakalayıp mallarını gasp etmesi üzerine zor duruma düşmüş, çok geçmeden buradan kaçmayı başarak Berkyaruk'un amcası Tutuş tarafından işgal edilen Hemedan'a sığınmıştır²⁶⁶.

Bundan sonra Fahrülmülk, Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Rahbe şehrini ele geçirerek burada adına hutbe okutup Muharrem 486/ Şubat 1093-1094 tarihinde sultanlığını ilan Tutuş tarafından Berkyaruk taraftarı olması sebebiyle yakalatıp öldürülmek istenmişse de Emir Yağısıyan'ın Fahrülmülk'ün itibarlı bir aileye mensubiyeti, halkın Nizâmülmülk ailesine bağlılığı ve saltanat mücadelesinde yararlı olabileceği düşüncesiyle vezirliğe atamasını tavsiye etmiştir. Çok geçmeden Tutuş Fahrülmülk'ü öldürmekten vazgeçip bu tavsiyeyi kabul ederek vezir tayin etmiştir²⁶⁷. Tutuş'un Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesinin sebebi Sultan Berkyaruk'a karşı girişeceği saltanat mücadelesinde sultanı destekleyen Nizâmülmülk taraftarlarını parçalamak istemesiyle açıklanabilir. Bundan sonra Fahrülmülk, Tutuş'un Berkyaruk ile olan mücadelesinde üstün gelmesi üzerine ve Bağdat şihnesi Aytekin Ceb'in ısrarıyla Halife el Mustahzir'den Tutuş adına hutbe okutulması için Bağdat'a gönderilmiştir.

²⁶² Ahmed b. Mahmud, 1977: 20; İbni Kesir, 1995: 323.; Zettersteen, 1987: 448. Bosworth, 1999: 641., Sevim ve Merçil, 2014: 188., Unvan terkiplerinde "kendisiyle övülmeye layık kimse" manasında kullanılır. Bu unvan Selçuklu tarihinde Fahrül Devle, Büveybilerden birinin ve İbni Cahir'in, Fahreddin Al Razi, Fahrülmülk İbn Ammar tarafından da kullanılmıştır. Zettersteen: 1987: 248.

²⁶³ Özaydın, 1995: 99.

²⁶⁴ Taneri, 1967: 130. Mektup için bkz. Taneri, 1967: 131. Akyüz, 2002: 386., Özaydın, 1995: 83.

²⁶⁵ İbnül Esir, 1987: 219., Müneccimbaş, 2017: 77., Köymen, 2017: 81., Özaaydın, 2001: 48., Zettersteen, 1987: 448.

²⁶⁶ Zettersteen, 1987: 448; Taneri, 1967: 88., Sevim, 1989: 153.

²⁶⁷ İbnül Esir, 1987: 98. Ahmed bin Mahmud, 1977: 20., Müneccimbaş Ahmed, 2017: 219.

Çok geçmeden Tutuş'un bu isteği Şevval 487/Ekim-Kasım 1094 tarihinde kabul edilmiştir²⁶⁸. Öte yandan Sultan Berkyaruk'un çiçek hastalığına yakalandığını öğrenen Tutuş'un İsfahan'a oradan Rey'e doğru harekete geçerek Rey'i ele geçirmesiyle o İsfahan'daki emirleri kendisine itaate davet ederek pek çok ikramda bulunmayı vaat etmiştir. Berkyaruk'un hastalığının devam ettiği bu sırada emirler göndermiş oldukları cevapta onun tarafına geçeceklerine dair söz vermişlerse de onlar bu sözlerinden vazgeçerek Sultan Berkyaruk'un hastalıktan kurtulup iyileşmesiyle, "Tutuş'a aramızda kılıçtan başka hiç bir şey yoktur" diye haber göndermişlerdir. Sultan Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk ise bütün Irak ve Horasan emirlerine mektuplar yazarak bu saltanat mücadelesinde onların Berkyaruk tarafına geçmesini sağlamıştır²⁶⁹. Müeyyidülmülk sayesinde kısa sürede kuvvetlenen Berkyaruk, amcası Tutuş'a karşı savaşılabilecek bir duruma gelmiştir. Nitekim o çok geçmeden İsfahan'da ki emirlerle Tutuş'a doğru harekete geçmiştir. Berkyaruk'un kendisine karşı harekâta başladığını haber alan Tutuş, çok geçmeden Rey'den ayrılarak 60 km uzaklıktaki Daşılı (Taşlı) köyü yakınlarındaki düzlüğe gelip savaş düzeni almıştır. Tutuş'un beraberinde veziri Fahrülmülk oğlu Dukak Tuğtekin, Yağısıyan, Abakoğlu Yusuf, Aytekin, Cenahüddevle Hüseyin gibi emirler ve kumandanlar yer almıştır²⁷⁰. 30.000 kişilik bir ordunun başında bulunan Sultan Berkyaruk'un yanında ise veziri Müeyyidülmülkile Öner, Bilge, Yaruk, Bekçur, Sungurca, Ahur gibi devletin ileri gelen emirleri yer almıştır²⁷¹. İki taraf arasında 26 Şubat 1095'te yaşanan savaşta Sultan Berkyaruk'un ordusunda Sultan Melikşah'ın özel sancağının çekilmesiyle Tutuş'un saflarında bulunan bazı emirler kuvvetleriyle birlikte Sultan Berkyaruk'un tarafına geçmişlerdir. Buna rağmen çok az bir kuvvetle çarpışmaya devam eden Tutuş, Berkyaruk'un kuvvetleri tarafından kuşatılmış Emir Bekçur tarafından atının yaralanmasıyla yere düşürüldükten sonra kendisinden öç almak isteyen Emir Sungurca adlı bir emir tarafından başı gövdesinden ayrılmak suretiyle öldürülmüştür²⁷². Sultan Berkyaruk ve Tutuş'un saltanat mücadelesinde Berkyaruk'un kazanmasında Nizâmülmülk'ün oğullarının onun tarafını tutmalarının rolü büyüktür²⁷³. Bu savaştan sonra 17 Safer 488/ 26 Şubat 1095 tarihinde Fahrülmülk esir edilmiştir²⁷⁴. Savaştan sonra serbest bırakılarak Sultan Berkyaruk'un yanına gidipayını yıl Berkyaruk tarafından kardeşi Müeyyidülmülk'ün azledilmesiyle vezirliğe tayin

²⁶⁸ Müneccimbaşı, 2017: 219; Özaydın, 2006: 127.

²⁶⁹ Özaydın, 2001: 49.

²⁷⁰ İbnül Esir, 1987: 207; Müneccimbaşı, 2017: 76., Zettersteen, 1987: 448., Gök ve Çoşguner, 2014: 26.

²⁷¹ Taneri, 1974: 125.

²⁷² İbnül Esir, 1987: 207; Müneccimbaşı, 2017: 75-76., Sevim ve Merçil, 2014: 368-369.

²⁷³ Köymen, 2017: 81.

²⁷⁴ Özaydın, 1995: 99; Zettersteen, 1987: 448., Taneri, 1967: 125.

edilmiştir²⁷⁵.

1.3.2. Sultan Berkyaruk Hizmetindeki Faaliyetleri

Sultan Berkyaruk amcası Tutuş'u beratraf etmesiyle annesi Zübeyde Hatun'u İsfahan'a getirmek üzere, bir hadımını görevlendirmiştir. Fahrülmülk'ün kardeşi Müeyyidülmülk bir grup emirle anlaşarak sultanın annesiyle ilişkisini kesmesinin uygun olacağını söylemişlerdir. Fakat Sultan Berkyaruk "Sultanlığı sadece onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" diyerek onların bu teklifini reddetmiştir. Zübeyde Hatun oğlunun yanına gelip durumdan haberdar olmasıyla Müeyyidülmülk'ün görevden alınması için faaliyetlere girişmiştir²⁷⁶. Nitekim Müeyyidülmülk'ün babaları Nizâmülk'ten miras meselesi yüzünden arası açık olan kardeşi Fahrülmülk'ün, Müeyyidülmülk aleyhinde çalışması üzerine bu durumu fırsat bilen Zübeyde Hatun adamını Fahrülmülk'ün yanına göndermiştir. Fahrülmülk, Zübeyde Hatun aracılığıyla Sultan Berkyaruk'a büyük meblağlar göndererek vezirliği elde etmek istemiştir. Müstevfi Mecdülmülk'ün de tahrikleriyle kardeşini vezirlikten azlettirip yerine geçebilmek için seferber olmuştur²⁷⁷. Fahrülmülk, Horasan'dan süs ve ziynet eşyaları, kıymetli taşlar, atlastan otağlar, kıymetli çadırlar, güzel silahlar, kıymetli taşlar takılmış süslü eğer ve muhasara koşum takımları, arap atlar, silah deposu gibi pek çok savaş malzemesi ve para Mirhand'ın ifadesine göre hadsiz hesapsız sayılamayacak kadar çok armağan ve hediyeleri sultana takdim edip kendisini hoş göstererek çok geçmeden arzusunu kabul edilerek Müeyyidülmülk 488/1095 tarihinde azledilerek yerine vezir tayin edilmiştir²⁷⁸. Bundan sonra Müeyyidülmülk, zincire bağlanarak hapse atılmıştır²⁷⁹. Fahrülmülk'ün vezirliğe getirilmesi yabancı bir kaynağın ifadesine göre Selçuklu Devleti'nde vezirlerin etkisinin zayıflamasının başlangıcına ve sultanın kendi memurlarını seçerek emirlerin ellerinin güçlenmesine sebebiyet vermiştir²⁸⁰.

²⁷⁵ İbnü'l Esir, 1987: 207; Kazvini, 2015: 54., Müneccimbaşı, 2017: 76., Özaydın, 1995: 99., Zettersteen, 1987: 448.

²⁷⁶ İbnü'l Esir, 1987: 212; Özaydın, 1990: 12., Özaydın, 2001: 167.

²⁷⁷ Özaydın, 2001: 67.

²⁷⁸ İbnü'l Esir, 1987: 204; Ravendi, 1999: 140; Reşüddin, 2010: 145., Mirhand, 2015: 158. Mirhand, 2015: 158; Zettersteen, 1987: 448., Özaydın, 1990: 13.

²⁷⁹ İbnü'l Esir, 1987: 212; Bundari, 2016: 85., Mirhand, 2015: 158.

²⁸⁰ Bosworth, 1999: 641.

Fahrülmülk, vezareti boyunca Mecdü'l-Mülk'ün istifa divanını müstakil olarak idare edip vezirlik makamına da tahakküm etmesiyle etkisiz kalmıştır²⁸¹. Bundan sonra Fahrülmülk 490/1096-97 tarihinde azledilerek yerine Mecdülmülk getirilmiştir. Böylece Berkjaruk ilk defa Nizâmülmülk'ün soyu dışında bir kişiyi iş başına getirmiştir²⁸². Bunun üzerine Fahrülmülk Nişabur'a giderek inzivaya çekilmiştir²⁸³.

1.3.3. Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri

Fahrülmülk, Berkjaruk'un amcası Arslan Argun'un Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Bağdat'tan Hemedan'a oradan Nişabur ve Merv'e gelerek yanına aldığı çok sayıda askerle birlikte Beryaruk'a karşı saltanat mücadelesine girdiği bir dönemde Belh'te bulunmuştur. Kısa süre içerisinde, Merv şihnesi Emir Kodan'ın Arslan Argun'un tarafına geçmesiyle Fahrülmülk şehri ona teslim etmiş çok geçmeden Merv'e hâkim olan Arslan Argun'a Belh'i teslim etmek zorunda kalarak H. 490/ M.1096-1097 yılında Argun tarafından vezirliğe getirilmiştir²⁸⁴. Fahrülmülk'ün bu dönem vezirliği hakkında yeterli kayıt mevcut değilse de İbnül Esir onun Belh'te Arslan Argun'un yanından ayrılarak Tacü'd-Devle Tutuş'a vezir olduğunu sebebinin ise, Emir Kodan'ın Nizâmülmülk 'ün katlinde önemli bir rol oynamış olmasından kaynaklandığını bildirmiştir²⁸⁵. Fahrülmülk, bundan sonra Horasan valisi sıfatı ile Nişabur'da Sultan Sencer'in yanına giderek Sencer'in annesi Tâc el-Dîn Seferiye Hatun ile Emir Erkuş'a çok miktarda rüşvet verip H. 494/M. 1101 tarihinde Sencer'in veziri olmuştur²⁸⁶. Bundan sonra Fahrülmülk, H. 498-511/M. 1105-1108 tarihinde Sultan Muhammed Tapar'ın vezirliğine tayin edilmiştir²⁸⁷. Fakat onun ne Sultan Sencer ne de Muhammed Tapar dönem vezirliği süresince faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiç bir kayda rastlanılmamıştır. Yalnızca Bundari'de onun H. 500/M. 1106 tarihinde Nişabur'da bulunduğu sırada bir gün oruçlu iken sabahladığını ve adamlarına rüyasında Hz. Hüseyin b. Ali'yi gördüğünü onun kendisini iftara davet ettiğini yanındaki adamları ona “Allah seni korur bugün gece evinden çıkmaman daha uygun olur” diye tavsiye ettiğini ve onun da bütün gün namaz kılıp Kur'an okuduğunu Fahrülmülk'ün ikindi vaktinde bulunduğu evden çıkmıştır. Zavallı görünümlü bir şahsın acı acı feryat ederek kendisinden yardım istediğini ve

²⁸¹ Bundari, 2016: 87; Taneri, 1987: 94., Özeydin, 2001: 151., Bosworth, 1985: 641.

²⁸² Köymen, 2017: 85.

²⁸³ Özeydin, 1995: 99.

²⁸⁴ Müneccimbaşı, 2017: 77; Köymen, 2017: 81., Sümer, 1991: 399.

²⁸⁵ İbnül Esir, 1987: 219.

²⁸⁶ Esir, 1987: 219; Kesir, 1995: 323., Bundari, 2016: 240, Zettersteen, 1987: 448., Merçil, 2007: 459., Merçil, 2013: 202., Özeydin, 2001: 151., Sevim ve Merçil, 2014: 188.

²⁸⁷ Bosworth, 1999: 164.

“Müslümanlık gitmiş zülme mani olacak, mazlunun elinden tutacak kimse kalmamış” diye bağırdığını, Fahrülmülk’ün de bu şahsa acıyıp yanına çağırması üzerine Fahrülmülk’e bir rik’a (pusula)uzattığını Fahrülmülk’ün pusulayı incelerken Bâtını fedaisi olarak düşünülen kişinin Fahrülmülk’ü (10 Muharrem 500 /11 Eylül 1106-1107 tarihinde hançerleyerek öldürdüğü kaydedilmiştir²⁸⁸. Fakat başka bir kaynakta geçen bir kayda göre ise Fahrülmülk, Bâtını fedaisinin Sultan Sencer’in parmağından yüzüğünü çaldıktan sonra sultanın adamlarına sultan tarafından gönderildiğini söyleyerek Fahrülmülk’ün odasına girip onu öldürmüştür²⁸⁹. İbnül Esir ve İbni Kesir, Fahrülmülk öldürüldüğünde altmışaltı yaşında olduğunu bildirmişlerdir²⁹⁰. Çok geçmeden Fahrülmülk’ü öldüren batını fedaisi Sultan Sencer’in huzuruna götürülerek suçunu itiraf etmeye zorlanıp sorguya çekilmiştir. Ancak batını fedaisi kendisini, Fahrülmülk’ü öldürmesi için sultanın yakın adamlarının görevlendirdiğini söyleyerek onları suçlamıştır. Bunun üzerine batını fedaisi ve suça ortak ettiği şahıslar ile birlikte öldürülmüştür²⁹¹. Bir kaynakta Beyhaki’nin, Fahrülmülk’ün öldürüldüğü olaya bizzat şahit olduğu ve bu olayı iyi hatırladığı kaydedilmiştir²⁹². Ancak bu kayıta şahit olunan olaylar aktarılmamıştır. Fahrülmülk’ün ölümüyle birlikte Sultan Sencer, daha sonra kardeşi Muhammed Tapar’a Batinilere karşı “Bunlar ne sana ne de bana acırlar bunları yeryüzünden temizlemek gerekir” şeklinde bir mektup göndererek birlikte Batinilere karşı harekete geçip onlarla savaşmaya davet etmiştir²⁹³. Kaynaklarda, asil ve cömert bir devlet adamı olarak tasvir edilen Fahrülmülk’ün Berkıyark dönemi vezirliği sırasında yaşanan karışıklıklar yüzünden faydalı işler gerçekleştirememiş ise de onun Sultan Sencer’e önemli hizmetlerde bulunduğu, âlimleri sevdiği, onların talebelere ve halka faydalı olması için gayret sarfettiği kaydedilmiştir²⁹⁴. Bir kaynakta Fahrülmülk tedbirli ve bilgiç olarak tasvir edilmiştir²⁹⁵. Fahrülmülk’ün Bağdat’ta Nizâmiye medresesinde, Şafîî fakihî Şeyh Ebû Abdullah et-Taberî’yi Şubat 1096 yılında ders vermesi için görevlendirmiştir²⁹⁶. 1091 yılında Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medresesine müderris olarak göreve başlayan fakat hac dönüşü devletten bir daha maaş almamaya karar vererek inzivaya çekilen Gazzâlî’yi 1105 yılında bu fikrinden vazgeçirerek Nişabur’daki Nizâmiye medresesinde ders vermeye ikna

²⁸⁸ Kesir, 1995: 114; Bundari, 2016: 240; Müneccimbaşı, 2017: 112., Zetterstein, 1987: 448., Bosworth, 1999: 165.

²⁸⁹ Küçükaşçı, 2013: 56.

²⁹⁰ İbnül Esir, 1987: 336; Kesir, 1995: 14.

²⁹¹ İbnül Esir, 1987: 336; Kesir, 1995: 323., 188. Aydın Taneri’de sadece Fahrü’l-Mülk’ün Batıniler tarafından öldürüldüğü kaydedilmiştir. Taneri, 1967: 176.

²⁹² Özaydın, 1992: 62.

²⁹³ Sevim ve Merçil, 2014: 188.

²⁹⁴ Özaydın, 1995: 99.

²⁹⁵ Taneri, 1967: 94.,

²⁹⁶ İbnül Esir, 1987: 217; Kesir, 1995: 58., Özaydın, 1995: 99-100., Nizâmiye medresesinin yönetimi Nizâmü’l-Mülk ve çocuklarına ait idi. Bozkurt, 2003: 326.

etmiş ve müderris tayin etmiştir²⁹⁷. Devrin meşhur şairlerinden Emîrû's-şuarâ Muizzî Nişaburi ile Ebü'l Meali Nehhas Râzî onu öven kasideler yazmışlardır²⁹⁸. Sultan Melikşah döneminde ünlü matematikçi ve astronom İsfizari Ebu Hatim 500/1106-1107 yılından önce yazmış olduğu “Asar-ı Ulvi” adlı meteorolojik olayları açıklayan eserini Fahrülmülk’e sunmuştur²⁹⁹. Dusturu'l Vüzera'da Fahrülmülk'ün ulvi, adil, insafı, zülüm ve tuğyan geleneğini kaldırma çalışmalarını beğeniyle takdim ettiğini, ilim ve takva ashabının işlerini düzene koyma, şariat hükümlerini destekleme, gösterişli merasime gayret ve içtihadı ortaya çıktığı nakledilmiştir³⁰⁰. Enûşirvân onun hakkında “Fahrülmülk iktidar, fazilet ve edepten mahrum idi, nesebinden başka hiçbir hasılatı yoktu” şeklinde bahsetmiştir. Fahrülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik tayini gerçekleştiğinde kendisine verilen mührün alametlerinin ibaresinde, nimetleri karşılığında “El-Hamdü'l-İlâhi Ala Niamihî” Allah'a hamd olsun” şeklindedir³⁰¹.

1.4. Şemsülmülk Osman

Şemsülmülk Osman, babası Nizâmülmülk'ün ve Sultan Alparslan'ın babası Davud'un hizmetine girmeden önce Gazne'de babasının vekilliği aynı zamanda Gazne sultanının sekreterliği görevinde bulunmuştur³⁰². Daha sonra babasının vezareti zamanında babası tarafından “Merv-i Şah Cihan” işlerine getirilmiştir³⁰³. Bundan sonra Şemsülmülk Osman'ın abisi İzzülmülk'ün vezareti döneminde tuğrai görevine getirildiği bilinmektedir³⁰⁴.

1.4.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri

Şemsülmülk, Sultan Melikşah zamanında Merv'e şihne olarak tayin ettiği büyük gulamlarından ve devletin ileri gelen emirlerinden Kodan (Kavdan) arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır³⁰⁵. Şemsülmülk ile Kodan arasında anlaşmazlığın sebebi Şemsülmülk'ün Kodan'ın baskı ve zulüm uygulamasından; bazı kaynaklarda ise Kodan, Merv halkına

²⁹⁷ Özaydın, 1995: 99-100; Çağrı, 1996: 493., Kufralı, 1987: 749., Ocak, 2002: 137.

²⁹⁸ Özaydın, 1995: 99-100.

²⁹⁹ Kurtuluş, 2000: 518.

³⁰⁰ Akdemirel, 2017: 75.

³⁰¹ Bundari, 2016: 87; Taneri, 1967: 94., Özaydın, 2001: 197.

³⁰² Klausner, 1973: 58.

³⁰³ İbnül Esir, Mirhand ve İbnül Adim ve Müneccimbaşı'nın kayıtlarına göre, Merv'e tayin edilen Şemsülmülk Osman değil, Nizâmülmülk'ün torunu olan Osman b. Cemâlülmülk'tür. Bu kayıtlardabir yazım yanlışlığından doğan bir karışıklık söz konusu olabilir. Nitekim Cemâlülmülk'ün Osman adlı bir oğlu yoktur. O halde, buradaki kişi Şemsülmülk Osman'dır. İbnül Esir, 1987: 177; Ahmed b. Mahmud, 1977: 13; İbnül Adim, 1982: 55., Mirhand, 2015: 148., Müneccimbaşı, 2017: 63., İkbâl, 1959: 20.

³⁰⁴ Fairbanks, 1977: 202.

³⁰⁵ İbnül Esir, 1987: 177; Mirhand, 2015: 148., Kafesoğlu, 1983: 183., Erdem, 2016: 70., Ahmed bin Mahmud'ta Kodan'ın ismi geçmez. Ahmed b. Mahmud, 1977: 14., İbnü'l Adim'de Merv şihnesi Kodan değil Berdi'dir. İbnü'l Adim, 1982: 55.

haksızlık ve zulmünden dolayı ve halkın bu durumu Şemsülmülk'e şikâyeti üzerine İbnül Esir'in ifadesiyle Şemsülmülk Osman'ın, genç yaşta olması ve şüphesiz bulunduğu mevkide babasının kuvvet ve nüfûzuna güvenmesiyle Kodan'a hakaret edip yakalatıp tutuklatarak hapsedmesi olarak gösterilmektedir³⁰⁶. Sultan Melikşah'ın Şemsülmülk'e neden böyle yaptığına dair haber göndermesiyle Şemsülmülk Osman, sultana sebebini bildirerek Kodan'ı serbest bırakmıştır. Kodan, yardım istemek ve şikâyetini arz etmek üzere doğrudan sultanın huzuruna çıkarak durumu arz etmiştir. Öte yandan Sultan Melikşah bu hadise üzerine öteden beri yapılagelen telkin ve eleştirilerin de etkisiyle büsbütün öfkelenerek hemen yanına Tâcû'l-Mülk el-Kummi ile Mecdülmülkel-Balâsani'yi ve devlet erkânından bazı kimseleri çağırarak Nizâmülmülk'e bir mektupla haber göndermiştir³⁰⁷. Bu hadise sultan ve Nizâmülmülk arasında büyük bir çatışmanın yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

1.4.2. Sultan Berkayaruk Dönemi Faaliyetleri

Şemsülmülk Osman, babası Nizâmülmülk'ün ve Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte Terken Hatun'un veziri Tacülmülk'ten nefret eden Nizâmülmülk mensupları (Nizâmiyeler) onu Nizâmülmülk'ün katili olarak itham ederek isyan etmişlerdir. Kaynaklarda bu kesin bir şekilde ispat edilemese de Tacülmülk'ün, Nizâmülmülk ve Melikşah ile arasının bozulmasında rolü büyüktür. Sultan Berkayaruk tecrübe ve yeteneğinden haberdar olduğu Tacülmülk'ü vezir tayin etmek istemiştir. Bu durumda kendisine karşı olan Nizâmiyelerden çekinen Tacülmülk, Nizâmiyelerin ileri gelenlerinin gönlünü alabilmek için kıymetli eşyalar ve 200.000 dinar dağıtarak onlarla uzlaşmıştır. Başlangıçta dağıtılan bu meblağ işe yaramış ise de çok geçmeden vezirliğin Nizâmülmülk hanedanından başkasına gitmesini istemeyen Nizâmiyeler isyan ederek Nizâmülmülk'e ait silah depolarını yağmalayıp şehre hâkim olmuşlardır. Sultan Melikşah ölümü ile birlikte Terken Hatun tarafından İsfahan'da hapsedilen Berkayaruk'u hapishaneden kurtarıp İsfahan'da adına hutbe okutarak Rey şehrinde yüksek bir tahta çıkarıp sultan ilan etmişlerdir³⁰⁸. Nizâmülmülk'ün oğulları da Nizâmülmülk'e bağlı askerlerle birlikte İsfahan'dan çıkarak Rey'de sultan ilan edilen Sultan Berkayaruk'un yanına giderek ona katılmışlardır³⁰⁹. Bu sırada Rey şehrinin reisi ve Nizâmülmülk'ün damadı olan Ebû Müslim kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş bir tacı

³⁰⁶ İbnül Esir, 1987: 177; Ahmed b. Mahmud, 1977: 13-14., İbnül Adim, 1982: 55., Erdem, 2016: 70., Bu durumun sultana bildirilmesiyle Münecceimbaşı'nda bu kişinin Terken Hatun olduğu kaydedilmiştir. Münecceimbaşı, 2017: 63.

³⁰⁷ İbnül Esir, 1987: 177.

³⁰⁸ İbnül Esir, 1987: 184; El Ömeri, 2014: 226., Reşüddin, 2010: 141., Kazvini, 2015: 51-52. Münecceimbaşı, 2017: 70., İbnül Cevzi, 2014: 156-157., Köymen, 2017:Merçil, 2007: 458.

³⁰⁹ Münecceimbaşı, 2017: 72; Koca, 2017: 38.

Berkyaruk'un başına koymuştur³¹⁰. Bu hadisede görülüyor ki Nizâmülmülk ve Nizâmiyelerin, Sultan Melikşah'tan sonra Sultan Berkyaruk'u tahta çıkartacak kadar siyasi olaylara yön verecek derecede rol oynamaları onların maiyetinin kalabalıklığını ve güçlerini ispat etmektedir³¹¹. Sultan Berkyaruk'un Tâcülmülk'ü vezir tayin etmek istemesi bu sırada Sâve'de babası Nizâmülmülk'ün naibi olarak bulunan Şemsülmülk Osman'a ulaşınca o, Nizâmülmülk'e bağlı rütbece küçük Nizâmiyelere "Efendinizin intikamını katilini öldürmekten başka birşeye razı olmayınız"diyerek onları kışkırtması sonucu Nizâmiyeler de Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden beş ay sonra Muharrem 486/Şubat 1093 tarihinde ordugâhta Tâcülmülk'e saldırıp, cesetini parçalamak suretiyle öldürmüşlerdir³¹². Öte yandan, Terken Hatun savaştan sonra Berkyaruk ile yaptığı anlaşmaya uymayarak Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan Meliki İsmail b. Yâkûtî ile Berkyaruk'u bertaraf etmesi şartıyla onunla evlenmek istemiş İsmail b. Yakuti bu isteği kabul ederek Sultan Berkyaruk üzerine yürümüştür. Fakat Hemedan-İsfahan arasındaki Kerec'de meydana gelen savaşta mağlup olmuştur³¹³. Bu zaferden sonra Bağdat'a giden Sultan Berkyaruk, Halife Muktedi Biemrillah tarafından Rükneddin lakabıyla sultan ilan edilerek sultanlığı tasdik edilmiş ve 14 Muharrem 487 /3 Şubat 1094 tarihinde adına hutbe okunmuştur³¹⁴. Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte yaşanan taht kavgası bir bakıma öldürülen Nizâmülmülk'e mensup Nizâmiyeler ile onun düşmanı Tacülmülk arasında bir mücadele halini almıştır. Burada Sultan Berkyaruk'un Terken Hatun ve oğlu Mahmut ile olan taht mücadelesinde Nizâmülmülk taraftarlarının onun tarafını tutmasındaki rolü büyüktür³¹⁵. Şemsülmülk Osman, 14 Şaban 515/ 29 Ekim 1121 tarihinde Sultan Mahmut'un halife Müsterşid tarafından kabul merasimine ileri gelen devlet erkânı ile birlikte iştirak etmiştir. Burada Halife Müsterşid, Şemsülmülk'e hilatler vermiştir. Halife Şemsülmülk Osman'ın dışında Sultan Mahmut'un kardeşi Mesut'a, sultanın devlet erkânına sultanın veziri Ebû Talib es-Sümeysiye vezir Ebû Nasır Ahmed b. Muhammed b. Hamid'e Müstevfi ve bazı kumandanlara da hilatler vermiştir³¹⁶. Şemsülmülk Osman, Sultan Mahmut'un veziri Ebû Talib Sümeysi'nin Bağdat'ta batınilerin saldırısına uğrayarak öldürülmesi üzerine hazineye 700.000 rüşvet vererek Safer 516 /9 Mayıs 1122 tarihinde Sultan Mahmut'a vezir tayin edilmiştir³¹⁷. Osman'ın kardeşi Ebu Nasr Ahmed b. Nizâmülmülk de

³¹⁰ İkbâl, 1959: 81-82., Sevim ve Merçil, 2014: 174.

³¹¹ Taneri, 1967: 151; Özeydin, 2013: 84.

³¹² İbnül Esir, 1987: 185-186; İbnül Adim, 1982: 57., El Ömeri, 2014: 226., İbnül Cevzi, 2014: 156-157., Münecimbaşı, 2017: 71., Merçil, 2014: 174.

³¹³ Kazvini, 2015: 53; Kafesoğlu, 1972: 72., Özeydin, 1992: 515.

³¹⁴ Turan, 1969: 177; Özeydin, 1992: 515., Demirkent, 2002: 62.

³¹⁵ Köymen, 2017: 81.

³¹⁶ İbnül Esir, 1987: 470-471; Köymen, 2017: 46.

³¹⁷ İbnül Esir, 1987: 475-476; Reşüddin, 2010: 194., Münecimbaşı, 2017: 138., Sevim ve Merçil, 2014: 296.

sultanın talimatı ile halifeye vezir olmuştur³¹⁸. Şemsülmülk Osman, kardeşi Ziyaülmülk'ün vezirliği sırasında orduda hazır bulunurken ârizü'l-ceyş vazifesi Enuşirvan b. Halid'in üzerinden alınarak hazineye 2.000 dinar rüşvet vererek bu göreve tayin edilmiştir³¹⁹. Ayrıca Şemsülmülk'ün yine bu dönemde Sultan Sencer tarafından istifa divanına getirildiği bilinmektedir³²⁰. Bundan sonra ise Şemsülmülk Osman, 1123 yılı içinde bu görevinden uzaklaştırılmıştır³²¹.

1.4.3. Sultan Mahmud Dönemi Faaliyetleri

Şemsülmülk Osman, 1123 yılı içinde görevinden uzaklaştırıldıktan sonra hiçbir kaynakta hakkında herhangi bir kayıt bulunmamıştır. Yalnız Bundari, Şemsülmülk Osman'ın, vezir Hatirülmülk'ün zindanında yedi sene kaldığını ve daha sonra buradan çıktığını kaydetmiştir³²². Şemsülmülk, zindandan çıktıktan sonra Sultan Mahmud'un hizmetinde Kemalülmülk Sümeiremi'den sonra Divan'ı İstifa'nın reisliğine getirilmiştir. Daha sonra sultanın vezirliğini elde etmiş olan Kemalülmülk Sümeiremi'nin suikaste uğrayıp öldürülmesinden iki yıl sonra vezarete tayin edilmiştir. Kardeşi Ziyaülmülk, sultanın tavsiyesi ile H. 515/M. 1118-1131 tarihinde halifeye vezir olmuştur³²³. İbnül Esir ve Bundari'nin kaydına göre Şemsülmülk Osman'ın Şirvan ahalisinin Gürcülerden şikâyetçi olması üzerine Sultan Mahmut'un Gürcüler üzerine yapacağı seferden vazgeçip dönmesini tavsiye ederek bu konuda muhalefet etmesinden dolayı Sultan Mahmut ile arası açılmıştır³²⁴. Sultan Mahmut, Gürcü Seferi'nin başarısızlığının Sultan Sencer tarafından sorulacağını önceden tahmin ederek bu mağlubiyetin mesuliyetini veziri Şemsülmülk Osman'a yüklemek istemiştir³²⁵. Öte yandan Şemsülmülk'ün düşmanları da bunu fırsat bilerek onun korkusuzca hareket etmesinden, devlet işlerinde beceriksizliğinden ve bilgisinin azlığından dikkat çekerek onu Sultan Mahmut'a kötülemişlerdir³²⁶. Sultan Mahmut, tarafından Sultan Sencer nezdine gönderilen elçi Ebu'l-Kasım Ensebadi, Irak Selçukluları Devleti'nde işlerin iyi gitmemesinden vezir Şemsülmülk Osman'ın mesul olduğu hususunda onu suçlayarak bu konuda sultanı ikna

³¹⁸ Müneccimbaşı, 2017: 138; Köymen, 2017: 59., Sevim ve Merçil, 2014: 292-293.

³¹⁹ Bundari, 2016: 16,102; Merçil, 2007: 463., Bazı kaynaklarda bu vazife vezirlik olarak geçmektedir. Özeydın 2001: 170,197-198; Özeydın, 2013: 84., Özeydın, 1995: 256., Lambton, 1986: 522., Ordunun sivil komutanı olan Arızü'l-Ceyş, Divânü'l-Arz'in başkanıydı. Ordu kayıtları bürosu olarak da bilinen bu birim düzenli orduya ödenecek ücretlerin belirlenmesi ve askeri zümreye dağıtılan iktaların kayıtların tutulmasından sorumluydu. Klausner, 1973: 18.

³²⁰ Bundari, 2016: 124.

³²¹ Sevim ve Merçil, 2014: 207.

³²² Bundari, 2016: 112.

³²³ Müneccimbaşı, 2017: 138; Klausner, 1973: 54,107., Tokan, 2015: 212,229.

³²⁴ İbnül Esir, 1987: 486-487; Bundari, 2016: 131., Sevim ve Merçil, 2014:261.

³²⁵ Köymen, 2017: 72.

³²⁶ İbnül Esir, 1987: 486; Sevim ve Merçil, 2014: 207.

etmiştir³²⁷.

Fakat Sultan Sencer elçinin vermiş olduğu izahatten tamamiyle ikna olmamış olacak ki hadisenin mahiyetini öğrenmek istemiş Sultan Mahmut'tan Şemsülmülk Osman'ı dinlemek üzere azledildikten sonra nezdine gönderilmesini emretmiştir³²⁸. Başka bir rivayete göre ise Sultan Sencer tarafından Şemsülmülk'ün azli ve tevkif edilmesi hususunda Sultan Mahmud'a bir mektup ile elçi Ebul Kasım Ensebadi'yi gönderip Şemsülmülk'ün azledilip tutuklanarak öldürülmesini başının da gönderilmesini istemiştir³²⁹. Diğer yandan Sultan Sencer'in veziri Nizâmülmülk'ün yeğeni Şehabul İslam Abdur Rezzak'ın ölümünden sonra yerine tayin edilen Şerefüddin Ebu Tahir Sad-el Kummi'nin Nizamülmülk hanedanına düşmanlığı sebebiyle Şemsülmülk Osman'ı ve ailesini Sultan Sencer'e kötölemeye başlamış ve çok geçmeden Nizâmülmülk ailesinin tasfiyesine girişilmiştir.

Öte yandan Sultan Mahmut, veziri gönderirse Sencer'in kendisinin sırlarını öğreneceğinden göndermez ise emrine muhalefet etmiş olup amcasını gücendirmekten çekindiğinden sultanın bu emrine karşılık tabilik kaideleri icabı kayıtsız ve şartsız derhal yerine getirerek Şemsülmülk Osman'ı azl ve tevkif edildikten sonra Tagayerek'e teslim edilmiştir³³⁰. Şemsülmülk Osman, kendi kasabası olan Halhal'e Tagayerek tarafından gönderilerek buradahapsedilmiştir. El Aziz lakaplı Müstevfi Ebû Nasr, Sultan Mahmut'a Sultan Sencer'in adam gönderip veziri istemesinden ve vezirin Sencer'in yanına giderse onun orada bir fenalık çıkarmamasından da emin olunmayacağını söylemesi üzerine emrin üçüncü günü Osman'ın Sultan Sencer'in nezdine gönderilmesi şartı yerine getirilmemiştir. Görüldüğü üzere olaylarda Sultan Mahmut kendisinin mesul olmadığı hususunda Sultan Sencer'i ikna etmesi ihtimali bir tarafa, tabi devletin iç yüzünü, tabilik statüsüne uymayacak hareket ve tedbirleri büyük sultana izah edememe korkusu ile Osman'ı sultana teslim etmeyerek bu son emri yerine getirmemiştir³³¹. Sultan Mahmud, El Aziz'in söylediği sözler üzerine devlet erkânı ile uzun müzakerelerden sonra Osman'ın öldürülmesine ve emrin yerine getirildiğine dair delil olarak başının gönderilmesine karar verilmiştir³³². Çok geçmeden Şemsülmülk Osman'ın katli için yanına bir cellad gönderilmiştir. İbnül Esir ve Bundari, Osman'ın ölmeden önce kendisini öldürmesi için yanına gelen cellada iki rekât namaz kılmak istediğini, namazını kıldıktan sonra titremeye başladığını sonra cellada "Benim kılıcım seninkinden daha iyidir, beni onunla öldür bana azap verme" dediğini ve bundan sonra 2 Cemaziyülâhir/ 28

³²⁷ Köymen, 2017: 71; Veya Dergüzini b.k., Sevim ve Merçil, 2014: 207.

³²⁸ Köymen, 2017: 71; Sevim ve Merçil, 2014: 207.

³²⁹ İbnül Esir, 1987: 486; Köymen, 2017: 69-71., Sevil ve Merçil, 2014: 261.

³³⁰ Bundari, 2016: 134-135; Sevim ve Merçil, 2014: 207-208.

³³¹ Köymen, 2017: 71-72.,

³³² İbnül Esir, 1987: 486; Köymen, 2017: 72.

Temmuz 1123 tarihinde öldürüldüğünü kaydetmişlerdir³³³. Fakat bazı kaynaklarda Osman'ın Sultan Mahmut tarafından devlet işlerinin bozuk ve karışıklığa düşmesi üzerine Beylekan kapısında tutuklatarak hapsedildiğini sultanın onu bizzat kılıçla H. 517/M. 1123-1124 tarihinde öldürdüğüne dair kayıtlar vardır³³⁴. Şemsülmülk Osman'ın öldürülme hadisesi kaynaklarda çelişkili görülüyor olsa da Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Devleti'nin iç işlerine ne dereceye kadar müdahale ettiğini göstermesi bakımından önemlidir³³⁵.

Müneccimbaşı Ahmed, Şemsülmülk'ün, mallarının Sultan Mahmud tarafından müsadere edildiğini kaydetmiştir³³⁶. Dusturul Vüzera'da Şemsülmülk Osman zenginlerin yok etmek ve mallarını ellerinden almak için çok hırslandığını onun zulüm ile şehirleri ele geçirdiği, Irak'ın ileri gelenlerinin onu Sultan Sencer'e şikâyet ettikleri ve Sultan Sencer'in buna hem fikir olarak kardeşi Sultan Mahmut'a haber göndererek onu öldürtmesi emrini verdiği, Mahmut'un da veziri öldürdüğü başını da Horosan bölgesine gönderdiği kaydedilmiştir³³⁷. Azimi Tarihi'nde ise Sultan Mahmut'un Şemsülmülk'ü H. 521/1127-28 yılında öldürüp Ebu'l Kasım Enûşirvan el-Hâzin'i vezir yaptığına dair kayıt vardır³³⁸.

Bundan sonra Sencer'in verdiği emirle vezirini azl ve katletmek zorunda kalan Sultan Mahmut, Halife Müsterşid Billah'a haber göndererek nasıl ki vezirini azlettiğinde kendisine hiçbir neden göstermeyen Sultan Sencer'e karşı kendisinin emriyle halifenin vezirliğine getirilen Osman'ın kardeşi Ziyaülmülk'ü hiçbir neden göstermeden azletmesini istemiştir. Bu suretle Ziyaülmülk halifenin vezirliğinden azledilmiştir. Yerine Sultan Mahmut'tan gelen emir üzerine Celâlüddin Ebû Ali b Sadaka, 6 Rebiülâhir 517/4 Haziran 1123 Pazartesi tarihinde tekrar vezirliğe getirilmiştir³³⁹.

Bundari, Enuşirvan'ın Şemsülmülk Osman hakkında "Alçaktır, alçaklık kendisinden fıskırmıştı, devlet işleri bunun sayesinde bir parça yoluna girer gibi oldu, bunun iktidarına bir parça güvenildi, fakat zulüm ve müsadere sergisini kaldırmadı, ahali tarafından sevilmezdi onların düşmanlığına maruz kaldı, bunlar yetişmiyormuş gibi ahalinin nefret ettiği Kâmil b. el-Kâfiyyi İsfehani'yi kendisine naip tayin etti, bu zat kime naiplik ettiyse o kimsenin başına büyük felaket getirmiştir" şeklindeki sözlerini nakletmiştir³⁴⁰. Taneri'nin eserinde, Şemsülmülk Osman'ın naibinin geniş yetkilerinin olduğunu, rüsum tahsisatı ve sadaka erbabının sadakalarını kurtarmak için ferman yazdığı birçok kimsenin zarar görmesine sebep

³³³ İbnül Esir, 1987: 486; Bundari, 2016: 134-135.,

³³⁴ Bundari, 2016: 133; Azimi, 2006: 62., Münecimbaşı, 2017: 139., Taneri, 1967: 176.

³³⁵ Köymen, 2017: 73; Sevim ve Merçil, 2014: 208.

³³⁶ Münecimbaşı, 2017: 139; Sevim ve Merçil, 2014: 544.

³³⁷ Akdemirel, 2017: 93.

³³⁸ Azimi, 2006: 62.

³³⁹ İbnül Esir, 1987: 486; Bundari, 2016: 134-135., Münecimbaşı Ahmed, 2017: 139., Köymen, 2017: 73-74.

³⁴⁰ Bundari, 2016: 129-131.

olacak mali kararlar alarak onları hapse arttırdığı, ayan ve eşrafa adamlar tayin ederek onları mali kontrole tabi tuttuğuna yönelik kayıtlar Enuşirvan'ın Şemsülmülk hakkındaki iddialarını doğrular niteliktedir³⁴¹.

Şemsülmülk Osman, Bağdat'ta yetimler için bir okul kurduttuğuna dair kayıtlar mevcuttur³⁴². Onunla ilgili elimizde başka bir kayda göre İsfehani'nin babası Şemsülmülk Osman'ın hizmetine girerek hazine memurluğuna getirilmiştir³⁴³.

1.5. İzzülmülk Ebû Abdullah El-Hüseyin b. Nizâmülmülk

1.5.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri

İzzülmülk Ebu Abdullah Hüseyin b. Nizâmülmülk, Sultan Melikşah ve babası Nizâmülmülk devrinde Harezmi ve oraya bağlı olan yerlerin yüksek mülki ve askeri amirliğini üstlenmiştir³⁴⁴. Babası Nizâmülmülk öldürülmeden önce ona ve sultana hizmet etmek için İsfahan'a Sultan Melikşah'ın yanına gelerek burada bulunmuştur. Babasının katli ve Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Sultan Berkyaruk'un yanına gelerek İsfahan kuşatmasına kadar burada kalmıştır³⁴⁵. Daha sonra divan görevine getirilmiştir³⁴⁶.

1.5.2. Sultan Berkyaruk Dönemi Faaliyetleri

İzzülmülk, Sultan Melikşah'ın ölümü ile birlikte Nizâmülmülk'e bağlı askerlerle Terken Hatun'u İsfahan'da muhasara ederken öteki kardeşleriyle birlikte bu şehirden çıkmışlardır³⁴⁷. Rey'de sultan ilan edilen Berkyaruk'un yanına giderek ona katılmışlardır³⁴⁸. İzzülmülk Sultan Berkyaruk'un huzuruna gelerek sultanın hürmeti ve ikramları ile karşılandıktan sonra sultan, Nizâmülmülk'ün oğullarından birini vezarete getirmekle devlet işlerinin yoluna gireceği düşüncesiyle tam yetki ile onu H. 486/M. 1093 yılında vezir tayin ederek ona "İzzülmülk" lakabını vermiştir³⁴⁹. Abbas İkbal, İzzülmülk bu sırada kendinden büyük iki ağabeyinin İsfahan'da bulunmasına rağmen vezirliğe getirildiğini ve bu makam için hiçbir vasfının olmadığını beklentinin tam tersine pek bir iş yapmadığını bildirmiştir³⁵⁰. Klausner'e göre İzzülmülk, Nizâmülmülk'ün oğlu olması sebebiyle

³⁴¹ Taneri, 1967: 149,181.

³⁴² Duri, 1986a: 902; Dûrî, 1991b: 431.

³⁴³ Tomar, 2000: 506-507; Klausner, 1973: 67.

³⁴⁴ İbnül Esir, 1987:188; İkbal, 1959: 106., Taneri, 1967: 88., Özeydin, 2004: 149.,

³⁴⁵ İbnül Esir, 1987: 189; İkbal, 1959: 106., Müneccimbaşı, 2017: 75., Özeydin, 2004: 149.

³⁴⁶ İkbal, 1959: 107.

³⁴⁷ Taneri, 1967: 94; Özeydin, 2001: 149.

³⁴⁸ İbnül Esir, 1987: 189,238; Bundari, 2016: 90., Müneccimbaşı, 2017: 72., Koca, 2017: 38., Özeydin, 2001: 149.

³⁴⁹ İbnü'l Esir, 1987: 188; Müneccimbaşı, 2017: 72., İkbal, 1959: 21,106., El Ömeri, 2014: 226.

³⁵⁰ İkbal, 1959: 106.

bu makama getirilmiştir. Ona göre bu tayineğer bir ailenin birkaç üyesi vezirlikte göze çarpıyorsa bu genellikle aile isminin saygınlığı sebebiyle gerçekleşmiştir³⁵¹.

İzzülmülk, Sultan Berkyaruk döneminde halife Muktedi'yi ziyaretinde ona refakat ederek Kasım-Aralık 1093 tarihinde Bağdat'a gelmiştir. Bu sırada Nizâmülmülk'ün damadı Amîd'ür-Rüesa Cüheyr ile halk sultanı karşılamak üzere yola çıkmışlardır³⁵². Sultan Berkyaruk, halife Muktedi Biemrillah'a haber göndererek hutbenin kendi adına okutulmasını istemiş çok geçmeden bu teklifinhalife tarafından kabul edilmesi üzerine Bağdat'ta 30 Ocak 1094 tarihinde Sultan Berkyaruk adına hutbe okunmuştur³⁵³.İzzülmülk, kardeşi Bâhaü'l-Mülk, devletin ileri gelen devlet adamları ile birlikte halife el-Muktedi Biemrillah'ın taziyesine katılarak 15 Muharrem/4 Şubat 1094 tarihinde Sultan Berkyaruk adına yeni halife el-Mustahzir Billâh'a biat etmişlerdir³⁵⁴. Bundan sonra İzzülmülk, Sultan Berkyaruk tarafından azledilerek kardeşi Müeyyidülmülk vezirliğe tayin edilmiştir³⁵⁵. Dustûr'ı Vüzera'da onun azlediliş sebebi sorumluluğundaki gerekli işleri yapmayarak zamanını şarap içmekle ve gençlerle sohbetle geçirdiği şeklinde kaydedilmiştir. Onun bundan sonraki faaliyetleri hakkında kaynaklardaki bilgiler yetersiz ve uyuşmamaktadır. İbnül Esir ve Müneccimbaşı'na göre İzzü'l-Mülk Sultan Berkyaruk'un Tutuş meselesiyle meşgul olduğu bir sırada onun yanında bulunduğu sırada Musul'da eceliyle ölüp cenazesi Zilhicce 487/Aralık 1094 tarihinde Bağdat'a gönderilerek Nizâmiye medresesine defnedilmiştir³⁵⁶. Fakat yabancı bir kaynağa göre İzzülmülk, Sultan Mesud tarafından Nizâmülmülk ailesine mensubiyeti dolayısıyla vezirliğe getirilmiştir³⁵⁷.

1.5.3. Sultan Mesud Dönemi Faaliyetleri

İzzülmülk'ün, Sultan Mesud dönemi vezareti süresince devlette hoşnutsuzluk yaratan faaliyetleri hakkında kaynaklarda birtakım kayıtlara rastlanılmıştır. İzzülmülk, bu dönemde kendisine verilmiş olan geniş yetkileri kötüye kullanarak halkın arazisine el koyarak ikta olarak dağıtmış ve onun bu davranışları halk arasında büyük hoşnutsuzluk yaratmıştır³⁵⁸. Ayrıca Sultan Mesud'un bertaraf ettiği siyasî düşmanlarının ve yakınlarının mallarına müsadere yoluyla el koymuştur. Büyük Selçuklu vezirleri sultanın talebi olsun veya olmasın,

³⁵¹ Klausner, 1973: 52.

³⁵² İbnül Esir, 1987: 193; Taneri, 1967:136., Sevim ve Merçil, 2014: 143., Taneri, 1967: 36.

³⁵³ Sevim ve Merçil, 2014: 143.

³⁵⁴ İbnül Esir, 1987: 195,197; Özaydın, 2013: 84., Klausner, 1973: 42.

³⁵⁵ Akdemirel, 2017: 61.

³⁵⁶ İbnül Esir, 1987:199; Müneccimbaşı, 2017: 75., İkbâl, 1959: 107., Taneri, 1967: 175., Sevim ve Merçil, 2014:145-146., Özaydın, 2001: 43, 149.

³⁵⁷ Klausner, 1973: 52.

³⁵⁸ Taneri, 1967: 111; Özaydın, 2001: 194.

hazineyi zenginleştirmek üzere büyük gayretler ile gelir artışını kanunî olduğu kadar müsadere gibi gayri kanunî yollar ile de temin etmişlerdir³⁵⁹. İzzülmülk, Irak'ta bir yıl süreyle görev yapan bir amidin serveti ile dikkat çekmesi üzerine Sultan Mesud'un tahkikat emri ile bu görevi üstlenerek amidi denetlemek için bir müşrif getirtmiştir³⁶⁰. İzzülmülk müşrife verdiği görevi dikkatle yapmasını iyi hesap ederek sultana karşı kendisini muşgul durumda bırakmamasını emretmiştir. Müşrif, İzzülmülk'e bu hususta hiçbirşey gizlemeyeceğine dair söz verdikten sonra aralarında âmîdin gelirinden 50.000 dinar düşürmeyi kararlaştırmışlardır.

Çok geçmeden müşrifiin tahkikatı ile zor durumda kalan âmîd, müşrife bu meblağı vezîrin gözünden kaçabilecek şekilde halledip çıkarmasını rica ederek ona 2.000 dinar rüşvet teklif etmiştir. Müşrif, bunu kabul etmeyerek hesapları doğru olarak yazmış İzzülmülk'e takdim etmiştir. İzzülmülk, bir arada bulunan bu meblağa bakarak ne olduğunu sorduğunda müşrif, bunun âmîdin zimmetine geçirerek aldığı resimler ve mutfak malzemesi olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine vezîr yükseltilmiş olan rakamın üzerine iptal manasına gelen "hatt-ı butlan" tuğrası çekip almamış gibi göstererek "Vergilerden ve hizmetinden kazandıklarını, zimmetine geçirmeği nasıl uygun buluyorsun, bunları ele geçirmek insanlığa yakışmaz zaten bu görev ona istifade etmesi için verilmişti" deyip müşrifi mahcub ederek âmîd'i vazifesine iade etmiştir. Vezirin huzurundan ayrıldıktan sonra âmîd, müşrife altın vererek "Senin doğruluğundan bana zarar gelmedi doğrulukta devam et" demiştir.

Bundan sonra İzzülmülk, Sultan Mesud tarafından mallarına el konularak müsadere edildikten sonra görevinden azledilmiştir³⁶¹. Yerine Müeyyidülmülkdüddin Merzuban'ı vezir olarak atanmıştır³⁶². İbnül Esir, "İzzülmülk'ü tüm bu faaliyetlerine rağmen "Yüz itibariyle insanların en nurlusu, ahlak ve yaşayış bakımından en güzeli olarak veonun babasının tevkini taşıyan belgelere sahip olan halkın sahip olduğu yerleri elinde bıraktığını onlara dokunmadığı" şeklinde onu övmüştür³⁶³.

Bundari'nin, "İzzülmülk içkiye mübtela olup daima içer, doğru düşünemez, tedbir bilmez, iktidardan uzak, aciz ve tembel bir insandı, devlet idare mekanizmasının bozukluğu, Nizâmülmülk'ün soyundan dolayı ziyadeleştirildiğinden bunun oğullarından birisini iş başına getirmekle, devlet işi yoluna gireceğini zannederek bunu vezir tayin ettiler" şeklinde kötü

³⁵⁹ Taneri, 1967: 112-113.

³⁶⁰ Taneri, 1967: 180; Divânü'l İşraf'ın başında bulunan müşrif, mali idareye bağlı bir devlet görevlisidir. Nizâmülmülk'e göre sarayda olup biten her konuyu bilmek ve istediğinde rapor haline getirmek müşrifiin göreviydi. Buna ek olarak, ülkenin her tarafına kendi vekillerini yollayıp vergilerin ve diğer gelirlerin toplanmasıyla ödemelerin yapılmasını denetleme görevi de müşrifiin görevleri arasındadır. Klausner, 2019: 36.

³⁶¹ Taneri, 1967: 180; Sevim ve Merçil, 2014: 256.

³⁶² Sevim ve Merçil, 2014: 256.

³⁶³ İbnül Esir, 1987: 199.

sözlerle bahsetmesi Sultan Mesud dönemindeki faaliyetlerini de açığa çıkarmıştır³⁶⁴. Kausner, eserinde İzzülmülk, sarhoş ayyaş ve tamamen niteliksiz biri olarak kaydedip onun döneminde işlerin yolunda gitmesinin sebebini ise dönemin müstevfisiinden kaynaklandığını belirtmiştir³⁶⁵. Ayrıca, bazı kaynaklarda İzzü'l-Mülk'ün dostları, maskaraları ve macinleri (hile yolunu öğretenler) ile yaptığı içki âleminden söz edilmesi Bundari'nin ona sarfetmiş olduğu kötü sözlerin sebebini açıklar niteliktedir³⁶⁶. Abbas İkbal'in eserinde Emirü'l Şuara Muizzi'nin şiirlerinden ve İbn Alşir'den nakilleri İzzülmülk hakkında önemli bilgiler içerir. Emirü'l Şuara Muizzi'nin, Nizâmülmülk'ün ölümünden önce İzzülmülk hakkında yazmış olduğu şiirlerde onu "Allah'a sadık, cömert, büyük bir insan" olarak niteler. İbn Alşir ise onu "kendi çapında suret ve tip açısından en meşhur" olarak nitelemiştir. Abbas İkbal'e göre bu şiirlerde İzzülmülk'ün vezaretinden bahsedilmediği için şiirlerin onun vezaretinden önce yazıldığını bildirmiştir³⁶⁷. İzzülmülk'ün mühründeki alamet, "Allah'a hamd ve şükür ederim manasında olan Ahmedu'l-llahe eşkürühu"dür³⁶⁸.

1.6. Ziyaülmülk Ebû Nasr Nizâmüddîn Ahmed b. Nizâmülmülk

Ziyaülmülk Ebû Nasr Nizâmüddîn Ahmed, Belh'te doğmuştur. Onun annesi Gürcü kralı I. Bagrat Giyorg'un yeğeni veya kızı olan Gürcü Prensesidir³⁶⁹. Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'ın Kafkasya Seferi sırasında Ermen bölgesinin meliki ile yapmış olduğu anlaşma sonucu 458/1064 tarihinde Gürcü prensesi ile evlenmiştir³⁷⁰. Ziyaülmülk, babası Nizâmülmülk'ün ölümüne kadar ve sonraki süreçte İsfahan'da ve Hemadan'da bulunmuştur³⁷¹. İbni Kesir onun burada hadis dinleyerek rivayet ettiğini söylemektedir³⁷². Bundan sonra Ziyaülmülk, Münecimbaşı'nın kaydına göre kardeşi Fahrülmülk'ün H. 500/M. 1106-1107 yılında Bâtını fedaileri tarafından öldürülmesinden sonra Hemedan'da ki evine kapanarak birtakım meşgul olmuştur³⁷³.

³⁶⁴ Bundari, 2016: 85; Taneri, 1967: 143., Özaydın, 2001: 149.,

³⁶⁵ Klausner, 1973: 47.

³⁶⁶ Taneri, 1967: 164; Turan, 1995: 33.

³⁶⁷ İkbal, 1959: 107.

³⁶⁸ Bundari, 2016: 85; Taneri, 1967: 143. Özaydın, 2001: 197.

³⁶⁹ Bosworth, 1999: 642.

³⁷⁰ Kazvini: 2015:34; Bosworth, 1985: 642., Bu evliliği Sultan Alparslan'ın değil de Sultan Melikşah'ın isteği yönünde gerçekleştiğine dair bir kayıt vardır. Taneri, 1967: 138-139.

³⁷¹ Hüseyini, 1943: 58.

³⁷² Kesir, 1995: 415.

³⁷³ Münecimbaşı, 2017: 103.

1.6.1. Sultan Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri

Ziyaülmülk'ün Sultan Muhammed Tapar döneminde, sultanın devlet adamlarından zengin ve varlıklı Hemadan reisi Ala'üd-devle'nin atası Emîr Seyyid eş-Şerif ile aralarında bir düşmanlık meydana gelmiştir. Mirhand'a göre, Ziyaülmülk, Hemedan reisi Ebû Haşim'i sultana şikayet etmiştir³⁷⁴. Ziyaülmülk Sultan Muhammed Tapar'ın huzuruna vardığında sultan, veziri Sa'dül-Mülk Melik Ebu Mehasin Sâd b. Muhammed el-Âbi'yi batını olabileceği şüphesiyle mallarına el koyup dört arkadaşıyla birlikte Mayıs-Haziran 1107 tarihinde İsfahan kapısına astırarak öldürtmüştür³⁷⁵. Bu olaydan sonra Sultan Muhammed Tapar, vezir tayin edeceği şahıs hakkında çevresiyle istişarede bulunmuştur. Bu sırada, Ziyaülmülk ve Hatîrülülk Ebû Mansur Muhammed sultanın huzuruna kabul edilmişlerdir. Her ikisinin vezirliği hususunda fikir ayrılıkları ortaya çıktıysa da sultan her iki tarafın hatırına riayet etmeyi münasip görüp ikisinin de iş başına getirilmesini emrederek “Benim ecdadım Nizâmülülk'e bereket yağdırmışlardır, onun üzerine pek çok hakları vardır, çocukları da bizim nimetimizle büyümüşlerdir, onlardan ayrılmak doğru değildir” demiştir. İstifa Divanını Hatîrülülk'e, vezirliği Ziyaülmülk'e vermiştir ve ona vezirlik hilati giydirdikten sonra H. 504/ M. Mayıs-Haziran/1106-1107 tarihinde babasının lakapları olan “Kıvâmüddin”, “Nizâmülülk ”, “Sa'drül-İslam” lakaplarını vermiştir³⁷⁶. Ancak o, Ziyaülmülk lakabı ile anılmıştır³⁷⁷. Ziyaülmülk'ün mührü üzerindeki alameti, “El Hamdüli'İlâhi Ala Niamihi” nimetleri karşılığı ”Allah'a hamd olsun” dur³⁷⁸. Bundari, Ziyaül'mülk'ün soyu sebebiyle bu vazifeye tayin edildiğini, vezirlik mesleğinden habersiz ve bu vazife için uygun olmadığını bildirmiştir³⁷⁹. Dusturul Vüzera'da ise onun bu makama getirildikten sonra vezaret makamını yükselttiği kaydedilmiştir.

³⁷⁴ Mirhand, 2015: 175; Reis yerel ölçekte tayin edilen bir yönetici olmadığı zamanlarda kasaba ve eyaletlerde sivil idareyi temsil eden ve sultan tarafından tayin edilen bir görevlidir. Çoğunlukla geniş yetkilere sahiptir. Örneğin Merv, İsfahan ve Hemedan gibi devletin “başkent” şehirlerinde sultan adına hareket ederdi. Klausner, 1973: 41.

³⁷⁵ Münecimbaşı, 2017: 103.

³⁷⁶ İbnül Esir, 1987: 350-351, 476; Hüseyini, 1943: 58., Bundari, 2016: 99., Ravendi, 1999: 18, 148., Münecimbaşı, 2017: 103., Bosworth, 1985: 641., Ahmed b. Mahmud'ta Ziyaülmülk'ün Sadülülk'ten sonra vezirliğe tayin edildiği kaydedilir. Ahmed b. Mahmud, 1977: 43, Cüveyni ve Bosworth, Ahmed b. Nizamü'l-Mülk'ün Sultan Muhammed tarafından vezirliğe tayin edildiği tarihini H. Şevval 500-504/ Haziran 1106-1110 olarak bildirmektedir. Cüveyni, 2013: 556., Bosworth, 1985: 641 Kazvini, 2015: 66.

³⁷⁷ Bosworth, 1985: 641.

³⁷⁸ Bundari, 2016: 99; Taneri, 1985: 143., Özaydın, 2001: 197.

³⁷⁹ Bundari, 2016: 99; Taneri, 1967: 95.

Ziyaülmülk, vezir olduktan sonra daha önce de sözü edilen aralarında düşmanlık bulunan Ebû Haşim aleyhinde çalışmaya başlamıştır. O, Haşim'in sultanın huzurunda olan veya olmayan ayıplarını kusurlarını, çirkin davranışlarını sultana bildirmiştir. Sultan Muhammed Tapar'ın Ebu Haşim'e karşı devlet adamlarından Mütevvec b. Ebu Sad'ül Hemedani'nin, giriştiği düşmanca faaliyetler sonucu tavrı değişmiştir. Hemedan reisinin büyük bir servete sahip olduğunu bilen Ziyaülmülk bu durumdan istifade ederek sultana Seyyid'ten isteyeceği 500.000 dinarı hazineye vermesi karşılığında Seyyid'in kendisine teslim edilmesini istemiştir³⁸⁰. Sultan bu teklife olumlu cevap vermiş olmalı ki kısa bir süre sonra Ziyaülmülk, Seyyid'i yakalamak ve öldürmek için Hemedan'a gitmiştir³⁸¹. Sultanın bu teklife olumlu cevap vermiş olması, Ebu Haşim'in Selçukluların İran'a hâkim oldukları dönemin başlangıcından itibaren 47 yıl müddetle Hemedan reisliğini sürdürerek büyük bir nüfuza ve servete sahip olması olabilir. İbnül Esir'e göre, bir defasında Sultan Muhammed Tapar, Haşim'den 700.000 dinar almıştır. Ebu Haşim bu parayı ödemek için ne mülk satmış ne de borç almıştır. Ödül olarak sultan onu sarayında ağırlamış her istediğini yerine getirmiştir. Ziyaülmülk'ün kendisini yakalamak ve öldürmek için Hemedan'a geldiğini öğrenen Seyyid, derhal harekete geçerek bilinmeyen bir yoldan üç oğlu ile birlikte bir hafta içerisinde Hemedan'dan İsfahan'a gelip gizlice şehre girmiştir. Sultanın huzuruna girebilmek için vezirden gizli güçlü dostları aracılığıyla sultanın lalası Karategin ile görüşüp ona “isteğim odur ki bu gece beni iki üç kelime arz edebilmem için sultanın huzuruna çıkarmandır” diyerek ona on kese içinde 10.000 kırmızı dinar rüşvet vermiştir³⁸². Çok geçmeden, bu isteği yapmayı kabul eden Karategin onu aynı gece sultanın huzuruna götürmüştür. Seyyid, sultana hayır dualar edip Mirhand'a göre değer biçicilerin kıymet biçemedikleri bir inciye sultanın önüne koyduktan sonra sultana aman dileyerek “Uzun zamandır Hâce Ahmed bana ve aileme, malıma canıma kastetmektedir, duydum ki bendenizi beş yüz bin dinara satın almıştır, sultanın peygamber soyundan gelen birini satması uygun değildir, kendisine edebi kötü bir nam olur, şimdi eğer Hâce Ahmed'in şerrini üzerimden defetmem ve onun hesabını görmem için Hâce Ahmed'in ben kulunuza teslim etmek şartıyla ordunun masrafları için kabul etmiş olduğunuz 500.000 dinarı 800.000 dinar yapıyor ve hemen ödüyorum” demiştir³⁸³. Sultan, kaynağın ifadesi ile “paraya düşkünlüğünden” Seyyid Ebû Haşim'in bu teklifini kabul

³⁸⁰ Reşüddin, 2010: 164; Kazvini, 2015: 66., Mirhand, 2015: 175., Nişaburi, 2018: 109., Merçil, 2007: 461. Akdemirel, 2017: 72., Klausner, 1973: 78.

³⁸¹ Nişaburi, 2018: 109; Merçil, 2007: 461.

³⁸² Mirhand, 2015: 175; Nişaburi, 2018: 110.

³⁸³ Kazvini, 2015: 67; Mirhand, 2015: 175., Nişaburi, 2018: 110., Merçil, 2013: 202., Merçil, 2007: 461; Akdemirel, 2017: 72.

etmiştir³⁸⁴. Seyyid Ebu Haşim'i Hazinedarı (Şihney-i Hazine) ile birlikte Hemedan'a göndermiştir³⁸⁵. Para, parayı tartanlar tarafından bir hafta içerisinde ölçüldükten sonra paralar için sandıklar yapılmış ve buhara kumaşından torbalar dikilerek her bir torbaya 10.000 dinar konularak bu sandıklara yerleştirilmiştir. 800.00 dinar 40 katıra yüklenerek parayı almaya gelen gulam ile beraber yola çıkarılmıştır. Seyyid, servetini harcarken hiçbir mülkünü satmamış ve borç almamıştır. Bu meblanın sultanın eline ulaşmasıyla sultan bu kadar servetten hayrete düşmüştür. Bundan sonra yaşanan olaylar hakkında kaynaklar sultanın Ziyaülmülk'ü azlettiği intikamını alsın diye onu Seyyid'in memurlarına teslim ettiğini Seyyid'in Ziyaülmülk'ten intikam alarak onu öldürttüğünü; Bundari, Ziyaülmülk'ün sultan tarafından azledildikten sonra on iki yıl hapiste kaldığını kaydetmiştir³⁸⁶. Bundari'de Ziyaülmülk'ün azledilmesinde Ebu Haşim'in mallarını müsadere ile görevlendirilen Enuşirvan b. Halid'in çok büyük bir payı olduğunu Enuşirvan'ın sultanın emrini yerine getirdikten sonra Ebu Haşim'in masumluğunu sultana rapor ederek Seyyid'i tekrar reislik mansıbına kavuşturduğu kaydedilmiştir. İbnül Esir'de Ziyaülmülk'ün Şevval 500 /Mayıs-Haziran 1107 tarihinde Sadülmülk Ebul Mehasin'in vezirlikten azledilerek onun vezir tayin edilmesi bu bilgiyi kuvvetlendirmektedir³⁸⁷.

Ziyaülmülk'ün bundan sonra Sultan Muhammed Tapar ile birlikte sultanın Hille Arap Emiri Sadaka ile mücadelesinde sultanın 2.000 civarındaki bir atlı kuvvetiyle ona refakat edip Bağdat'a gelerek 20 Rebiülahir 501/8 Aralık 1107-1108 tarihinde Irak'ta Sadaka ile yapılan savaşa katıldığı görülmüştür³⁸⁸. Bu savaşta yer alan şair Ebul Muzaffer Ebiverdi, yazmış olduğu şiirin dörtlüğünde Ziyaülmülk'ü övmüştür³⁸⁹. Ziyaülmülk, 502/1109 tarihinde Sultan Muhammed'in kız kardeşi Seyyid Hatun ile Halife el-Mustahzir Billah'ın nikâhında sultanın kız kardeşinin mütevelliliğini ve halifenin vekilliğini yapmıştır³⁹⁰. O, bundan sonra 504/1107-1109 tarihinde Sultan Muhammed Tapar tarafından Bâtınilerin önemli karargâhlarından Şahdiz'in alınmasından sonra Hassan Sabbah'ın istilalarının peş peşe gelmesinden ve Alamut kalesindeki şikâyetlerin artması üzerine Emir Çavlı idaresinde büyük bir ordu ile Batiniler ile savaşmak üzere İsmâîlilerin gücünün esas merkezi olan Alamut ve Rudbar'a gönderdiği

³⁸⁴ Ravendi, 1999: 159; Reşüddin, 2010: 164., Nişaburi, 2018: 110., Merçil, 2007: 461.

³⁸⁵ Ahmed b. Mahmud, 1977: 43; Ravendi, 1999: 160; Reşüddin, 2010: 164-165., Mirhand, 2015: 175., Merçil, 2007: 461., Akdemirel, 2017: 72.

³⁸⁶ Ravendi, 1999: 161; Reşüddin, 2010: 165-166., Mirhand, 2015: 176., Kazvini, 2015: 67., Nişaburi, 2018: 110., Merçil, 2007: 461-462., Akdemirel, 2017: 73.

³⁸⁷ Merçil, 2007: 462.

³⁸⁸ Taneri, 1967: 126; Bosworth, 1985: 641., Özaydın, 1990: 48., Sevim ve Merçil, 2014: 182., Özaydın, 2001: 194., Özaydın, 2013: 84.,

³⁸⁹ 1985: 641.

³⁹⁰ İbnül Esir, 1987: 376; Özaydın, 2001: 196., Taneri, 1967: 138., Özaydın, 2013: 84.

kaydedilmiştir³⁹¹. Ziyaülmülk'ün, Sultan Muhammed Tapar tarafından bu seferde görevlendirilmesi onun Bâtınilere duyduğu nefret ile alakalıdır. Nitekim babası Nizâmülmülk ve kardeşi Fahrülmülk Bâtıniler tarafından hançerlenerek öldürülmüştü³⁹². Ziyaülmülk ve Emir Çavlı, derhal harekete geçerek Alamut'u ve yanında bulunan Andic nehri kıyıları civarındaki ona yakın kalelerden Üstüvand'ı kısaç altına alıp kuşattıktan sonra birçok batıniyi öldürerek İsmaileri oldukça zor durumda bırakmışlardır. Uzun süren akınları sırasında Alamut'un ekinlerini ve mahsullerini yağmalayarak tahrip etmişlerdir. Rudbar'ı kuşatma altına alınmasıyla kalelerde kıtlık hüküm sürmeye başlamıştır. Ottan başka yiyecekleri kalmayan kaledekiler kadınlarını ve çocuklarını başka yerlere göndermeye başlamışlardır. Ancak kışın bastırmasıyla ordunun savaşacak gücünün kalmamasıyla Alamut kalesinin imha edilmesinde muvaffak olunamamıştır³⁹³. Ziyaülmülk, bu kuşatmanın ardından sultan ile birlikte Bağdat'a geldiği bir sırada Şaban 503/ Şubat-Mart 1110 tarihinde bir cami çıkışında kendisinden intikam almaya girişen batıni fedailerinin saldırısına uğrayarak boynundan ve kolundan yaralanmıştır³⁹⁴. Cüveyni, Ziyaülmülk'ün boynundaki yaranın etkisiyle Bağdat'ta felç olduğunu nakletmiştir³⁹⁵. Müneccimbaşı Ahmed ise Ahmed'in yaralarının bir süre sonra kapanarak iyileştiğini bildirmiştir³⁹⁶. Çok geçmeden Ziyaülmülk'ü yaralayan batıni fedaisi yakalanıp sarhoş edilerek batıni fedailerinin kim olduğu sorulmuştur. Batıni fedaisinin el-Memuniyye mescidindeki bir cemaati itiraf etmesiyle fedailer yakalanıp öldürülmüştür³⁹⁷. Bu olaylardan sonra Sultan Muhammed Tapar Ziyaülmülk'ü bu sefer başarısızlığı yüzünden H. 504/1110-1111 yılında azlederek yerine el-Hatir Muhammed b. El-Hüseyn'i vezir tayin etmiştir³⁹⁸.

³⁹¹Hüseyni, 1943: 57; Ahmed b. Mahmud, 1977: 42., İbnül Esir, 1987: 382., Müneccimbaşı, 2017: 105., Bosworth, 1985: 641., Özaydın, 1990: 82., Bazı kaynaklarda sultanın bu sefere bizzat iştirak ettiği kaydedilmiştir. Cüveyni, İbnül Esir, Bernard Lewis Emir Çavlı'dan söz etmemektedir. Cüveyni, 2013: 558., İbnül Esir, 1987: 382., Lewis, 1995: 48., Lewis, 2012: 50.

³⁹² Lewis, 1995: 48; Lewis, 2012: 50.

³⁹³ İbnül Esir, 1987: 382; Müneccimbaşı, 2017: 105., Lewis, 1995: 49., Lewis, 2012: 50. Özaydın, 1990: 82. Bosworth, 1985: 641., Merçil ve Sevim, 2014: 190., Zaporoths, 2012: 179.

³⁹⁴ İbnü'l Esir, 1987: 382; Müneccimbaşı, 2017: 106., Bosworth, 1985: 641., Turan, 1969: 247., Özaydın, 1990: 82., 2012: Lewis, 107-110., Lewis, 1995: 50., Sevim ve Merçil, 2014: 190., Taneri, 1967: 178.

³⁹⁵ Cüveyni, 2013: 556.

³⁹⁶ Müneccimbaşı, 2017: 106; Taneri, 1967: 178.

³⁹⁷ İbM. nül Esir, 1987: 382; Müneccimbaşı, 2017: 106.

³⁹⁸ İbnü'l Esir, 1987: 387; Müneccimbaşı, 2017: 106., Merçil, 2007: 462., Sevim ve Merçil, 2014: 190,542., Hüseyni, Muhammed Tapar'ın Ziyaülmülk'ü azlettiğini yerine sultanın vezareti Hacib Ömer b. Karategin'e verdiğini nakletmiştir. Hüseyni, 1943: 58 Bosworth, 1985: 641., Houtsma, 1979: 482., Taneri, 1967: 178., Özaydın, 1990: 54.

Ziyaülmülk'ün bundan sonraki durumu hakkında kaynaklardaki bilgiler birbiriyle uyuşmamaktadır. İbnül Esir, Ahmed'in uğradığı saldırıdan ve azledilmesinden sonra Bağdat'a gelerek burada ikamet ettiğini bildirmiştir³⁹⁹. Bir kaynakta ise Ziyaülmülk'ün, Sultan Muhammed Tapar tarafından azledildikten sonra sultan tarafından on iki yıl hapsedildiği kaydı vardır⁴⁰⁰. İbnül Esir'de ise onun azledildikten sonra Bağdat'ta ikamet ettiğini, daha sonra Sultan Sencer'in talimatıyla Halife Müsterşid'e vezir tayin edildiği kayıtlıdır⁴⁰¹. Ancak onun azledildiği H. 504/ M. 1110-1111 yılından halife el- Müsterşid'in vezirliğine tayin edildiği H. 516-517/ M. 1122-1123 yılına kadar yaklaşık 12 yıl gibi bir süre vardır⁴⁰². Onun, kaynaklarda on iki yıl gibi bir süre boyunca hiçbir faaliyetine rastlanılmaması sultan tarafından hapsedildiğini gözler önüne sermektedir.

1.6.2. Halife el-Müsterşid Dönemi Faaliyetleri

Ziyaülmülk, Sultan Mahmut'un talimatıyla halifenin vezirliğine getirilmesi istenmiştir. Ziyaülmülk, Sultan Mahmut'un veziri Şemsülmülk Osman'ın kardeşi olmasından dolayı bu istek kabul edilerek Şaban 516/Ekim 1118-1131 tarihinde halifenin vezirliğine getirilmiştir⁴⁰³. Halifelik müessesesi ile Selçuklu Devleti'nin en yüksek idari makamında bulunan bu iki vezirin, Nizâmülmülk ailesine mensup olması bu iki müessese arasında işbirliğini ve münakaşalı meseleleri kolaylıkla halletmek için olabilir. Ayrıca halifenin bu kararı ile Selçuklu Devleti'nin halifelik üzerindeki nüfuz ve tesirinin sağlamlığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu hadisenin geçtiği sırada Nizâmülmülk'ün yeğeni Şababü'l-islam Abdü'r-rezzak'ın Sultan Sencer'in vezirliğine tayin edilmesi metbû-tâbi devlet münasebetlerinin dostane bir şekilde devam etmesini sağlamak amacıyla bu üç teşekkülün Nizâmülmülk hanedanından mensup bulunmasının bir tesadüf eseri değildir⁴⁰⁴.

³⁹⁹ İbnül Esir, 1987: 132; Bosworth, 1985: 641., Taneri, 1967: 178.

⁴⁰⁰ Taneri, 1967: 77-178; Merçil, 2007: 462., Bazı kaynaklarda on yıl olarak da geçer. Bosworth, 1985: 641.

⁴⁰¹ İbnül Esir, 1987: 132.

⁴⁰² Cüveyni, 2013: 556., Münecimbashi, 2017: 138., Sevim ve Merçil, 2014: 544., Taneri, 1967: 173., Bazı kaynaklarda Ebu Nasr Ahmed b. Nizâmü'l-Mülk'ün "Ekim 1112'de" Halife Müsterşid'in veziri olduğu kaydedilmiştir.

⁴⁰³ İbnül Esir, 1987: 476; Kesir, 1995: 73., Bosworth, 1985: 642., Zettersteen, 1987: 79. Sevim ve Merçil, 2014: 544., Köymen, 2017: 59; Başka bir kaynakta Sultan Sencer'in Sultan Mahmud'a elçisi Herevî'yi göndererek boşalan halifelik vezirliğine Ziyaülmülk'ü tayin etmesini istediği kaydedilmiştir. Alptekin, 1992: 298.

⁴⁰⁴ Köymen, 2017: 60., Köymen, 2017: 59; Başka bir kaynakta Sultan Sencer'in Sultan Mahmud'a elçisi Herevî'yi göndererek boşalan halifelik vezirliğine Ziyaülmülk'ü tayin etmesini istediği kaydedilmiştir. Alptekin, 1992: 298.

Ziyaülmülk'ün halifenin vezirliği dönemindeki faaliyetleri hakkında İbnü't-Tıktakā ve İbnül Esir, halife tarafından Bağdat surlarının yeniden inşasında ahaliye 15.000 dinar dağıttığını bizzat bu işle kendisinin uğraşarak malından ahali için para harcadığını kaydetmişlerdir⁴⁰⁵. Halifeyi izlediği siyaset dolayısıyla kendisiyle yaptığı uzlaşma şartlarına riayet etmemekle itham ederek aralarındaki anlaşmayı bozan Irak'ta Mezyedi Emiri Dübeys, yeniden taarruza geçerek Bağdat üzerine saldırıda bulunmuştur⁴⁰⁶. Halife el-Müsterşid Billah, Dübeys'in saldırılarına karşı kendi ordusunu kurmak isteyerek Hadım Afif ile Nazarî'yi komutan tayin etmiştir. Ayrıca Aksungur Porsukı'ye de haber yollayıp kendisine katılmasını istemiştir. Halife, 13 Şubat 1123 tarihinde üzerinde siyah bir cübbe, başında siyah bir sarık ve şal, omuzunda hırka ve elinde bir âsâ olduğu halde Bağdat'tan yola çıkmıştır⁴⁰⁷. Yabancı bir kaynaktan edinilen bilgiye göre Ziyaülmülk'ün bu savaşta yer aldığına dair bir kayıt söz konusudur⁴⁰⁸. Ziyaülmülk halife ile bu savaşta karargâhlarını Bağdat'ın Kuzey Doğusuna kurmuşlarsa da iki taraf arasında bir mücadele yaşanılmadan Dübeys, halife tarafından ele geçirilmiştir. Çok geçmeden Dübeys, halifeye barış teklifinde bulunmuş isede başlangıçta buna razı olan halife Ziyaülmülk'ün onu caydırmasıyla bu anlaşmayı reddetmiştir. Bu durum üzerine Dübeys, Sultan Sencer'den yardım istemiştir⁴⁰⁹. Öte yandan Sultan Sencer, Ziyaülmülk'ün halifeye vezir olmasından sonra halifenin Dübeys ile mücadeleye girerek siyasi hadiselerin içinde yer almasından rahatsız olmuştur. Sultan Sencer hilafet makamının hareketlerini kontrol altında tutmayı Irak'taki işleri kendi denetimi altına almak istemiştir. Fakat Ziyaülmülk'ün vezirliğe getirilmesi Müsterşid'i siyasi hadiselerden uzak tutmaya yetmemiştir. Nitekim bu durumdan rahatsız olmaya başlayan halife hâkimiyetini genişletmek isteyerek kendi ordusunu kurmak için faaliyete geçmiştir. Halifenin bu hareketie Selçuklu Devleti ile yapılan anlaşmayı ihlal etmesi dolayısıyla Sultan Sencer tarafından hoş karşılanmamıştır. Çok geçmeden Sultan Sencer, Sultan Mahmud'a bir mektup göndererek halifenin anlaşmayı bozduğunu, halife ile ittifakına son verip Halife Müsterşid üzerine yürüyüp Bağdat'ı ele geçirmelerini istemiştir⁴¹⁰. 27 Recep 526/13 Haziran 1132 tarihinde halifenin bizzat ordusunun başında bulunduğu bu savaşta Ziyaülmülk de yer almıştır⁴¹¹. Selçuklu ordusu tarafından kuşatılan Bağdat'ın bir kısmı yağmalanmıştır. Zor durumda kalan halife Sultan Mahmut ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Sultan Mahmut, halifeye gereken

⁴⁰⁵ İbnül Esir, 1987: 487; İbnü't-Tıktakā, 2016: 217.

⁴⁰⁶ Alptekin, 1992: 298.

⁴⁰⁷ Alptekin, 1992: 298.

⁴⁰⁸ Bosworth, 1985: 642.

⁴⁰⁹ Zettersteen, 1987: 799.

⁴¹⁰ Özgüdenli, 2006: 146.

⁴¹¹ Kesir, 1995: 71.

saygıyı gösterip Zilhicce 520/ Ocak 1127 tarihinde halifeyi tekrar makamına oturtmuştur⁴¹². Sultan Sencer'in veziri Nizâmülmülk'ün yeğeni Şehabu'l-İslam Abdu'r-Rezzak'ın ölümünden sonra yerine tayin edilen Şerefü'd-din Ebu Tahir Sa'd el-Kummi tarafından bir Nizâmülmülk hanedanı düşmanlığı siyasetine başlamıştır⁴¹³.

Ziyaülmülk'ün kardeşi Şemsülmülk Osman'ın Şirvan ahalisinin Gürcülerden şikâyetçi olması üzerine Sultan Mahmut'un Gürcüler üzerine yapacağı seferden vazgeçip dönmesini tavsiye ederek bu konuda muhalefet etmesinden dolayı Sultan Mahmut ile arası açılmıştır⁴¹⁴. Sultan Mahmut, Irak'ta, Dübeys'in ve halifenin çıkardığı hadiseler dolayısıyla sükûn ve asayişin kurulamamasından ve Gürcü Seferi'nin muvaffakiyetsizlikle neticelenmesinden vezir Şemsülmülk Osman'ı mesul tutulmuştur. İbnül Esir ve Bundari'nin kaydına göre Sultan Mahmut, Gürcü Seferi'nin başarısızlığının Sultan Sencer tarafından sorulacağını önceden tahmin ederek bu mağlubiyetin mesuliyetini veziri Şemsülmülk'e yüklemek istemiştir⁴¹⁵. Şemsülmülk'ün düşmanları da bunu fırsat bilerek İbnül Esir'in ifadesine göre onun korkusuzca hareket etmesinden, devlet işlerinde beceriksizliğinden ve bilgisinin azlığından onu sultana kötülemişlerdir⁴¹⁶. Sultan Mahmut tarafından Sultan Sencer nezdine gönderilen elçi Ebu'l-Kasım Ensebidi, Irak Selçukluları Devleti'nde işlerin iyi gitmemesinden vezir Şemsülmülk Osman'ın mesul olduğu hususunda onu suçlamıştır⁴¹⁷. Bu suçlamalar karşısında Sultan Sencer, Irak'ta Dübeys'in ve halifenin çıkardığı hadiseler dolayısıyla bir türlü sükûn ve asayiş kurulamaması ve Gürcü Seferinin de muvaffakiyetsizlikle neticelenmesinden dolayı Sultan Mahmut'un verdiği emirle Şemsülmülk Osman'ı mesul tutarak azlettirip tutuklatmıştır⁴¹⁸. Öte yandan Sultan Mahmut'un verdiği emirle veziri Şemsülmülk'ü azl ve katletmek zorunda kalan Sultan Sencer, Halife Müsterşid Billah'a haber göndererek halifenin vezirliğine getirilen Ziyaülmülk'ü hiçbir neden göstermeden azletmesini istemiştir. Çok geçmeden Ziyaülmülk, Sultan Sencer'in isteğiyle H. 517/M. 1123 tarihinde halifenin vezirliğinden azledilmiştir⁴¹⁹.

İbni Esir, Cüveyni ve İbnü't-Tıktakā, Ziyaülmülk'ün H. 544/ M. 1149-1150 yılında Bağdat'ta vefat ettiği bildirilmiştir. Onun halifenin vezirliğinden azli ve ölümü arasında 27 yıllık bir boşluk söz konusudur⁴²⁰. Bir kaynakta onun Bağdat'a Nizâmiye medresesine giderek geri kalan ömrünün 27 yılını burada geçirdiğini ve burada emekli olduğuna dair bir kayda

⁴¹² Özgüdenli, 2006: 146.

⁴¹³ Köymen, 2017: 71.

⁴¹⁴ İbnül Esir, 1987: 486-487., Bundari, 2016: 131.

⁴¹⁵ Köymen, 2017: 72.

⁴¹⁶ İbnül Esir, 1987: 486; Sevim ve Merçil, 2014: 207.

⁴¹⁷ Köymen, 2017: 71.

⁴¹⁸ İbnül Esir, 1987: 486; Köymen, 2017: 69-71.

⁴¹⁹ Bosworth, 1985: 642; Taneri, 1967: 177-178., Merçil, 2007: 462.

⁴²⁰ İbnül Esir, 1987: 132; Cüveyni, 2013: 556., İbnü't Tıktakā, 2016: 216.

rastlanılması bu boşluğu doldurmuştur⁴²¹. İbn-i Kesir, Ziyaülmülk'ün hadis dinlemeyi rivayet ettiğini, hayırlı ve seçkin vezirlerden olduğunu belirtirken İbnü't-Tıktakā, onu cömert güzel yüzlü olarak tasvir eder, icraatinin güzelliğinden bahsederek onu över⁴²². Bundari, onun vezirlik makamına oturduğunda makamını güzelleştirdiğini, çevresindeki kişilerin onu inciterek istikbaline mani olduğunu kaydetmiştir⁴²³. Enuşirevan Ziyaülmülk'ün vezirliğinde naiblik görevinde bulunduğunu, çevresindeki kişilerin düşmanlıklarına maruz kalmaktan kurtulamadığını, onun tarafından eziyet ve acının eksik olmadığını nakletmiştir⁴²⁴. Bosworth, onun babasının adını diğer kardeşlerinden öne çıkardığını, doğuştan gelen bir yetenek ve tesire sahip olduğunu kaydetmiştir⁴²⁵.

1.7. İmâdülmülk Ebû'l Kâsım

İmâdülmülk Ebû'l Kâsım, Sultan Berkyaruk'un amcası Arslan Argun'a iltihak ederek vezirliğine tayin edilmiştir. Ayrıca İmâdü'l-Mülk Böri Bars'ın vezirliğini de üstlenmiştir⁴²⁶. Arslan Argun, kardeşi Melikşah'ın ölümüyle birlikte H. 488/ M. 1095 yılında, devletin içinde bulunduğu saltanat mücadelesinden de istifade ile Merv, Belh, Tirmiz, Nişabur'u ele geçirerek tüm Horasan'ı hâkimiyeti altına almıştır⁴²⁷. Arslan Argun, Sultan Berkyaruk'a ve veziri Müeyyidülmülk'e bir mektup ile haber göndererek Nişabur hariç Horasan'ı dedesi Çağrı Bey Davud'un hâkimiyetindeki haliyle kendisine verilmesini istemiştir. Buna karşılık Sultan Berkyaruk'un sultanlığını tanıyacağını, ele geçirmek istediği şehirleri yönetmek istediğini, hükümdarlık için mücadeleye girişmeyeceğini ve pek çok mal gönderip her yıl vergi vereceğini bildirmiştir. Bu sırada Sultan Berkyaruk'un kardeşi Mahmut ve amcası Tutuş gibi güçlü rakipleriyle mücadele ettiği bir dönemde gelen bu teklifi idarede büyük rolü olan Müeyyidülmülk'ün tesirleriyle razıymış gibi görünmeyi tercih etmiştir⁴²⁸. Arslan Argun ile Sultan Berkyaruk arasındaki münasebetler Tutuş'un Rey savaşında ölümünü takip eden günlere kadar bir süre bu şekilde devam etmiştir. Müeyyidülmülk, Arslan Argun ve Sultan Berkyaruk arasındaki münasebetlerin daha kötü bir hale dönüşmesini engelleyerek Arslan

⁴²¹ Bosworth, 1985: 642.

⁴²² İbnü't Tıktakā, 2016: 216; İbni Kesir, 1995: 415.

⁴²³ Bundari, 2016: 103.

⁴²⁴ Bundari, 2016: 109; Taneri, 1967:129. Enuşirvan, Müeyyidülmülk'ten ilgi ve itibar görerek onun himayesinde bulunmuştur. Müeyyidülmülk'ün Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun aleyhindeki faaliyetleri sonucunda azledilerek bizzat Berkyaruk tarafından katledilmesi üzerine devlet hizmetini terkederek Basra'ya gidip Edebiyat ile meşgul olmuştur. Sultan Berkyaruk'un ölümü üzerine, Muhammed Tapar tarafından Müeyyidülmülk'ün yakını olduğu için saraya davet edilerek önemli bir mevki olan hazinekar ve arızu'l ceyşliğe getirilmiştir. Zapotthes: 2012: 39.

⁴²⁵ Bosworth, 1985: 642.

⁴²⁶ Hüseyini, 1943: 60; Bundari, 2016: 13, 234.

⁴²⁷ Ahmed b. Mahmud, 1977: 35; Münecimbaşı, 2017: 77;

⁴²⁸ İbnül Esir, 1987: 220; Sümer, 1991: 399., Özyayın, 2001: 48., Sevim ve Merçil, 2014: 188.

Argun ile devamlı olarak mektuplaşmıştır⁴²⁹. Öte yandan Berkýaruk diğér amcası Böri Bars'ı, Emîr Mesûd b. Tacir ve Emîr Altuntaş ile birlikte Arslan Argun'un üzerine göndermiştir.

İmâdülmülk, Arslan Argun'un yanına gelerek onun vezirliğine tayin edilmiştir. Argun, Böri Bars'ın geldiğini duyup askerlerini toplayarak Böri Bars'ın üzerine yürümüştür. İki taraf arasında cereyan eden savaşı Böri Bars'ın Arslan Argun'u bozguna uğratmasıyla sonuçlanmıştır. Arslan Argun kaçarak Belh'e çekilmiştir. Çok geçmeden Merv ve Horasan'ı idaresi altına alıp Türkmenlerden ve diğér gruplardan tekrar asker toplayarak Merv'i zaptetmiştir. Bu sırada İmâdülmülk'ü vezir edinen Böri Bars, yapılan ikinci karşılaşmada, yenilip esir düşerek Argun'nun yanında getirilmiştir. Çok geçmeden Argun, onu Tirmiz'de hapsederek H. 489/M. 1095-1096 tarihinde onu boğdurtarak öldürmüştür⁴³⁰. Ayrıca Arslan Argun, kendisine muhalefetinden korktuğu Horasan askerlerinin önde gelenlerini boğdurtarak öldürtmüştür. İmâdülmülk, bu savaşta yakalanarak esir edilmiştir⁴³¹. Arslan Argun, İmâdülmülk'ün 300.000 dinarını müsadere ederek onu öldürtmüştür⁴³². Horasan şehirlerinin surlarını tahrip etmiştir⁴³³. Kısa sürede Merv'i merkez edinen Arslan Argun, Horasan'ın diğér şehirlerini de yeniden idaresi altına alarak Horasan'ın tamamına hâkim olmuştur. Fakat tam bu sırada beklenmedik bir hadise cereyan etmiştir. Arslan Argun 7 Safer 490/3 Şubat 1097 tarihinde Merv'de ki sarayında genç bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür⁴³⁴.

1.8. Bahaülmülk Ebu'l Feth Abdürrahim

Bundari'ye göre, Bahaülmülk Ebu'l Feth Abdürrahim, ağabeyi İzzülmülk'ün vezirliğe tayininden sonra ağabeyi tarafından Sultan Berkýaruk'a tuğrai olarak tayin edilmiştir⁴³⁵. Bundari'ye göre bu makam bir kabiliyet gerektirmediğini sadece yay şeklinde olan hattı çizmekten ibaret görülmüştür⁴³⁶. Bahaülmülk, Berkýaruk'un vezirliğini yapan kardeşi İzzülmülk b. Nizâmülmülk ile birlikte Abbasi halifesi Muktedi Biemrillah'ın ölümüyle birlikte yeni halife Müstahzir-Billah lakabıyla bilinen Ebu'l Abbas Ahmed'in H. 18 Muharrem 487/ M. 7 Şubat 1094 tarihinde cülus merasimine devletin ileri gelenlerinden İbn Cehir, Abbasilerin nakibi Tarrad b. Muhammed, Alevilerin nakibi Muammer el-Alevi, Kadıl

⁴²⁹ Sevim ve Merçil, 2014: 188; Özaydın, 2001: 48.

⁴³⁰ Müneccimbaşı, 2017: 77.

⁴³¹ Hüseyini, 1943: 60; Ahmed b. Mahmud, 1977: 36., Bundari, 2016: 234.

⁴³² Hüseyini, 1943: 60; Ahmed b. Mahmud, 1977: 36., İbnül Esir, 1987: 220; Bundari, 2016: 234., Müneccimbaşı, 2017: 77. Sümer, 1991: 399., Sevim ve Merçil, 2014: 149. Özaydın, 2001: 49.

⁴³³ Müneccimbaşı, 2017: 77.

⁴³⁴ Ahmed b. Mahmud, 1977: 36,159; Müneccimbaşı, 2017: 78., Sümer, 1991: 399., Köymen, 2017: 82., Sevim-Merçil, 2014: 188-189., Merçil, 2015: 67., Özaydın, 2001: 49.

⁴³⁵ Bundari, 2016: 13; İkbâl, 1959: 106., Klausner, 1973: 17,106., Özaydın, 2001: 198., Tokan, 2015: 206. Dîvânü't-Tuğrâ Selçuklular tarafından oluşturulmuş bir kurumdur. Tuğra, Türkler tarafından hâkimiyet alameti ve mühür olarak benimsenen ok ve yay sembolüydü. *Tuğrai* diye bilinen ve öncelikle hat sanatına vakıf olan bir devlet görevlisi tarafından resmi yazışmaların üst kısmına eklenirdi.. Klausner, 1973: 17.

⁴³⁶ Bundari, 2016: 85; Özaydın, 2001: 198., Klausner, 1973: 17.

Kudât Ebû Bekir eş-Şâmi, Gazzali, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâmi, Ebu'l Vefa İbni Akil ve diğer meşhur âlimler katılmıştır⁴³⁷.

1.9. Ebû Mansur

1.9.1. Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri

Kaynaklarda geçen kayıtlara göre Ebû Mansur hakkında yalnızca Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında yapılan 8 Cemaziyülahir 496 /19 Mart 1103 tarihinde Hoy kapısında meydana gelen beşinci savaşta kardeşinin oğlu Muhammed b. Müeyyidülmülk ile birlikte Sultan Muhammed Tapar'ın tarafında yer aldığı ve Sultan'ın Gence'de muharasa altında kalması üzerine sultana yardım etmek ve ona bağlı kaldıklarını gösterme gayesi ile 20 Zilhicce 495/ 5 Ekim 1102 tarihinde İsfahan'a doğru hareket ettikleri bilinmektedir⁴³⁸. Yapılan savaşta Berkyaruk tarafından kuşatılan Muhammed Tapar, erzak sıkıntısı çekmeye başlayınca 1050 süvariyle İsfahan'dan gizlice ayrılmıştır. Muhammed Tapar'ın Sâve istikametinde gittiğini öğrenen Berkyaruk'a bağlı kuvvetler onu takip etmiştir. Çok geçmeden Emîr Ayaz'ın 500 kişilik süvari birliği Muhammed Tapar'ın ordusunu bozguna uğratmıştır⁴³⁹.

1.10. Mecdü'l-mülk

Kaynaklarda Mecdü'l-Mülk'ün Sultan Sencer'in vezirliğine tayin edildiğini ve vezirliğinin Kıvâmü'd-din Ebû'l Kasım'dan sonra, Nizâmülmülk 'ün torunu olan Sadrüd-din Muhammed b. Fahrülmülk'ten önce olduğu şeklindeki kayıttan başka hiçbir kayda rastlanılmamıştır⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Özaydın, 2006: 127.

⁴³⁸ İbnül Esir, 1987: 292-294; Özaydın, 1990: 33.

⁴³⁹ Özaydın, 2006: 580.

⁴⁴⁰ Reşüddin, 2010: 188.

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN TORUNLARI

2.1. Nasiruddin Mahmud b. Müeyyidülmülk (Nasîrûlmülk)

2.1.1. Muhammed Tapar Dönemi Faaliyetleri

Nasîrûlmülk babası Müeyyidülmülk'ün sağlığında medrese çarşısında ikamet ederken hakkında şikâyetlerde bulunulmuştur. Bu durum üzerine Nasîrûlmülk'ün babası Müeyyidülmülk tarafından Gevherayin'e haber gönderilip tevkif edilmesi emredilmiştir. Bunun üzerine Nasîrûlmülk, hilafet sarayına sığınmıştır. Nasîrûlmülk, H. 492/ 1098-1099 yılında önce Mecdülmülk El Balâsi'nin yanına oradan Mecdülmülk'ün öldürülmesiyle Gence'de Muhammed Tapar'ın yanında bulunan babası Müeyyidülmülk'ün yanına gitmiştir. Bu sırada babası Müeyyidülmülk Sultan Muhammed Tapar'a vezir olmuş ve onun adına hutbe okutmuştur. Babasının öldürülmesinden sonra Muhammed Tapar'a iltihak ederek Rey Savaşı'nda onun saflarında yer almıştır⁴⁴¹.

Sultan Muhammed Tapar devrinde divanı inşa görevine getirilen Nasîrûlmülk, kısa bir süre sonra Muhtassülmülk Ebû Nasrinilkâşi iş başına getirilmesiyle bu görevden uzaklaştırılmıştır⁴⁴². Nasîrûlmülk babası Müeyyidülmülk öldürüldüğünde Sultan Muhammed Tapar üzülp pişmanlık yaşamış ona olan sevgisinden dolayı hukukunu unutmayarak her vakit riayet etmiş soyunun asil olduğu gerekçesiyle oğlu Nasîrûlmülk'ü vezirliğe tayin ederse babasının hakkını ödeyeceğini düşünerek onu H. 494/ M. 1100 yılında vezir tayin etmiştir⁴⁴³.

Bundan sonra Nasîrûlmülk ve amcası Emir Mansur b. Nizâmülmülk ve Nizâmiyeler birlikte Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında 8 Cemaziyülahir/ 19 Mart 1103 tarihinde yapılan beşinci savaşta Gence ve Arran'da Muhammed Tapar'ın ordusunda Emir Kızıoğlu komutasındaki takviye birliğinde yer almışlardır⁴⁴⁴. Savaştan mağlup ayrılan Muhammed Tapar, Horasan hâkimi kardeşi Melik Sencer'e başvurmuştur. Kardeşi Muhammed Tapar'ın Sultan Berkyaruk karşısında yenildiğini beraberinde bulunan askerlerin hepsini kaybettiğini yanında kalan iki emirle yaklaşık 300 atlı kuvvetten başka kuvvet kalmadığını öğrenen Sencer askerleriyle birlikte Horasan'dan ayrılıp Cürcan'da bulunan Muhammed Tapar'ının yanına gelerek onun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Çok geçmeden iki

⁴⁴¹ İbnül Esir, 1987: 294.

⁴⁴² Bundari, 2016: 97., Özaydın, 2001: 199.

⁴⁴³ Hüseyini, 1943: 58; Ahmed b. Mahmud, 1977: 43., Bundari, 2016: 90., Reşüddin, 2010: 155., Klausner, 1973: 106. Reşüddin, bu pişmanlığı Sultan Muhammed Tapar'ın değil de Sultan Berkyaruk'un yaşadığını kaydetmiştir. Reşüddin, 2010: 155.

⁴⁴⁴ İbnül Esir, 1987: 292-294; Özaydın, 1990: 33., 17 Şubat 1103 olarak da geçer. Özaydın, 2001: 77., Özaydın, 2009: 508., Özaydın, 2009: 507.

kardeş Sultan Berkayaruk'a karşı and içerek bir ittifak oluşturmuşlardır⁴⁴⁵. Damgan'dan Rey'e doğru yola çıkan Muhammed Tapar ve Melik Sencer şehre vardıklarında Nasîrûlmülk, amcası, Muhammed b. Müeyyidûlmülk b. Nizâmûlmülk ile birlikte, Muhammed Tapar'ın Gence'de muharasa altında kalması üzerine sultana yardım etmek ve ona bağlı kaldıklarını göstermek gayesi ile 20 Zilhicce 495/ 5 Ekim 1102 tarihinde İsfahan'a doğru hareket etmişlerdir⁴⁴⁶. Rey'e ulaştıklarında Muhammed Tapar'ın İsfahan'dan Save'ye doğru yola çıktığını öğrenip peşinden giderek Hemedan'da ona katılmışlardır. İbnül Esir'in kaydına göre Nizâmûlmülk aile üyelerinin savaşa katılmasıyla müttefik askerlerinin sayısı çoğalmasıyla kuvvetlenmişlerdir⁴⁴⁷. Aynı zamanda halk nazarında Muhammed Tapar' ile kardeşi Melik Sencer'in itibarı artmıştır⁴⁴⁸. Hoy yakınlarında yapılan savaşta Berkayaruk tarafından kuşatılan Muhammed Tapar, erzak sıkıntısı çekmeye başlayınca 1050 süvariyle İsfahan'dan gizlice ayrılmıştır. Muhammed Tapar'ın Sâve istikametinde gittiğini öğrenen Berkayaruk'a bağlı kuvvetler onu takip etmiştir. Çok geçmeden Emîr Ayaz'ın 500 kişilik süvari birliği Muhammed Tapar'ın ordusunu bozguna uğratmıştır⁴⁴⁹. Bu savaş sırasında Sultan Muhammed Tapar'ın yanında bulunan Nasîrûlmülk, mağlup olup geri dönerek önce Diyarbekir'e, sonra Ceziret İbn Ömer'e oradan da Bağdat'a gitmiştir.

Bundan sonra Nasîrûlmülk, Sultan Muhammed Tapar tarafından 1105-1108 tarihinde Dîvân-ı İnşâ Tuğrâ reisliğine tayin edilmiştir⁴⁵⁰. Nasîrûlmülk, H. 524/ M. 1129-1130 tarihinde Bağdat'ta ölmüştür⁴⁵¹. Ahmed b. Mahmud, Nasîrûlmülk'ün âlim olduğunu, felsefede bilgisinin çok olduğundan söz etmektedir⁴⁵². Aynı şekilde Hüseyini'de, Nasîrûlmülk'ün âlim biri olduğunu, günlerinin Sultan Berkayaruk'un vefatı ve Sultan Muhammed Tapar'ın cülusuna kadar iyi geçmediğini söylemektedir⁴⁵³. Bundari ise onun vezirliğini bir köpek alçaklığı ve bir baykuşuğursuzluğu ile utanç şeklinde olduğunu onun cahil ve her türlü faziletten mahrum olduğunu babası Müeyyidûlmülk'ten sonraki düzeni bozduğunu kaydetmiştir⁴⁵⁴. Ebû Tahirilhatunî, vezir Nasîrûlmülk'ü yeren şiirleri içine alan Arapça küçük bir risale olan "Tenzîrû'l-vezîri'z-zîri'l-hinzîr" adlı bir kitap telif etmiştir⁴⁵⁵. Bundari bu eserin Arapça'ya çevirdiğini Tahirilhatuni'nin Nasîrûlmülk'ü "Vezirimiz eşek idi, geçti gitti. Onun gitmesiyle

⁴⁴⁵ Sevim ve Merçil, 2014: 163-164; Özeydin, 2001: 67., Özeydin, 2009: 507.

⁴⁴⁶ İbnül Esir, 1987: 292-294; Özeydin, 1990: 33.

⁴⁴⁷ İbnül Esir, 1987: 293; Sevim ve Merçil, 2014: 164., Özeydin, 2001: 77.

⁴⁴⁸ İbnül Esir, 1987: 294; Özeydin, 2009: 507., Özeydin, 2001: 67.

⁴⁴⁹ Özeydin: 2006: 580.

⁴⁵⁰ Tokan, 2015: 206., Klausner, 1973: 106.

⁴⁵¹ İbnül Esir, 1987: 526.

⁴⁵² Ahmed b. Mahmud, 1977: 43.

⁴⁵³ Hüseyini, 1943: 58; Ahmed b. Mahmud, 1977: 43.

⁴⁵⁴ Bundari, 2016: 96.

⁴⁵⁵ Bundari, 2016: 91; Bu kitap Ebû Tahirilhatunî elde bulunan tek eseridir. Eserin on bir sayfası Tahran Meclis kütüphanesinde bulunmaktadır. Öztürk, 1994: 236.

devlette bir eksiklik görülmedi, bu eşeğin gitmesiyle yerini tutacak hiçbir eşek daha görülmediği” şeklinde ağır bir dille hicvetmiştir⁴⁵⁶.

2.2. SadreddinEbû CaferMuhammed b. Fahrülmülk

2.2.1. Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri

Sadreddin Cafer Muhammed, babası Fahrülmülk’ün Bâtıniler tarafından suikaste uğraması sonucu Sultan Sencer’in Nizâmülmülk ailesinin hukukunu gözetmesi üzerine babasının yerine H. 500-501/M. 1106-1107 tarihinde vezirliğe getirilmiştir⁴⁵⁷. Vezirliği, Mecdülmülk b. Nizâmülmülk’ten sonra Nâsirüddin Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk’ten öncedir⁴⁵⁸. Müneccimbaşı Ahmed ve İbnül Esir, Sadreddin Cafer Muhammed’in sayesinde Sultan Sencer, askerin çokluğu ile erişemediği gayelere ve hâkimiyete eriştiğini, halkın ona sevgisinden ve onların yanındaki itibarı sayesinde buna sahip olduğunu kaydetmişlerdir⁴⁵⁹. Sadreddin Cafer Muhammed, Sultan Sencer’in vezirliği döneminde sultanı Gazne üzerine yürümei teşvik etmiştir. Gazne hükümdarı Arslanşah’ın Sadreddin Cafer Muhammed’e mektup yazıp sultanı kararından vazgeçirmesi için 500.000 dinar teklif etmiştir. Çok geçmeden Arslanşah’ın, teklifini kabul eden Sadreddin Cafer Muhammed, Sultan Sencer’e Arslanşah ile barışıp geri dönmesinin daha uygun olacağını söyleyerek sultanı kararından vazgeçirmek için gayret etmiştir⁴⁶⁰. Müneccimbaşı’na göre Sadreddin Cafer Muhammed, Arslanşah’tan çok yüklü miktarda mal alarak emirleri ürküterek küçümsemiştir⁴⁶¹. Bu yüzden emirler ona düşmanca davranarak onu sultana şikâyet etmişlerdir. Bu sırada Gazne’de bulunun Sultan Sencer Sadreddin Cafer Muhammed’in bu faaliyetlerine karşılık onlara vezirin öldürülmesinden yana olduğunu ancak bunun Gazne’de infaz edilmesinin mümkün olmadığını bildirmiştir. Çok geçmeden Sultan Sencer, Gazne’den Belh’e dönen sultan Sadreddin Cafer Muhammed’ibizzat kendi elleriyle onu öldürerek mallarına el koymuştur⁴⁶². İbnül Esir, Sadreddin Cafer Muhammed’in sayısız mücevher ve eşyasının olduğunu, öldükten sonra da 1.000.000 dinar nakit parası bulunduğunu kaydetmiştir⁴⁶³. Müneccimbaşı Ahmed ve Bundari de geçen bir başka kayda göre Sadreddin Cafer Muhammed, 24 Zilhicce 511/ 18 Nisan 1118 tarihinde Belh’de ölmüştür. Onun öldürülme hadisesi Sultan Sencer’in çok sevdiği Kec Külaholarak tanınan kölesi ile arasında yaşadığı olaydan sonra vuku bulmuştur. Sadreddin Cafer Muhammed, sultanın nazarında kıymetinden faydalanarak hadsiz davranışlar sergileyen Kec Külah’ın bu tür davranışlarını yasaklayarak “Kendini düzelt yoksa külahını

⁴⁵⁶ Bundari, 2016: 112.

⁴⁵⁷ Reşüddin, 2010: 188; Bundari, 2016: 240., Bosworth, 1999: 165., Akdemirel, 2017: 76.

⁴⁵⁸ Reşüddin, 2010: 188.

⁴⁵⁹ İbnül Esir, 1987: 436; Müneccimbaşı, 2017: 113.

⁴⁶⁰ Müneccimbaşı, 2017: 114.

⁴⁶¹ Müneccimbaşı, 2017: 113.

⁴⁶² İbnül Esir, 1987: 436; Müneccimbaşı, 2017: 113.

⁴⁶³ İbnül Esir, 1987: 436; Klausner, 1973: 78.

ben düzeltirim” şeklinde onu ikaz etmiştir. Sadreddin Cafer Muhammed’in bu ikazına karşılık “Ya sen benim külâhımı düzeltirsin ya da ben senin sarığımı düzeltirim” şeklinde küstahça cevap vermiştir. Günün birinde Sadreddin Cafer Muhammed’in vermiş olduğu bir ziyafette bulunan sultan burada üç gün kalmıştır. Burada Kec Külâh bir fırsatını bulup sultanın yüzüğünü gizlice çalarak vezirin odasına yönelmiştir. Kec Külâh, bu sırada uykuda olan Sadreddin Cafer Muhammed’in odasına girmek için muhafızlara sultanın yüzüğünü göstererek mühim bir iş için sultanın gönderdiğini söylemiştir. Bunun üzerine muhafızlar onun içeri girmesine izin vermişlerdir. Kec Külâh içeri girerek Sadreddin Cafer Muhammed’in başını gövdesinden ayırarak başını sultanın huzuruna getirmiştir. Sencer bu durum karşısında içinde bulunduğu gafletten çıkarak büyük emirlerden Emir Kumaç’ı çağırması ve ona “Şu kölenin vezirime yaptığına bak, onu yanımdan çıkar cezasını ver” diyerek Kec Külâh’ın öldürülmesini emretmiştir. Çok geçmeden köle öldürülmüştür⁴⁶⁴. Düsturul Vüzera’da Sadreddin Cafer Muhammed’in öldürülme hadisesi farklı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre vezirin sultanın hazinesini ele geçirdiği, Ali Sebüktegin’in hazinesiyle meşgul olduğu, pek çok mücevhere sahip olmak isteyerek aza kanaat etmeyen biri olması sebebiyle düşmanlarının durumu sultana arz etmesiyle sultan onu görevinden azletmiştir. Azledildikten kısa bir süre sonra bir topluluk tarafından katledilmiştir⁴⁶⁵. Ayrıca Düsturu’l Vüzera’ya göre Sadreddin Cafer Muhammed, gurur huyuna nitelenmiş biri olarak sultanın mülkünü almada çok cesaret göstermiştir⁴⁶⁶. Sultan Sencer, onun ölümünden sonra yerine Nizâmülmülk ’ün kardeşinin oğlu meşhur “İbnül Fakih” olarak tanınan, Şihabülislam Abdülrezzak’ı tayin etmiştir⁴⁶⁷. Çok geçmeden Sultan Sencer, vezirin ölümüne üzüntü duyarak pişman olmuştur. Çünkü İbnül Esir ve Müneccimbaşı’na göre Şihabülislam Abdülrezzak, Ebû Cafer Muhammed’in sahip olduğu yüksek mevki ve itibara sahip olamayıp sultanhükümdarlığının ve iktidarının gücünü veziri sayesinde elde etmiştir⁴⁶⁸. Sadreddin Cafer Muhammed’in hakkında Sultan Sencer döneminin en büyük şairlerinden olan aynı zamanda Sencer’in mahiyetinde bulunarak bazı seferlerine iştirak eden Enveri’nin bir kasidesi vardır. Enveri, bu eserini onun vezir tayin edilmesinden sonra tebrik dolayısıyla kaleme almıştır⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴ Müneccimbaşı, 2017: 114; Bundari, 2016: 241.

⁴⁶⁵ Akdemirel, 2017: 76.

⁴⁶⁶ Akdemirel, 2017: 76.

⁴⁶⁷ Bundari, 2016: 241; Köymen, 2017: 60-61., Bazı kaynaklarda Şihabü’l-İslam Abdüddavam b. El Fakih Abdullah b. Ali b. İshak olarak geçer. Müneccimbaşı, 2017: 114.,

⁴⁶⁸ İbnül Esir, 1987: 435-436; Müneccimbaşı, 2017: 113.

⁴⁶⁹ Aktepe, 1987: 278-279.

2.3. Ebû'l-Feth NâsıraldinTahir b. Fahrülmülk

2.3.1. Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri

Nizâmülmülk'ün torunlarından Nâsıraldin veya Nasîrüddîn Tahir b. Fahrülmülk, H. 528/M. 1133-1134'ten H. 548/ 1153 yılına kadar Sultan Sencer'in vezirliğine getirilerek sultanın son dönemlerine kadar ona yirmi yıl vezirlik yapmıştır⁴⁷⁰. Vezirliği kardeşi Sadrüddin Muhammed b. Fahrülmülk sonradır⁴⁷¹. Nasîrüddîn Tahir'in, kaynaklarda Sultan Sencer'in vezirliği dönemindeki faaliyetleri hakkında Sultan Sencer'in Semerkant'ta iken Karahıtay hükümdarı Gürhan'a cevaben yazılan mektubun gönderilmesine razı olmadığı bilinmektedir. Fakat Sultan Sencer onu dinlemeyerek bir elçi aracılığıyla mektubu göndermiştir⁴⁷². Sultan Sencer bu mektupta Karahıtay hükümdarlarını İslamiyet'e davet etmiş bu davetin kabul edilmediği takdirde ordusunu çokluğundan söz ederek "Onlar attıkları oklarla bir kılı bile ikiye ayırırlar" şeklinde tehdit etmiştir. Nasîrüddîn Tahir'in Sultan Sencer vezirliği dönemindeki faaliyetlerinden en önemlisi hiç şüphesiz Sultan Sencer'in H. Muharrem 548/ M. Nisan 1153 yılında Oğuzlara karşı Belh vilayetinde mağlup olarak esir edildiği savaşında bizzat sultanın yanında yer almasıdır⁴⁷³. Bu savaştan sonra Büyük Selçuklu Devleti, Horasan'ı işgalleri altına alan konargöçer Oğuzların başıbozuk baskıları neticesinde de başta bir hükümdarın olmayışından dolayı büyük bir çözülme ile karşı karşıya kalmıştır⁴⁷⁴. Sencer'in kuvvetlerinin dağılması ile birlikte Selçuklu hanedanı ve ordu mensupları bilhassa kumandanlar Oğuzların önünden kaçarak Merv'i terk etmek zorunda kalmışlardır. Kolaylıkla Horasan'a yayılan Oğuzlar, büyük küçük bütün şehirleri kasabaları istila ederek tahrip etmişlerdir. Sultan Sencer'in payitahtı Merv, iki kere şiddetli yağmalara maruz kalmıştır⁴⁷⁵. Bu arada Nasîrüddîn Tahir, bazı kumandanlarla Oğuzların önünden kaçmayı başarıp Merv'i terk etmek zorunda kalmıştır. Onlar, kitleler halinde komşu devlet topraklarına yakınlığı ve Oğuzların geliş istikametine uygunluğu dolayısıyla Bâvendîler ülkesine sığınmışlardır⁴⁷⁶. Sivil teşkilatın başı olarak bulunan Nasîrüddîn Tahir'in yanında sığınanlar arasında beş kişilik maiyeti bulunan Sultan Sencer'in veliahtı ve yeğeni olan Süleymanşah da yer almıştır. Onlar, Oğuzlara karşı hücumla geçmek ve bu hususta yeniden teşkilatlanmak teşebbüsünü askeri teşkilata mensup subaylar ile birlikte Sencer'in kurtulamayacağı kanaati ile payitaht Merv'i

⁴⁷⁰ Bundari, 2016: 243., Reşüddin, 2010: 188., Ahmed b. Mahmud'ta ismi Zahir olarak kaydedilmiştir. Ahmed b. Mahmud, 1977: 49. Köymen, 1951: 548,565,613., Taneri, 1967: 84., Aktepe, 1987: 279., Ayan, 2007: 30., Akdemirel, 2017: 90.

⁴⁷¹ Reşüddin, 2010: 188.

⁴⁷² Ahmed b. Mahmud, 1977: 49., İbnül Esir, 1987: 83., Köymen, 2017: 329., Sevim ve Merçil, 2014: 218.

⁴⁷³ İbnül Esir, 1987: 157; Kafesoğlu, 1984: 52., Özaydın, 2009: 511.

⁴⁷⁴ Kafesoğlu, 1984: 52.

⁴⁷⁵ Müneccimbaşı, 2017: 125; Kafesoğlu, 1984: 52.

⁴⁷⁶ Köymen, 1947: 575; Köymen, 1964: 315. Sevim ve Merçil, 2014: 224.

kurtarmaya karar almışlardır⁴⁷⁷. Bundari, bu hususta Nasîrüddîn Tahir'in bozulan işleri düzeltmek için çalışıp çabaladığını nakletmiştir⁴⁷⁸. Bunun için Nasîrüddîn Tahir ordu kumandanları ile birlikte ilk iş olarak Süleymanşah ile birlikte Nişabur'a gelerek devletin yeniden toparlanabilmesi için öncelikle Selçuklu hanedanından birinin tahta geçmesinin gerektiğine karar verip Süleymanşah'ın etrafında toplanarak H. 19 Cemaziyelahir 548/ M. 11 Eylül 1153 tarihinde adına hutbe okutup sultan ilan etmişlerdir⁴⁷⁹. Görüldüğü gibi Nasirüddin Tahir ve etrafındakiler Sultan Sencer'in esirlikten kurtulabileceğinden ümitlerini keserek onu tahtına iade etmek yerine Horasan'ı ve bilhassa bu sırada Oğuzların muhasara etmekte bulundukları payitaht Merv'i kurtarmak ve bu arada Oğuzları yeni hükümdara itaat etmeye mecbur kılma hedefini gütmüşlerdir⁴⁸⁰. Bu sırada Nasirüddin Tahir, yeni sultan Süleymanşah tarafından vezirliğe getirilmiştir⁴⁸¹. Çok geçmeden Süleymanşah, Oğuzlara karşı bir sefer düzenleyip ordusunun başında derhal Merv'e yürüyerek Oğuzlara hücum etmiştir. Fakat burada ciddi bir savaş vermeden Oğuzlar karşısında başarılı olamamış geri çekilmek zorunda kalarak Nişabur'a dönmüştür. Oğuzlar, onları takip ederek Sultan Sencer'i Merv'e götürüp burayı iki ay boyunca yağmalamışlardır. Yağmadan sonra gizlenmiş olan servetlerini göstermeleri için halka işkence yapmışlardır. Onlar, Sencer'i de Merv'e götürmüşler ve sultanın kaçmasını önlemek için maiyyet ve hizmetçilerini kendi aralarından seçiyor ve her hafta değiştirmişlerdir. Oğuzlar bununla da yetinmeyerek daha sonra Sultan Sencer'i geceleri özel bir kafes içerisine koymuşlardır⁴⁸². Öte yandan kötü giden durumdan dolayı emirlerin kendisinden ayrılarak kuvveti zayıflayan Süleymanşah Şevval 548/ Aralık 1153-Ocak 1154 tarihinde Nasîrüddîn Tahir'in ölmesiyle büyük bir destekten mahrum kalmıştır⁴⁸³. Süleymanşah, bundan sonra Nizâmülmülk Ebu Hasan Ali b. Tahir'i vezirliğe tayin etmiş ise durum karşısında Horasan'ı terketmek zorunda kalarak gitgide kötüleşen durum karşısında Safer 549/Nisan-Mayıs 1153-1154 tarihinde Cürcan'a gitmiştir⁴⁸⁴. Oğuzlar, âlimlerin şehri olan Tûs'u ve arkasından yeniden Nişabur'u zaptederek Cüveyn'e kadar uzanmışlardır⁴⁸⁵. Süleymanşah'ın Horasan'dan ayrılmasından sonra toplanarak Sencer'in yeğeni ve Karahanlı

⁴⁷⁷ Kafesoğlu, 1984: 52; Köymen, 2017: 429.

⁴⁷⁸ Bundari, 2016: 243.

⁴⁷⁹ İbnü'l Esir, 1987: 154-157; Müneccimbaşı, 2017: 125., Köymen, 1947: 575-576., Köymen, 2017a: 315., Köymen, 2017b: 429., Kafesoğlu, 1984: 52. Taneri, 1967: 84,179., Özaydın, 1995: 219., Sevim ve Merçil, 2014: 282.

Ayan, 2007: 29-30., Özaydın, 2009: 511., Sevim ve Merçil, 2014: 224.

⁴⁸⁰ Köymen, 2017: 429.

⁴⁸¹ Taneri, 1967: 179.

⁴⁸² İbnül Esir, 1987: 59; Bundari, 2016: 243., Sevim ve Merçil, 2014: 224., Köymen, 2017: 430.

⁴⁸³ İbnül Esir, 1987: 159; Müneccimbaşı, 2017: 126., Ayan, 2007: 30., Özaydın, 2009: 511., Sevim ve Merçil, 2014: 224.

⁴⁸⁴ İbnül Esir, 1987: 159; Müneccimbaşı, 2017: 126., Köymen, 2017: 449., Ayan, 2007: 30., Özaydın, 2009: 511., Taneri, 1967: 84., Sevim ve Merçil, 2014: 224.

⁴⁸⁵ Müneccimbaşı, 2017: 126; Özaydın, 1995: 219., Kafesoğlu, 1984: 52.

hanedanından Arslan Han Muhammed'in oğlu Mahmud Han'a haber göndererek onun adına hutbe okutup onu Aralık-Ocak 1154-1155 tarihinde vekâleten tahta çıkarmışlardır⁴⁸⁶. Bu savaş ve yaşanan hadiseleri mukayese edildiğinde Nasîrüddîn Tahir'in kurmuş olduğu yeni mukavemet ve kalkınma teşkilatının yeterince yararlı olmadığı görülmüştür⁴⁸⁷. Ayrıca, onları takip eden Oğuzlar, hareketlerine devam edip gruplar halinde Horasan'a yayıldıkları gibi büyük küçük bütün şehirleri kasabaları işgal ederek tahrip etmişlerdir. Sultan Sencer'in payitahtı Merv iki kere şiddetli yağmalara maruz bırakılmıştır. Bu yağmalar öyle şiddetli olmuştur ki üç buçuk yıl sonra memlekete dönen Sultan Sencer bütün gayretlerine rağmen eski sistemi kuvvetlendirmeye muvaffak olamamıştır⁴⁸⁸. Nasîrüddîn Tahir hakkında en çok kaside bulunan bir vezir olmuştur. Meşhur şair Enveri'nin onun hakkında bir kasidesi vardır⁴⁸⁹.

2.4. Nizâmülmülk Kıvâm'al-din Ebû Ali El-Hasan b. Tahir

Nizâmülmülk'ün torunlarından Ali El-Hasan b. Tâhir, babası Tâhir b. Fahrülmülk'ün ölümünden sonra Sultan Süleymanşah tarafından H. 549/M. 1154 tarihinde vezirliğe getirilmiştir⁴⁹⁰. İbnül Esir ve Müneccimbaşı Ahmed'e göre Ebû Ali El-Hasan vezirliğe getirildikten sonra Selçuklu Devleti'nin bütünüyle çökmüştür⁴⁹¹. Onun Sultan Süleymanşah dönemi vezirliği hakkında kaynaklarda başka bir kayda rastlanılmamıştır.

2.5. Nizâmülmülk Muhammed Bahâeddin Mesud b. Ali El-Hasan

Nizâmülmülk'ün torunlarından Nizâmülmülk Muhammed Bahâeddin Mesud, 1194 yılında Harezmsahlar tarafından Irak Selçuklu hükümdarı Tuğrul'un öldürülmesi ve devletin tarihe karışmasından sonra Sultan Tekiş tarafından vezirliğine getirilmiştir⁴⁹². Nizâmülmülk Muhammed'in hakkında kaynaklarda "havass-ı sultana mensub ve payitahtın yegâne havassından olduğu", "Sultan Tekiş meselelerin bağlanması ve çözülmesinde onun ellerini serbest bıraktı" şeklinde geçen kayıtlar, onun vezir olmadan önce saray teşkilatında önemli bir mevkide bulunduğunu göstermiştir⁴⁹³. Fakat onun Sultan Tekiş'in dönemindeki vezirliği hakkında kaynaklarda hiçbir kayda rastlanılmamıştır.

⁴⁸⁶ Müneccimbaşı, 2017: 126; Sevim ve Merçil, 2014: 224., Özaydın, 2009: 511.

⁴⁸⁷ Köymen, 1964: 316; Köymen, 2017: 430.

⁴⁸⁸ Köymen, 1947: 576; Kafesoğlu, 1984: 52., Köymen, 2017: 430.

⁴⁸⁹ Aktepe, 1987: 279.

⁴⁹⁰ İbnül Esir, 1987: 159; Ayan, 2007: 30-31.

⁴⁹¹ İbnül Esir, 1987: 159; Müneccimbaşı, 2017: 126.

⁴⁹² Turan, 1995: 34.

⁴⁹³ Taneri, 1993: 136-138.

2.6. Sadrüddin Ali Muhammed Nizâmülmülk b.Mesud

2.6.1. Sultan Tekiş Dönemi Faaliyetleri

Nizâmülmülk'ün torunlarından Sadrüddin Alaeddin veya Sadreddin Ali Muhammed b. Mesud, babası Mesud'un Bâtıniler tarafından öldürülmesinden sonra Sultan Tekiş tarafından geniş yetkiler ile vezirliğe getirilmiştir⁴⁹⁴. Babası öldükten sonra o da babası gibi Nizâmülmülk lakabını almıştır. Nitekim Selçuklu Devleti'nde babasına halef olan vezirler babasının lakabını taşımıştır⁴⁹⁵. Sultan Tekiş, oğlu Nasıreddin Melikşah'ın ölümüne duyduğu üzüntüden dolayı yaptığı seferi iptal ederek Melikşah'ın oğullarından Hindu-Han'ın Sadrüddin Ali Muhammed'i çıkması muhtemel karışıkları önlemesi ve işleri tekrar yoluna koyması için Horasan'a göndermiştir. Oraya giden Sadrüddin Ali Muhammed, belirmekte olan bozguncuları bertaraf ederek aldığı isabetli tedbirlerle karışıklıkları gidermiştir. Bir süre sonra Sultan Tekiş, diğer oğlu yeni veliaht Kutbüddin Muhammed'i, Horasan'ın yönetimini Nizâmülmülk Sadreddin'den devralması için Horasan'a göndermiştir. Nizâmülmülk Sadreddin Kutbüddin Horasan'a gelmesinden önce asilerin kökünü kazımış ve işleri yoluna koyarak üstlendiği vazifeyi Kutbüddin Muhammed'e devredip iki gün sonra Harezm'e geri dönmüştür⁴⁹⁶.

Sultan Tekiş, Irak'ta ki Harezm kuvvetleri başkumandanı Mayacık'ın H. 594/ M. 1198 yılında Halife Nâsır-Lidînillâh'ın etkisiyle Hemadan'da hâkimiyet kurmak istemesiyle bölgeye gelerek Mayacık'ı etkisiz hale getirmiştir. Sultan, onun âleme ibret teşkil edecek bir cezaya vermek istemişse Sadrüddin Ali Muhammed'in, isteği ile öldürtmemiştir⁴⁹⁷. Sultan Tekiş, Mayacık karşısında muvaffakiyetinin ardından Alamut taraflarında da harekâta bulunarak çok sayıda Bâtıniyi etkisiz hale getirmiştir.

Sadrüddin Ali Muhammed, bir süre sonra Sultan Tekiş'in oğlu Harezmşah Muhammed tarafından azledilerek görevinden uzaklaştırılmıştır⁴⁹⁸. Bir kaynakta Sadrüddin Ali Muhammed'in görevinden uzaklaştırılma sebebi“ sultana bu vezirden bıkkınlık gelmiş ondan incinmiştir” şeklinde ifade edilmiştir⁴⁹⁹. İbnül Esir'in kaydına göre Sadrüddin Ali Muhammed, sultanın kendi üzerlerine tahrik ettiğini ve kendilerine karşı düşmanca davrandığını düşündükleri, H. 596/M. 1200 tarihinde sarayının önünde Bâtınilerin saldırısına uğrayarak öldürülmüştür⁵⁰⁰. Sadrüddin Ali Muhammed'in azledilmesinden sonra yerine

⁴⁹⁴Taneri, 1993: 135; Turan, 1995: 34., Özaydın, 2013: 85, 455.

⁴⁹⁵ Taneri, 1993: 143.

⁴⁹⁶ Cüveyni, 2013: 278; Kafesoğlu, 1984: 137-138.

⁴⁹⁷ Taneri, 1967: 172.

⁴⁹⁸ Kafesoğlu, 1984: 211; Taneri, 1993: 146., Turan, 1995: 34.,

⁴⁹⁹ Taneri, 1967: 146.

⁵⁰⁰ İbnül Esir, 1987: 134; Kafesoğlu, 1984: 145., Bu tarih bir kaynakta 593/1197 olarak da geçer. Gürbüz, 2011: 365.

sultanın annesinin tavsiyesi üzerine Nizâmülmülk adlı, menşei gulam olan, Nasırüddin Muhammed'i getirmiştir⁵⁰¹.

Cüveyni'ye göre, Büyük Hacib Şihabeddin Mesud Harezmî ve Hamideddin Ariz Zuzeni'ye karşı düşmanlığı olan Sadrüddin Ali Muhammed, bir gün sultanın huzurunda onlara saldırmıştır. Katledilişinden kısa bir süre önce sarayın kapısının önünde Ariz Zuzen boynu vurarak öldürülmüştür. Sadrüddin Ali Muhammed, Şihabeddin Mesud Harezmî'nin öldürülmesi için faaliyetlere girişmiş isede ani ölümü üzerine bunu gerçekleştirememiştir. Sultan Tekiş, Sadrüddin Ali Muhammed'in öldürülmesine çok üzülmüş intikamını almak için derhal hazırlıklara başlayarak seçme bir ordu tanzim edip oğlu Horasan valisi Melik Kutbeddin Muhammed'e haber göndererek ordunun kumandanlığını ona vermiştir. Onun önden giderek orduyu düzene koymasını ve işe Kuhistan'dan başlamasını emretmiştir. Kutbeddin Muhammed, derhal babasının bu emri üzerine Turşizkalesini kuşatarak onları itaat altına almıştır⁵⁰². Fakat kısa bir süre sultanın hastalandığı haberini alan Kutbeddin Muhammed, Bâtınilerden 100.000 dinar alarak anlaşma yoluna gidip oradan ayrılmıştır. Öte yandan Sultan Tekiş Bâtınilere karşı kesin bir netice almak gayesiyle hasta olmasına ve hekimlerin uyarmasına rağmen ikinci bir orduyla sefere çıkmış ise de 19 Ramazan 596/23 Haziran 1200 tarihinde Nesa civarında nefes darlığı sebebiyle ölmüştür⁵⁰³.

2.7. Nizâmülmülk Ebu Ali Kıvameddin El Hasan b. Nasırüddin Tahir

Nizâmülmülk torunlarından Ebu Ali Kıvameddin El Hasan, babası Ebul Feth Nasırüddin Tahir'in ölmesi üzerine Sultan Süleymanşah'a H. 549/M. 1153-1154 tarihinde vezir tayin edilmiştir⁵⁰⁴. Fakat onun bu dönem vezirliği süresince faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiçbir kayda rastlanılmamıştır.

2.8. Şihâbü'l-islâm Abdüdevâm veya Abdurrezzak b. El-Fakih Abdullah b. Ali b. İshak

Nizâmülmülk'ün ortanca kardeşi "Fakiye Ecel" lakaplı Şihâbü'l-islâm Abdüdevâm veya Abdurrezzak b. El-Fakih Abdullah b. Ali b. İshak, Nizâmülmülk'ün yeğenidir⁵⁰⁵. Abdurrezzak b. Abdullah tıpkı babası gibi Horasan'ın meşhur din adamlarından olup Sarkas şehrinde ölmüştür. O,başlangıçta İmamül Haremeyn Abdülmülk Cüveyni'nin yolundan

⁵⁰¹ Kafesoğlu, 1984: 211; Turan, 1995: 34.

⁵⁰² Kaynaklarfa Turşiz veya Torşiz olarak da geçer. İbnül Esir, 1987: 134; Cüveyni, 2013: 281-282., Kafesoğlu, 1984: 145-146.

⁵⁰³ İbnül Esir, 1987: 134; Cüveyni, 2013: 281-282., Kafesoğlu, 1984: 145-146., Özaydın, 2002: 1400., Gürbüz, 2011: 365.

⁵⁰⁴ Ayan, 2007: 30.

⁵⁰⁵ İbnül Esir, 1987: 469; Müneccimbaşı, 2017: 114., İkbâl, 1959: 243., Köymen, 2017: 70.

giderek fıkıh dersleri alıp fetva verip tuğra çekmiştir. Aynı zamanda şer'i ilimleri tahsile başlayarak müderrislik yapmıştır⁵⁰⁶.

2.8.1. Sultan Sencer Dönemi Faaliyetleri

Sultan Sencer, veziri Sadreddin Ebu Cafer Muhammed b. Fahrülmülk Ali b. Nizâmülmülk'ün ölümü üzerine Abdürrezzak b. Abdullah'ı vezirliğe tayin ederek "Kıvameddin Nizâmülmülk" lakabını vermiştir⁵⁰⁷. Müneccimbaşı ve İbnül Esir, Şihabül Ebu'l Mehasin'in Nizâmülmülk'ün torunlarından Sadreddin Ebu Cafer Muhammed b. Fahrülmülk'ün halk nazarında yüksek mevki ve itibara sahip olmadığını ve onun yerini dolduramadığını kaydetmişlerdir⁵⁰⁸. Vezirliği H. 511-515 /M. 1117-1121 yılları arasında Şerefüddin Ebû'l Tahir el-Kummi'den öncedir⁵⁰⁹. Muzziden nakiller sunan Abbas İkbal'in eserinde onun Belh'te Hace Sadrüddin'in öldürülmesiyle başlayan vezaretinin tebrik edildiği kaydedilmiştir. Kaynakların ifadesine göre vezirlik dönemi çok parlak geçmemiş olsa da Müneccimbaşı, onu ilimde derya olan bir kimse olarak görmüş, onun tedbiri ile devletin işlerini düzelttiğini kaydetmiştir⁵¹⁰. Düstûrü'l-Vüzerâ'ya göre ise Şihabülislam Abdüddavam bin El Fakih Abdullah'ın değerli bir âlim koyu bir Müslüman olduğu vezaret makamına getirildikten sonra gurura kapılarak mevkisinin kaidelerine uygun davranmadığı gerekçesiyle aceleyle buradan kaçmıştır⁵¹¹. Hatta o,devrin telakkisine aykırı olarak sultanın huzurunda içki içecek kadar uygunsuzileri giden davranışlarda bulunmuş halka kötü kötü davranmıştır⁵¹². Onun, bu nahoş hareketleri Nizâmülmülk'ün soyuna mensup olmasının rahatlığı ile ortaya çıkmıştır⁵¹³.

⁵⁰⁶ İbnül Esir, 1987: 469; İkbal, 1959: 243.

⁵⁰⁷ Müneccimbaşı, 2017: 113; Fairbanks, 1977: 213., İkbal, 1959: 243., Taneri, 1967: 84., Akdemirel, 2017: 77.

⁵⁰⁸ İbnül Esir, 1987: 436.

⁵⁰⁹ İbnül Esir, 1987: 486, 469; Reşüddin, 2010: 188. Kesir, 1995: 68., Bundari, 2016: 241.Taneri, 1967: 172., İkbal, 1959: 243.

⁵¹⁰ Müneccimbaşı, 2017: 114.

⁵¹¹ Akdemirel, 2017: 77.

⁵¹² Köymen, 2017: 70; Taneri, 1967: 95.

⁵¹³ Taneri, 1967: 95.

2.8.2. Sultan Mahmut Dönemi Faaliyetleri

El Fakih Abdullah, Sâve Savaşı'nda bulunarak Sultan Mahmut'a kastetmiş ordusunu Irak tarafına geçirmiştir⁵¹⁴. Bu savaşta mağlup olan Sultan Mahmut adına müzakereleri idare edip çok sert hareketlerde bulunmuş, devletin ileri gelenlerine ve halka her türlü tahakkümde bulunarak Irak'ta kendisine karşı nefret uyandırmıştır⁵¹⁵. El Fakih Abdullah, H.515/M.1121 yılında Serahs'ta öldürülmüştür⁵¹⁶. Onun ölümünden sonra Sultan Sencer tarafından yerine getirilen Şerefü'-din Ebû Tahir Sa'd el-Kummi, Nizâmülmülk hanedanına karşı düşmanlık siyasetine girişmiştir.

Kaynaklarda El Fakih Abdullah hakkında; Bundari, El Fakih Abdullah'ın daima doğruluğu emrettiğini, vezirlik makamının onun ziynetiyle süslenerek parladığını onun sayesinde bir takım gerçeklerin ve hukukun meydana çıktığını, kendisini ziyaret edenlere ikram ve iyilik ettiğini, Müneccimbaşı Ahmed, ilimlerde derya olan bir kimse olduğunu tedbiri ile devletin işlerinin düzeldiğini kaydetmiştir⁵¹⁷. Düstûrü'l-Vüzerâ'ya göre El Fakih Abdullah, varlığı ile ilim ve fazilet türlerini ortaya çıkarmış, vezaret günlerinde zalim halka karşı göz yumarak kendi düşünceleri doğrultusunda hareket etmiştir⁵¹⁸.

2.9. Bahaeddin Mahmud b. İzzeddin Yusuf

Nizâmülmülk'ün torunlarından Bahaeddin Mahmud'a Hacuy-i Kirmani'nin H.746/M.1346 yılında yazılmış olan "Gevhername" adlı manzum eserinde rastlanılmıştır. Bu eser, Bahaeddin Mahmud ve Nizâmülmülk ailesinin namına kaleme alınmıştır. Bahaeddin Mahmud, Muzafferilerden Emir Mübarizeddin Mahmud'un vezirliğini yapmıştır. Eserin sekizinci babında Bahaeddin Mahmud'un Nizâmülmülk'ten başlamak suretiyle onun ecdadından ayrı ayrı bahsedilmiştir. Eserin birinci babında Nizâmülmülk, ikinci babında Hamîd'ür-Rüesa Mahmud, üçüncü babında Kıvamülmülk, dördüncü babında Fahreddin Ahmed, beşinci babında Zakialdin Mahmud, altıncı babında İzzeddin Yusuf, yedinci babında Bahaeddin Mahmud, sekizinci babında Melikşah'ın Nizâmülmülk'e vezaret makamını vermesi ve onun menakıbı kaydedilmiştir⁵¹⁹. Nizâmülmülk'ün ve ailesinin tarihi değeri göz önüne alınırsa bu büyük ailenin yeni bir şubesi hakkında yeni bir malumat veren bir başka eser daha görülmemektedir.

Bahaeddin Mahmud dışında Nizâmülmülk'ün Kirman Selçuklu Meliklerinden II. Arslanşah'a vezirlik yapan torunlarından birine daha rastlanılmıştır. Fakat onun adına dair

⁵¹⁴ Akdemirel, 2017: 438.

⁵¹⁵ Köymen, 2017: 70.

⁵¹⁶ Kesir, 1995: 68; Bundari, 2016: 241., Müneccimbaşı, 2017: 114.

⁵¹⁷ Müneccimbaşı, 2017: 114.

⁵¹⁸ Akdemirel, 2017: 83.

⁵¹⁹ Köprülü, 1987: 39; Tokmak, 1996: 521., www.irankulturvi.com/lang-tr-HACUYKRMAN.cgi, (erişim tarihi: 20.04.2018).

eldeki mevcut kaynaklarda hiçbir kayıt söz konusu değildir. Yalnız onun, İsfahan'da Sultan Arslanşah'ın hizmetine girerek bu görevi satın aldığı, bir süre sonra devlet işlerindeki tecrübesizliğinin anlaşılması üzerine bu görevden azledildiği ve yerine Melik Tuğrulşah'ın daha önce vezirliğini yapmış olan Nasıheddin Ebul Berakat'ın getirildiği bilinmektedir ⁵²⁰.

⁵²⁰ Merçil, 1989: 87.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN DAMATLARI

3.1. Seyyid El-Rüesâ Kesaraz Ebul Mehasin Müeyyidülmülk Mehmed

3.1.1. Sultan Melikşah Dönemi Faaliyetleri

Kemâlû'l-Mülk Ebû'r-Rıza'nın oğlu olan Seyyid El Rüesa Ebul Mehasin, Sultan Melikşah'ın nedimi ve Nizâmülmülk'ün damadıdır⁵²¹. Bundari'ye göre Ebul Mehasin, Nizâmülmülk'ün kızı ile evlendikten sonra mevkisi yükselmiş, sultan tarafından kendisine mahsus davul, bayrak ve maiyetine asker verilmiştir⁵²². Abbas İkbâl'in eserinde Mehasin'e sürekli olarak bahşişler ve hediyelerin verildiği, İbnül Cevzî'de Ebu'l Mehasin'in sultana bahşişler vererek ona yakınlık gösterdiğini ve sultanın nazarında bir yakınlığa mazhar olduğu kaydedilmiştir⁵²³. Bundari, Mehasin'in bir gün sultanın huzuruna gitmeyip sultanın da onun yokluğuna dayanamayıp bundan üzüntü duyduğunu ve ona "Sen benden uzak durmakla üzölmüyorsun, zira sen benden başka yakınlık kurabileceğin adam bulabiliyorsun ben ise senin yokluğuna üzüntü duyuyorum" şeklinde Farsça yazmış olduğu bir beyitle mektup gönderdiğini nakletmiştir⁵²⁴. Klausner eserinde, Seyyid'in sultan tarafından çok sevildiğini sultanın ona çok güvenerek sırlarını Seyyid ile paylaştığını, Nizâmülmülk'ün damadı olduktan sonra da sultan katında değerinin mevkisinin yükseldiğinden söz etmiştir⁵²⁵. Ayrıca, Sıbt İbnül Cevzî, Ebul Mehasin'in sultanı çok severek ona yakınlık gösterdiğini, bu nedenle de sultanın güvenini kazanarak mevkisinde bağımsız bir konuma geldiğini nakletmiştir. Sultanın bu derece yakınlığına mazhar olan Ebul Mehasin, bu yakınlıktan istifade ederek bir süre sonra mevkisinden ve nüfuzundan rahatsız olduğu kayınpederi Nizâmülmülk'ü sultan nazarında küçük düşürmeye çalışmıştır. Müneccimbaşı'na göre Ebu'l Mehasin'in Nizâmülmülk'e karşı böyle bir mücadeleye girişmesinin sebebi onun karşısına rakip çıkarak mevkisine göz dikmesinden dolayıdır⁵²⁶. Hatta bu uğurda İbn Behmanyar ile yakın ilişkiler içerisine girerek bir gün sultana "Nizâmülmülk ve adamlarını bana teslim et bende onlardan bir milyon dinar alıp sana vereyim çünkü onlar halkın ve hazinenin malını yiyorlar bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar" şeklinde Nizâmülmülk ve adamları hakkında şikâyetle

⁵²¹ Köymen, 2016: 179,182; İkbâl, 1959: 58., Merçil, 2007: 452.

⁵²² Bundari, 2016: 60.

⁵²³ İkbâl, 1959: 61., İbnül Cevzi, 2014: 137.

⁵²⁴ Bundari, 2016: 58-60.

⁵²⁵ Klausner, 1973: 126.

⁵²⁶ Müneccimbaşı, 2017: 54., Klausner, 1973: 127.

bulunmuştur⁵²⁷. Ayrıca Mehasin, Terken Hatun'un veziri Tacülmülk Ebu Ganaim, müstevfî Mecdülmülk el-Kummî ve ârizü'l-ceyş Sedidülmülk Ebü'l-Meâlî ile iş birliği içerisinde girerek Nizâmülmülk hakkında "Nizâmülmülk her yıl Kur'an okuyanlara, fakirlere, sufiler ve fakihlere sultandan 300.000 dinar veriyor, o mal askerlere verilirse onun ile bir bir ordu toplansa Kostantiniyye (İstanbul) surlarını fethetmek mümkündür" şeklinde şikâyetle bulunarak bahis konusu kimselerin kendisine teslimini arz etmiştir⁵²⁸. Sultan Melikşah bu şikâyetler üzerine Nizâmülmülk'e bu hususu sormak için onunla görüşmek istemiştir. Bunun üzerine Nizâmülmülk, binlerce sayıdan oluşan gulamlarını, askerlerini, atları, silahları ve bütün teçhizatıyla büyük bir ziyafet tertip ederek sultanı buraya davet etmiştir⁵²⁹. Ahmed b. Mahmud, sultanın bu durum karşısında bu meseleyi Nizâmülmülk'e "Niçin malları gereksiz yere harcıyorsun" şeklinde sorduğunu kaydetmiştir⁵³⁰. Bunun üzerine Nizâmülmülk sultana: "Ey âlemin sultanı Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yükseltmeye çalışan onun aziz kitabını hamil bulunan kimselere 300.000 dinar sarfetsen çok mudur? Sen orduna bunun birkaç mislini harcıyorsun, bu askerlerinin okları bir milden öteye varmaz hâlbuki ben ise sarfettiğim bu para ile sana öyle manevi bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları arşa ve Tanrı'ya kadar yükselir" şeklinde cevap vermiştir⁵³¹. Ayrıca, "Ben sana babana ve dedene hizmet ettim, benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor, malını aldığım doğrudur, fakat aldığım bu malları senin için topladığım kölelere, aynı şekilde sadakalara vakıflara harcıyorum ki senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük şükür ve sevap olamaz. İşte mallarım sahip olduğum herşey gözlerinin önündedir. İstersen al bana bir hırka bir zaviye yeter" demiştir⁵³². İbnül Cevzî ve Sibt'ta geçen kayıtlarda, Nizâmülmülk sultana kıymetli mücevherler, mallar ve para vererek "Hep bunlar sultanındır, onun için ondan saklanmıştır" şeklinde bir cevap ile kendisi hakkında dedikodu yapanlardan da pek çok para alacağı konusunda sultana güvence verdiği görülmüştür⁵³³. Sultan bu sözleri işittiği zaman Nizâmülmülk'e "Bütün dünya elinde sana çok para ve servet veriyorum, her sözün yanımda hoş karşılanacak bana dua eden bilginlerin ve salihlerin askerlerini çoğaltıp onlara her zaman hoş yolunda git, seni bana gammazlayanın cezası görülsün" diyerek

⁵²⁷ İbnül Esir, 1987: 123; İbnü't Tıktakâ, 2016: 210. Müneccimbaşı, 2017: 55., Merçil, 2007: 452., Kafesoğlu, 1973: 179., Taneri, 1967: 139.

⁵²⁸ Özaydın, 2010: 359.

⁵²⁹ İbnül Esir, 1987: 123 ; İbni Kesir, 1995: 75., Müneccimbaşı, 2017: 55., İbnül Cevzi, 2014: 137., Kafesoğlu, 1973: 179-181., Merçil, 2007: 452., Ocak, 2002: 125-126., Taneri, 1967: 139.

⁵³⁰ Ahmed bin Mahmud, 1977:12., Taneri, 1967: 129.

⁵³¹ Turan, 1969a: 169; 1969b: 178., Kafesoğlu, 1973: 181-183., Ocak, 2002: 126.

⁵³² İbnül Esir, 1987: 123., Ahmed bin Mahmud, 1977: 12, 142-143., Müneccimbaşı, 2017: 55.

Bu sözler İbnül Cevzi'de farklı tasvir edilmiştir. B.k. İbnül Cevzi, 2014: 137.

Kafesoğlu, 1973: 179., Taneri, 1967: 139.

⁵³³ Sibt, 2011: 257. Merçil, 2007: 542.

Nizâmülmülk'ü desteklemiş ve ona eskisinden daha büyük yetki tanımıştır. Bunun üzerine sultan, Ebul Mehasin'in tutuklanarak Save kalesine hapsedilmesini ve sorguya çekilmesini emretmiştir. Çok geçmeden Mehasin, H. 476/M. 1083-1084 yılında gözlerine mil çekilerek öldürülmüştür⁵³⁴. Onun, bu şekilde feci ölümünün ardından babası Kemalülmülk Nizâmülmülk'ün evine sığınmış 200.000 dinar rüşvet vererek öldürülmekten kurtulmuş ise de görevi olan tuğracılıktan azledilmiştir⁵³⁵. Yerine Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk tayin edilmiştir⁵³⁶. Nizâmülmülk, Ebul Mehasin yüzünden çıkan bu olayları, mülklerin akdi hususunda Darü'l Hilafe'den gelen bir hadimin sebep olduğunu düşünmüştür. Nitekim bir gün hadim, halifeden özel olarak gönderilen içinde bir divit ve hilati Mehasin'le buluşup ona takdim etmiştir. Ayrıca, Nizâmülmülk halifenin Cüheyroğullarına yardım ve iyilik yapması nedeniyle kendisine karşı tavır aldığını da düşünmüştür. Netice itibariyle bu hadiselerde görülüyor ki Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün arasının bozulmasında, vezire karşı muhalefet zümresinin ve onun idaredeki ve ahali üzerindeki nüfuzundan uzun süren hizmetinden istifade eden oğullarının tesiri çok büyüktür. Nizâmülmülk aleyhine yöneltilen bu muhalif kişilere karşı birtakım tedbirler ile zararsız bir şekilde çıkmayı başarmıştır. Fakat bu gibi hadiseler sultan üzerinde Nizâmülmülk'e karşı ciddi tesirler yaratmıştır⁵³⁷. Abbas İktbal'in eserinde Mehasin hakkında Müezzi'nin şiirlerinden nakiller sunan Sultan Melikşah'ın devletinde vezirleri ve divan sahipleri arasında zeki, iyi ve büyük bir insan olarak söz edilmiştir⁵³⁸.

3.2. Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammedb. Fahrüddevle. Cüheyr

Abbasîler'e vezirlik yapan Cüheyr ailesinin ilk ferdi olan Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammed babası Fahrüddevle Ebü Nasr Muhammed b. Cüheyr, memleketi olan Musul'da Bizans İmparatorluğuna emirlik yapan Ukaylilerden Bereke b. Mukallid'in hizmetinde bulunmuştur. Fahrüddevle Cüheyr, bir müddet Halep'te vazife görmüş sonra Meyyafarikin'de Mervanilerden İbni Mervan'ın hizmetine girerek ona vezir olmuştur. Dirayeti ve çalışkanlığı sayesinde şöhret bulduğundan El-Kaim tarafından Bağdat'a davet edilerek hilafet vezirliğine getirilmiştir⁵³⁹.

H. 435/M. 1043-1044 yılında doğan Amîd'ür-Rüesa, Ebu Mansur Muhammed Ebü

⁵³⁴ İbnül Esir, 1987: 123; İbnül Cevzi, 2014: 135., Müneccimbaşı, 2017: 54-55., 138., İktbal, 1959: 58., Kafesoğlu, 1973: 179., Merçil, 2007: 452., Taneri, 1967: 140.

⁵³⁵ İbnül Esir, 1987: 123; Müneccimbaşı, 2017: 55., İktbal, 1959: 58,70, Kafesoğlu, 1973: 179., Köymen, 2016: 179.

⁵³⁶ İbnül Esir, 1987: 123; Müneccimbaşı, 2017: 55., İktbal, 1959: 58,67,70., Klausner, 1973: 127., Merçil, 2007: 542.

⁵³⁷ Kafesoğlu, 1973: 181-182.

⁵³⁸ İktbal, 1959: 61-62.

⁵³⁹ İbnü't Tıktakā, 2016: 208; Kafesoğlu, 1973: 36., Özyayın, 1992: 448., Sevim ve Merçil, 2014: 101.,

Nasr Muhammed b. Ahmed'in ölümü üzerine Amîdürrüesa unvanıyla Divanü'z-zimam reisliğine tayin edilmiştir⁵⁴⁰. Sultan Alparslan tarafından kendisine bir hilat değerli cübbe altın işlemeli sarık, üzerinde bir altın bulunan bir minyatür at ve vezire teşekkürü içeren bir de mektup gönderilmiştir. Fahrüddeve Cüheyr, sultanın gönderdiği hilati kendi oturduğu hilafet sarayında bir törenle giymek istemiştir. Kendisine haber verilmeksizin sultanın, vezirine hilat göndermesi halifenin Fahrüddeve Cüheyr'e tavır almasına sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine halife Fahrüddeve Cüheyr, Amîd'ür-Rüesa'ya bir tevki göndermiştir. Bu tevkide halife, Sultan Alparslan'ın onun mevkisini beğenmesinin ve onu diğerlerinden üstün tutmasının ancak halifeye olan hizmetinden kaynaklandığını bildirerek onu vezirlikten azletmiştir⁵⁴¹. Oğlu Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammed babası adına vekâleten bu görevi üstlenerek babasının durumunu bildirmek ve halifenin ona kötülük yapmasından korkup endişe ettiğini arz etmek üzere sultana ve veziri Nizâmülmülk'e takdim edilmek üzere pek çok armağanlar ile H. 460/ M.1067-1068 yılında sultanın huzuruna gelmiştir. Bunun üzerine Fahrüddeve Cüheyr, sultanın ve Nizâmülmülk'ün ricası, has adamlarının tavsiyesi ve halifenin vezirliğine atanacak yetenekli kimsenin bulunmaması üzerine 3 Rebiülevvel 461/31 Aralık 1068-1069 tarihinde tekrar vezirliğe getirilmiştir⁵⁴².

Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammed, bundan sonra Halife Kaim-Biemrillah tarafından H. 464/ M. 1071 yılında Alparslan'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu ziyaretten sonra H. 467/ M. 1075 yılında Halife Kâim-Biemrillah'ın ölümü üzerine yeni halife tarafından sultandan biat almak üzere Melikşah'ın saltanat ahdi ve birçok hediyelerle İsfahan'a gönderilip daha sonra Bağdat'a geri dönmüştür⁵⁴³. Ayrıca halife, Amîd'ür Rüesa'dan, sultanın Seferriye Hatun'dan olan kızını veliaht el-Muktedi'nin torunu ve veliahtı Udetü'd-dîn'e istemesini emretmiştir. Bunun üzerine halifenin sultanın bu önerisine olumlu cevap vererek bunun gerçekleşmesi için H. 464/M. 1071-1072 yılında Amîd'ür Rüesa'ya bir vekâlet mektubu yazmıştır. Amîd'ür-Rüesa, sultanın huzuruna gelerek kızını istemiştir⁵⁴⁴. Bundan sonra Amîd'ür-Rüesa, kayınpederi Nizâmülmülk'ün de Sultan Alparslan'ın kızının vekili olarak bulunduğu Nişabur'da yapılan düğün merasimine Udetü'd-dîn'in vekili olarak olarak katılmıştır⁵⁴⁵. Nizâmülmülk'ün de sultanın vekili olarak bulunduğu bu merasimde sultan saltanat tahtına otururken Nizâmülmülk onun önünde ayakta durarak katılmıştır. Amîd'ür

⁵⁴⁰ Özeydin, 1992: 448.

⁵⁴¹ Sibt, 2011: 152-156.

⁵⁴² İbnül Cevzi, 2014: 93-96; Köymen, 2016: 137., Özeydin, 1992: 448., Sevim ve Merçil, 2014: 101.

⁵⁴³ Sibt, 2011: 202; Özeydin, 1992: 448.

⁵⁴⁴ Sibt, 2011: 176.

⁵⁴⁵ İbnül Cevzi, 2014: 109; Sibt, 2011: 178., Köymen, 2016: 81., Taneri, 1967: 133., Özeydin, 1992: 448.

Rüesa, sultanın tahtı yanında kendisi için hazırlanmış olan gümüş bir kürsüye oturmuştur⁵⁴⁶. Düğün merasiminden sonra Sultan Alparslan tahtında oturur bir vaziyette iki yanında bulunan tabaklarda dizi halinde bulunan incileri oradakilere saçmıştır. Ayrıca kaftanın içinde bulunan mücevher dolu üç torbayı Amîd'ür-Rüesa'ya doğru atarak "Daha önce saçtığım incilere el uzatmadığın için bunlar senin hakkındır" demiştir. Sultanın bu sözleri üzerine Amîd'ür-Rüesa ayağa kalktıktan sonra bu keseleri kabul edip "Ben bunları alıp kabul ettim fakat bunları da saçılanların arasına katmak benim için daha neşeli ve iyi olur" diyerek keseleri oradakilerin üzerine saçmıştır⁵⁴⁷. İbnül Esir'in kaydına göre Amîd'ür-Rüesa ve Nizâmülmülk sultanın huzurundan çıktıktan sonra, Nizâmülmülk, Amîd'ür-Rüesa ile gurur duyarak alnından öpmüştür⁵⁴⁸. Böylelikle Amîd'ür-Rüesa sahip olduğu faziletleri ile Nizâmülmülk'ün takdirini kazanmıştır. Nitekim İbnü't-Tıktakā, Nizâmülmülk bir keresinde Amîd'ür-Rüesa için "Keşke onun gibi bir çocuğum olsa" diyerek onu kızı ile evlendirdiğini nakletmiştir⁵⁴⁹. Sıbt'ta Nizâmülmülk'ün Amîd'ür-Rüesa'yı daima överek "Ben Fahrüddeve Cüheyr'in oğlu Amîd'ür-Rüesa'yı başkalarından kıskandığı kadar hiçkimseyi kıskanmadım o, oğlunu daima akıllı ve yumşaklıkla vasıflar" dediği kaydedilmiştir⁵⁵⁰. İbnül Esir'e göre Amîd'ür-Rüesa, Nizâmülmülk'ün kızı Zübeyde ile H. 462/ M. 1069-1070 yılında Rey'de evlenerek Selçuklu hükümdarı ile yakından ilişki içerisine girerek saltanat merkezinde itibar görmüştür⁵⁵¹. Bu evliliğin hemen ardından görev yeri olan Bağdat'a gelen Amîd'ür-Rüesa'ya başarılı hizmetlerinden dolayı halife tarafından kendisine Kıvameddin ve Radi Emîri'l-müminîn lakapları verilmiştir⁵⁵².

Amîd'ür-Rüesa bundan sonra Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah'ın veliahtlığının hilafet makamınca Halife Kāim-Biemrillāh tarafından tasdiklenmesi için hilatlerle birlikte Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah'ın yanına gönderilmiştir. İsfahan'a Melikşah'ın yanına giden Amîd'ür-Rüesa, halifenin göndermiş olduğu hilati Melik Melikşah'a takdim ederek Bağdat'a dönmüştür⁵⁵³. Öte yandan Bağdat hudutlarında Fahrüddeve Cüheyr ile dostane ilişkiler içerisinde olan bazı Türkmenler, halifeye isyan etmişlerdir. Fahrüddeve Cüheyr onlarla onları halifeye itaate zorlamıştır⁵⁵⁴. İbnül Cevzî'deki kayda göre, bu itaatin sağlanması için Darü'l-azize'nin mensuplarına ait ıktalardan birkaç yer bazı Türkmenlere (Oğuzlara)

⁵⁴⁶ Sıbt, 2011: 178; Köymen, 2016: 81.

⁵⁴⁷ Sıbt, 2011: 179; Taneri, 1967: 133.

⁵⁴⁸ İbnül Esir, 1987: 75-76; Ocak, 2002: 570., Taneri, 1967: 137.

⁵⁴⁹ İbnü't Tıktakā, 2016: 210.

⁵⁵⁰ Sıbt, 2011: 228.

⁵⁵¹ İbnül Esir, 1987: 69; Bazı kaynaklarda Nizamü'l-Mülk'ün kızının ismi Safiye olarak geçer. İbnü't Tıktakā, 2016: 210. Özaydın, 1992: 448. Erdoğan Merçil'in eserinde Nizâmülmülk'ün kızının adı Zühre olarak kaydedilmiştir. Merçil, 2017: 85.

⁵⁵² Özaydın, 1992: 448.

⁵⁵³ İbnül Esir, 1987: 75-76; Ocak, 2002: 570., Sevim ve Merçil, 2014: 77.

⁵⁵⁴ İbnü't Tıktakā, 2016: 209.

verilmiştir. Bağdat'taki Türkmenler ile halifenin arasının açıldığının haberinin Selçuklu başkentine gelmesi üzerine Selçuklu yönetiminden Bağdat'a tevkiler gelmiştir. Fahrüddeve Cüheyr'e kin besleyen düşmanlarının Nizâmülmülk ile aralarının açılmasına gösterdikleri çabalar sonucu özellikle Amid Ebu'l Vefa'nın faaliyetleri ile halifeye olan hizmetlerine karşı Nizâmülmülk'ün Fahrüddeve Cüheyr'e karşı fikirlerinin değişmesine sebebiyet vermiştir⁵⁵⁵. Nitekim Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'ın halası ve Sultan Alparslan'ın kız kardeşi Gevher Hatun'un, aynı zamanda Sultan Melikşah'ın amcasının öldürülmesinden sonra Bağdat halkının Nizâmülmülk'ü sorumlu tutarak kınamalarının İbn Cüheyr'in aracılığıyla olduğunu düşünmüştür⁵⁵⁶. Nizâmülmülk olayların sorumlusu olarak dünürü Fahrüddeve Cüheyr'i görerek onun azledilmesini istemiştir. Buna karşılık olarak da halifenin bazı mallarına el koymuştur. Nizâmülmülk ve Fahrüddeve Cüheyr ile arasındaki gerginliğin artması üzerine Amîd'ür Rüesa, Selçuklu başkentine gelerek kayınpederi Nizâmülmülk'ten özür dilemiştir. Sorunun çözümü için de Türkmenlere halifelik divanından para verilmek suretiyle halifenin ikta topraklarına el koymaları durdurulmuştur. Bunun üzerine Sultan Melikşah Amîd'ür-Rüesa'ya ihsanlarda bulunmuştur. Amîd'ür-Rüesa, Rey'den Bağdat'a döndükten sonra babası Fahrüddeve Cüheyr, H. 466/M. 1073 yılında vezirlik makamına iade edilmiştir⁵⁵⁷.

3.2.1. Halife el-Muktedî Dönemi Faaliyetleri

Amîd'ür Rüesa, H. 467/M. 1074 yılında halife Kaim Biemrillah'ın ölümüyle birlikte yerine geçen el-Muktedi Biemrillah adına biat almak için yanında 180 çeşit elbise 15.000 dinarla birlikte sultan Melikşah'ın huzuruna gönderilmiştir⁵⁵⁸. Amîd'ür Rüesa, Şevval 468/Mayıs-Haziran 1075-1076 yılında babası Fahrüddeve Cüheyr ile birlikte Halife el-Muktedî'nin yanına gitmiştir. Halife onlara hoş sözler söyleyip gönüllerini hoş edecek hitabette bulunarak Amîd'ür-Rüesa'yı halifelik vezirliğine atamıştır. Bu hususta övgü dolu sözler ile bir tevki yazılarak halifelige iyi ve sadaketle hizmette bulunacağı belirtildikten sonra 18 Şevval 468/ 25 Mayıs 1076 tarihinde kırmızı renkli kumaştan (saklatûn) yapılmış bir cübbe, altın işlemeli ipek bir ferace ve yine altınla süslenmiş bir attan oluşan bir hilat verilmiştir⁵⁵⁹. Amîd'ür-Rüesa bu olaylardan sonra Bağdat'a dönerek Sultan Melikşah ile Maverâünnehr hâkimi Şemsülmülk arasında barış yapılmasına yardımcı olmak için sultanın huzuruna gitmiştir. Sultan Melikşah, Amîd'ür-Rüesa için "Eğer o, barışı gerçekleştirmeseydi Semerkant'a yürüyecektim" demiştir. Bundan sonra Amîd'ür-Rüesa, halife el-Kaim'in

⁵⁵⁵ İbnül Cevzi, 2014: 115.

⁵⁵⁶ Sıbt, 2011: 203.

⁵⁵⁷ İbnül Cevzi, 2014: 115.

⁵⁵⁸ İbnül Cevzi, 2014: 118.

⁵⁵⁹ İbnül Cevzi, 2014: 118-119; Sıbt, 2011: 205.

ölümünden sonra halife olan el-Muktedi'ye biat almak için Sultan Melikşah'ın huzuruna giderek sultana takdim etmek üzere 800 çeşitli giysi 15.000 altın takdim etmiştir.

H. 469/M. 1076-1077 yılında Nişaburlu vâiz Ebû Nasr b. Abdülkerim el-Kûşeyri hacca giderken Bağdat'a da uğrayarak Nizâmiye medresesinde ve bazı ribatlarda Eş'ari mezhebi hakkında vaaz verdiği sırada özellikle Kuran ayetlerini delil gösterek Hanbelileri eleştirmeye ve kötölemeye başlamıştır. Bunun üzerine Hanbeliler, onu kınadıktan sonra Nizâmiye medresesi müderrisi Şafîî imamı Ebu İshak Şirazi ve yandaşlarına Ebu Nasr'a yardımda bulunup destek olduğu için cephe alarak Nizâmiye medresesin bulunduğu sokaklara hücum ederek yakaladıkları Eş'arileri öldürmüşlerdir⁵⁶⁰. Bunun üzerine sayıları az olan Şâfîîler, Hanbelilere karşı kendilerinin korunması için Nizâmülmülk'ten yardım istemişlerdir. Şâfîîler ile Hanbelilerin sürtüşmelerinin artması üzerine Ebu İshak Şirazi, Nizâmülmülk'e bizzat mektup yazarak Hanbelilerin kendilerine olan düşmanca hareketlerine karşı yardım isteğinde bulunmuştur. Bunun üzerine Nizâmülmülk Ebu İshak'a cevap olarak yazdığı mektupla sorunun çözülmesi için Bağdat'a birkaç kişi göndermiştir. Daha sonraki günlerde Hanbeliler ve Şafiler arasında şiddetli çatışmaların artması üzerine Şafîîler kendilerini korumak amacıyla Nizâmiye medresesine sığınmışlardır. Onlar, Bâbü'n-nûbi'ye gelip Hanbelilere yakınlık gösterdiği için halife el-Muktedi'yi suçlayarak kınamışlardır. Çok geçmeden Ebu İshak Şirazi biri halifenin veziri Fahrüddeve Cüheyr ile diğerioğlu Amîd'ür-Rüesa'ya olmak üzere iki mektup göndermiştir. Bu mektupta Şirazi, Amîd'ür-Rüesa ve babasının yaşanan tüm olayı görmemezlikten geldiklerini, halifelik ve saygın imamlık makamlarının yüceliğini bozmaya çalışanlara yumuşak davrandıklarını söyleyerek onları suçlamıştır⁵⁶¹.

İbnül Cevzî, Şafîî-Hanbeli mücadelesinde bu olaya tanık olan Ebu'l Feth el-Hulvani'den sunmuş olduğu nakillerde halifenin Şafîîlerin kendisi aleyhine çok ağır sözler söyleyerek Nizâmülmülk'e karşı küçük düşürmeleri üzerine endişeye kapılarak Amîd'ür-Rüesa'dan "Bu fitne fesat ve karışıklıkları sona erdirecek bir çözüm bulmasını"emrettiğini nakletmiştir. Bu emri alan Amîd'ür-Rüesa, İbn Cerede'yi yanına çağırıp ona bu anlaşmazlıkta etkili rol oynayan Şerif Ebu Cafer, Ebu İshak eş-Şirazi'yi, İbn-i Kuşeyri'yi, Ebu Said es-Sûfî'yi yumuşak bir dille huzura çağırmasını emretmiştir. Bu kişiler huzura geldikten sonra Amîd'ür-Rüesa cereyan eden olayların halifeyi son derece rahatsız edip üzdüğünü söyleyerek taraflar arasındaki husumeti dindirmeye çalışmıştır. Halife Amîd'ür-Rüesa'yı bu başarısından dolayı kendisini tebrik ve takdir etmiştir⁵⁶². Öte yandan Nizâmülmülk, Ebû İshak

⁵⁶⁰ İbnül Cevzi, 2014: 120-122; Ocak, 2002: 100, Özaydın, 2001: 169.

⁵⁶¹ İbnül Cevzi, 2014: 120-122; Ocak, 2002: 100

⁵⁶² İbnül Cevzi, 2014: 123.

eş-Şîrazî'ye Hanbeliler hakkında cevaben yazmış olduğu mektupta, Nizâmiye medresenin anlaşmazlık, ikilik ve ayrıcalık yapılması için değil bilim ehlinin ve onların işlerinin korunup desteklenmesi için inşa edildiğini söyleyerek, Bağdat'ta üstün olan mezhebin Hanbeli mezhebi olduğunu savunmuştur. Olayların nedeni olarak Nişaburlu vaiz Ebu Nasr Kuşeyri'yi suçlamıştır. Nizâmülmülk'ün bu mektubu Hanbelîler arasında dolaştırılınca onlar buna çok sevinmişlerdir. Bu olayla birlikte Nizâmiye Medresesi'nde fakih bir müderris olan İskenderani kendisi gibi düşenen bir grup insanla Nizâmiye Medresesi'nden çıkıp Sûku's-selâse'ye doğru yönelip buradaki Hanbelilere hakaretler içeren bir konuşma yapmıştır. Bunun üzerine buradaki insanlar Sûku's-selâse'ye ve buradaki medreseye yönelip yağmalarda H. 470/ M. 1077-1078 yılında Şafîilerden bir kişiyi öldürmüşlerdir⁵⁶³. Bu sırada Nizâmiye medresenin yanındaki evinde kalmakta olan Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk korkuya kapılarak yanında askeri birliklerin olmasına rağmen Bağdat Amîd'i Ebû Nasr'a ve Bağdat şihnesine haber göndererek durumu bildirdikten sonra onları çağırıp olayların hemen durdurulmasını istemiştir⁵⁶⁴. Çok geçmeden ikiside emrindeki askerlerle birlikte oraya gelip duruma müdahale ederek ok atma suretiyle burada on kişiyi öldürmüşlerdir. Öldürülen kişilerin cesetleri Halifelik Divanı'na getirilmiştir⁵⁶⁵. Tüm bu yaşananlara oldukça öfkelenen Ebu İshak eş-Şîrazî, Nizâmülmülk'e olayların nasıl geliştiğini anlatan bir mektup yazmıştır⁵⁶⁶. Nizâmülmülk bu olaylara yol açan görevlilerin ıktalarına el konulmasını içeren mektuplar göndererek onların cezalandırılmasını istemiştir⁵⁶⁷. Ayrıca Nizâmülmülk inşa ettirdiği Nizâmiye Medresesine yapılan saldırıyı oğlu Müeyyidülmülk'ün orda olmasına rağmen mani olamadığını medrese civarında adam öldürüldüğünü "Bağdat'ta nizam yok" şeklinde gelen cinanslı mektuplar ile haber almıştır⁵⁶⁸. Nizâmülmülk bu gibi şeylerin meydana gelmesinden ve kendisine nisbet edilmesinden rahatsız olmuştur⁵⁶⁹. Şikâyetçilerden bir kısmı şafîiler ve hanbeliler arasında çıkan mezhep kavgasında halifenin veziri Fahrüddeve Cüheyr'i mesul tutarak onu Nizâmülmülk'e şikâyet etmişlerdir⁵⁷⁰. Fahrüddeve Cüheyr'ihale el-Muktedî'nin Hanbelilere karşı yakınlığını dolayısıyla Eşarilere karşı nefretini bilen Nizâmülmülk, bu

⁵⁶³ İbnül Cevzi, 2014: 122-125.

⁵⁶⁴ İbnül Cevzi, 2014: 125; İbnül Esir, 1987: 104., Bundari, Müeyyidülmülk'ün burada bir evinin olduğundan söz eder. "*Nizâmü'l-Mülk, medreseyi ve medresenin kütüphanesini ziyaret etti, sonra oğlu Müeyyidülmülk'ün evine döndü, burada iki gün kaldı.*" Bundari, 2016: 82. Ocak, 2002: 175-176. Özyayın, 2006: 490.

⁵⁶⁵ İbnül Esir, 1987: 104-105; Bundari, 2016: 51, 105., İbnü'l Cevzi, 2014: 125., Ocak, 2002: 176.

⁵⁶⁶ İbnül Cevzi, 2014: 125; Ocak, 2002: 100.

⁵⁶⁷ İbnül Cevzi, 2014: 125.

⁵⁶⁸ Bundari, 2016: 54; Bundari bu mektubun bizzat Müeyyidülmülk tarafından babası Nizâmülmülk'e şikâyet ve yardım istemek için yazıldığını kaydetse de İbnül Esir bu mektubu Nizâmülmülk'e yazan kişinin Müeyyidülmülk değil de Şafîî fakih Ebûl Hasan Muhammed b. Ali b. Ebu's Sakr el Vâsitî olduğunu bildirmiştir. Bundari, 2016: 54; İbnül Esir, 1987: 106., Kafesoğlu, 1973: 36., Taneri, 1967: 162.

⁵⁶⁹ İbnül Esir, 1987: 106; Bundari, 2016: 54., İbnü'l Cevzi, 2014: 124-125., Ocak, 2002: 175.

⁵⁷⁰ İbnül Esir, 1987: 106; Kafesoğlu, 1973: 37., Özyayın, 2001: 714.

konuda sessizliğini koruyarak Sultan Melikşah'ı halife ve Fahrüddevle Cüheyr'e karşı kıskırtmıştır⁵⁷¹. Nizâmülmülk bir süredir çekişme halinde bulunduğu dünürü Fahrüddevle Cüheyr'i Sultan Melikşah'ın izniyle derhal vezaretten azlini, vezire bağlı olanların da tutuklanmasını emretmiştir. Bu emrin gerçekleşmediği takdirde Bağdat halifelik sarayına Horasan'dan bir elçi gönderileceğini içeren bir mektup göndermiştir. Bu husus için Bağdat şıhnesi Sadü'd-Devle Gevherayin'i Bağdat şıhneliğine görevlendirerek veziri azletmek ve gerekli işlemlerin yapılması için İsfahan'dan Bağdat'a gönderilmiştir⁵⁷². Halife talep edilen isteklerin yerine getirilmesini kabul etmeyerek Gevherayin'e, "Fahrüddevle Cüheyr, bizim vezirimiz değildir ancak onun oğlu Amîd'ür-Rüesa, bizim vezirimizdir, Fahrüddevle Cüheyr onun naibi konumundadır" içerikli bir cevap mektubu göndermiştir⁵⁷³. Sonunda, Amîd'ür-Rüesa, babası Fahrüddevle Cüheyr, tarafından kusurlarını affettirmek ve isteklerini bildirmek üzere oğlunu sultanın huzuruna göndermiştir⁵⁷⁴. Sibt İbnül Cevzî'ye göre Nizâmülmülk'ü kendisine karşı öfke içerisinde bulan Amîd'ür Rüesa, kolaylıkla bu meselede ailesinin ve babasının kabahatleri olmadığı konusunda kayınpederi Nizâmülmülk'ü iknaya muvaffak olmuştur. Bu hususta Gevherayin'e biri sultandan ötekisi de Nizâmülmülk'ten olmak üzere yaptığı işleri iletmesine dair iki mektup ile Bağdat'ta halifeye ve Fahrüddevle Cüheyr'e karşı olan tutum ve davranışları kınanarak Fahrüddevle Cüheyr cezalandırılmaktan kurtulmuştur⁵⁷⁵. İbnül Cevzî, Amîd'ür Rüesa'nın Nizâmülmülk'e uyum sağlayarak sabır göstermesi ve bu hususta ikna etmeye çalışmasından dolayı takdirini kazandığını Nizâmülmülk'ün Amîd'ür-Rüesa ve babasına birer at, Fahrüddevle Cüheyr'e eski dostluğunun geri geldiğini göstermek için bir elbise gönderdiğini bütün ve ihtiyaçlarını karşılamıştır⁵⁷⁶. Çok geçmeden Bağdat'a dönen Amîd'ür Rüesa bu sıradahalifeden Selçuklulara olan sadakatinin fazla bağlılığından dolayı "Seni babanın yerine vezirliğe getirmek için vaadde bulunmuştuk bundan sonra bizim hizmetimizde iken ortaya çıkacak işler dolayısıyla sana başvurulmayacaktır" şeklinde suçlayıcı bir mektup almıştır⁵⁷⁷. Halifenin bu mektubu üzerine Amîd'ür-Rüesa, geri dönerek Bâbü'l-âmm'e'de bulunan babası Fahrüddevle Cüheyr'in yanına giderek halifenin divanını kilitlendikten sonra Babü'l-Amme'ye geçilen kapıları çivilenmek suretiyle kapattırıştır. Bu hadise üzerine halife Amîd'ür Rüesa'yı azlederek buraya yerine kendi çıkarlarını koruyacağına inandığı Ebû Şuca Muhammed b. El-Hüseyni'yi naip olarak atamıştır. Amîd'ür Rüesa bu durumu kayınpederi Nizâmülmülk'e bildirmesi üzerine Nizâmülmülk tarafından bir

⁵⁷¹ Sibt, 2011: 219.

⁵⁷² İbnül Cevzi, 2014: 126; Sibt, 2011: 225. Özeydin, 2001: 169.

⁵⁷³ İbnül Cevzi, 2014: 126; Sibt, 2011: 225.

⁵⁷⁴ İbnü't Tıktakā, 2016: 209; Kafesoğlu, 1973: 36.

⁵⁷⁵ İbnül Esir, 1987: 107; Sibt, 2011: 225., İbnül Cevzi, 2014: 127., Zettersteen, 1987: 719., Özeydin, 1992: 448.

⁵⁷⁶ Sibt, 2011: 226; İbnül Cevzi, 2014: 128.

⁵⁷⁷ İbnül Cevzi, 2014: 128; Sibt, 2011: 226.

gulamı aracılığıyla halifeye bir mektup gönderilmiştir. Nizâmülmülk, bu mektupta Amîd'ür Rüesa'nın vezirliğe dönmesini tavsiye ettikten sonra "Herhangi bir kimse onun makamına oturamaz, ben ondan razı olduğum için kızımı ona verdim. Onun vezirlik hizmetine getirilmesi şartıyla kendisine olan bütün düşmanlığı kaldırıp attım ve onu dost kabul ettim" demiştir⁵⁷⁸. Bu mektuptan sonra halife Ebu Şuca'yı vezirlikten azlederek Amîd'ür Rüesa'yı huzuruna çağırıp ona "Ey Amîd'ür Rüesa sen olgunlukta biriciksin, senin bu makamda en ön sırada bulunman ve ele aldığın işi hakkıyla yapman nedeniyle yeniden vezirlik makamına getirildin" şeklinde pek çok olumlu sözler içeren bir tevki ile H. 471/ M. 1078-1079 yılında görevine dönmesini uygun görmüştür⁵⁷⁹.

Amîd'ür Rüesa, Nizâmülmülk'ün kızı olan zevcesi Zübeyde Hatun doğduğu gün ölen erkek çocuğunun arkasından vefat etmiştir. Cenazesi Darül Hilafe'ye (Halifelik Sarayı) defnedilmiştir⁵⁸⁰. Amîd'ür Rüesa, babası Fahrüddeve Cüheyr ile birlikte Amme'deki evde üç gün taziye kabul etmişlerdir. Amîd'ür Rüesa'nın Hilafet Divanında bulunmadığı zaman Bağdat'ta bulunan Müeyyidülmülk, Fahrüddeve Cüheyr'in azline çok sevinmiştir. Bu sırada Amîd'ür-Rüesa, vezaret makamına geri dönmüş ise de halife Ebu Şuca'nın vezaretine meyletmiştir. Bu durumdan hoşnut olmayan Nizâmülmülk tarafından halifeye Ebu Şuca'nın Bağdat'tan uzaklaştırılmasını içeren bir mektubun gelmesi üzerine bu istek kabul edilerek Ebu Şuca, azledilerek Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır⁵⁸¹.

Fahrüddeve Cüheyr, Sultan Melikşah'ın kızının halife el-Muktedi ile evlenme işi için kendisiyle birlikte görevlendirilen Hadim ilesultan ve bir kısım devletin ileri gelenleri ile hilat ve armağanlarla Bağdat'tan İsfahan'a gitmiştir. Sultan ve Nizâmülmülk tarafından iyi karşılanarak kendisine hilatlar verilip sultan tarafından bayraklar, davullar altın işlemeli atlar sunulmuştur⁵⁸². Sultan veda sırasında Fahrüddeve'nin elini tutarak "Biz halifenin hizmetinde bulunuyoruz, bu nedenle onun bizim verdiklerimizin karşılığını vermesi esasen doğru olmaz, Ebu Şuca'nın geri dönmesi için bir imkân vermesin, fakat onun orduda kalması hususunda bir buyruk çıkartsın" demiştir. Fahrüddeve Cüheyr ile birlikte olan Hadim'in İsfahan'a dönmesini işiten halife bu duruma çok içerlemiş buna Fahrüddeve Cüheyr'in sebep olduğunu düşünmüştür⁵⁸³.

⁵⁷⁸ Sıbt, 2011: 228.

⁵⁷⁹ Sıbt, 2011: 228-229; İbnül Cevzi, 2014: 128-129.

⁵⁸⁰ İbnül Esir ve Sıbt İbnül Cevzî'ye göre Zübeyde Hatun'un defnedildiği yerdaha önce kimsenin defnedilmediği halifelik sarayındadır. Müellifler Nizâmülmülk'e duyulan hürmetten Zübeyde Hatun'un buraya defnedildiğini kaydetmişlerdir. İbnül Esir 1987: 105; Sıbt: 2011: 241., Taneri, 1967: 85., Klausner, 1973: 76.

⁵⁸¹ Sıbt: 2011: 241.

⁵⁸² Sıbt, 2011: 241., Müneccimbaşı, 2017: 52.

⁵⁸³ Sıbt, 2011: 245-246.

Amîd'ür-Rüesa, dört yıl sonra H. 476 Safer/ M. 14 Temmuz 1083-1084 yılında halife tarafından bir tevki çıkartılarak azledilmiştir⁵⁸⁴. Amîd'ür-Rüesa, Bâbu Ammûriyye (Ammûriyye Kapısı) evinde bulunduğu sırada azil ve tevkîf kendisine ulaştırıldığında: “Halife ya bizi hizmete alıp hakkımızı tam olarak verir ve böylece alışkın olduğumuz hizmetimize geri döneriz ya da Bağdat’tan ayrılmamız için izin verir bizde İsfahan’a giderek sultanın gölgesinde ikamet ederiz” şeklinde serzenişte bulunmuştur. Bu hadiseler üzerine üzerine Sultan Melikşah, Cüheyroğullarına gönderdiği mektupta halifenin Cüheyroğullarını yeniden hizmete almadığı takdirde bir an önce İsfahan’a gelmelerini buyurmuştur. Sultan tarafından Bağdat’a gönderilen Hacıp Yaruk, Bağdat şihnesi, Amid, silahları ve eşyaları ile birlikte Bâbu Ammûriyye’de toplandıktan sonra Amîd'ür Rüesa beraberinde babası Fahrüddeve ile iki oğlu ve Nizâmülmülk’ün kızı olan Zübeyde Hatun ile halifeden izin almaksızın halkın şaşkın bakışları arasında kaldıkları yerden Nizâmülmülk’ün oğlu Müeyyidülmülk tarafından uğurlanarak İsfahan’a gelerek Selçuklu sarayına yerleşmişlerdir. Cüheyroğulları bütün aile fertleri ile Bağdat’tan Hacıp Yaruk ve Fahrüddeve ve oğlu Amîd'ür-Rüesa burada hükümdar gibi devletin ileri gelenleri tarafından karşılandıktan sonra Sultan Melikşah’ın huzuruna getirilerek ön tarafına otutturulmuşlardır⁵⁸⁵. Sultan onlara daima iyilik görecekları hususunda söz verdikten sonra iyi odalar tahsis ettirip pekçok armağanlar vermiştir. Cüheyr ailesi İsfahan’a geldiği zaman, Nizâmülmülk tarafından Amîd'ür-Rüesa in eşi olan kızına iki ev tahsis edilmiştir. Cüheyr ailesine gösterilen bu iyi tutum ve davranışlar durumlarının düzelip iyileştiğini bildiren bu haber halifenin çok ağrına gitmiştir⁵⁸⁶. Bu arada sultan tarafından Hacıp Yaruk çağrılarak kendisinden halifenin cevap olarak yazdığı mektuplar istenmiştir. Bu mektuplarda halife Sultan Melikşah’a cevaben “Cüheyroğullarının görevine iade edilmesi için hiçbir çözüm yolunun olmadığını, onun ordudan uzaklaştırılıp koruma altına alınmasının bunun nedeninin de onlara güven meselesi” olduğunu bildirmiştir. Öte yandan Amîd'ür-Rüesa’nın görevinden azli ve Nizâmülmülk’ün kızı yani eşinin bu şekilde Bağdat’tan ayrılmak zorunda bırakılmaları Nizâmülmülk’ün son derece ağrına gitmiştir. Hatta Abbasi halifeliğine son vermeyi bile düşünmüştür⁵⁸⁷. Sıbt İbnül Cevzî bu hususta Fahrüddeve’nin Nizâmülmülk ile Abbasi Halifeliğinin yönetim şeklini değiştirme hususunda bir anlaşma yaptığını fakat sultanın ölümü ve Nizâmülmülk’ün öldürülmesiyle bunun başarılı olmadığını nakletmiştir. Nizâmülmülk, derhal harekete geçerek Fahrüddeve’nin daha önce sultana

⁵⁸⁴ İbnül Esir, 1987: 122; Sıbt, 2011: 250., İbnül Cevzi, 2014: 135., Zettersteen, 1987: 719., Kafesoğlu, 1973: 37.

⁵⁸⁵ İbnül Esir, 1987: 122; İbnül Cevzi, 2014: 136., Sıbt, 2011: 254., Kafesoğlu, 1973: 37., Taneri, 1967: 156., Özaydın, 1992: 448., Sevim ve Merçil, 2014: 101.

⁵⁸⁶ Sıbt, 2011: 254-255.

⁵⁸⁷ Özaydın, 1992: 448.

önermiş olduğu Diyarbekir'in fethi için sultanı ikna ederek halifeye elçi aracılığıyla bir mektup göndermiştir. Bu sırada Sa'düddeve Gevherâyîn, Diyarbekir bölgesinin fethinde Fahrüdevle Cüheyr'e yardım için katılmak amacıyla Bağdat'a gelmiştir. Fakat İbn Cüheyr'in düşmanları bu fetihle ona katılıp yardım edeceği için Gevherayin'i suçlayarak halifeye İbn Cüheyr'in Bağdat'tan ayrıldığına çok memnun olduğunu bildirmişlerdir⁵⁸⁸.

Fahruddevle Cüheyr, görev yapmış olduğu Mervanoğullarının ve Diyarbekir bölgesinin zenginliği hakkında Selçuklu sultanına bilgi vererek, bölgenin Selçuklu Devleti sınırlarına alınmasının yerinde olacağını söylemiştir. Bunu Nizâmülmülk de desteklemiştir. Türkiye ve Suriye Selçukluları arasındaki konumu ve ilgili devletleri kontrol altında tutabilmek ve Diyarbekir ve çevresine hâkim olmak isteyen Sultan Melikşah Fahruddevle' nin önerisi olumlu karşılamıştır. Çok geçmeden Fahrüdevle Cüheyr'e hilat giydirilip kendi bölgesinde günde beş kez çalınmak üzere “davul, sancak, hilat,” gibi bazı hâkimiyet ve hükümdarlık alametleri verilerekle birlikte büyük bir ordu ile birlikte Diyarbekir'in zaptına gönderilmiştir⁵⁸⁹. Bunun üzerine Mervânî Emîri Nâsırüddeve Mansûr, Ukaylî Emîri Kureyş Müslim b. Kureyş'ten yardım talep etmiştir. Selçuklu tehlikesinin kendisini de beklediğini düşünen Müslim, hemen Nâsırüddeve'nin yardımına koştuysada Selçuklu ordusunun büyüklüğü karşısında savaşmaya cesaret edemeyip Fahrüdevle Cüheyr ile gizlice anlaşmanın yollarını aramaya başlamıştır. Fahrüdevle Cüheyr'in muhasarayı ağırdan almasına öfkelenen Türkmenler âni bir gece baskını düzenleyip Müslim'in ordusuna büyük kayıplar verdirmişlerdir. Müslim, Fahrüdevle Cüheyrile ihtilâfa düşen Artuk Bey ile yaptığı gizli anlaşma sayesinde buradan ayrılabilmiştir. Müslim'in Selçuklu Devleti'ne karşı açıkça tavır almasına öfkelenen Sultan Melikşah, Ukaylîler'e ait bütün toprakları Fahrüdevle'nin oğlu Amîdüddeve'ye iktâ etti ve kalabalık bir ordunun ardından Musul'a hareket etmiştir. Selçuklu ordusunun Musul'u ele geçirdiği sırada şehre gelen Melikşahbu sırada kardeşi Melik Tekiş'in Horasan'da isyan etmiş olduğu haberini alan Sultan Melikşahordusuyla geri dönüp kardeşi Tekiş'in üzerine yürüyerekMusul'u Amîd'ür Rüesa'yaıkta olarak vermiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleyman Şah'ın da Suriye kapılarına dayandığı bu günlerde Horasan'a dönerken arkasında belirsizlikler ve çatışmalar bırakmak istemeyen Sultan Melikşah,Müslim meselesini halletmesi için Nizâmülmülk'ün oğullarından Müeyyidülmülk'ü Rahbe şehrine yollayıp Müslim'in huzura gelmesini buyurmuştur⁵⁹⁰.İbnül Adim'in kaydına göre sultanın

⁵⁸⁸ Sıbt, 2011: 257.

⁵⁸⁹ Münecimbaşı, 2017: 55; Esir, 1987: 122., İbnül Cevzi, 2014: 136., İbnül Adim, 1982: 50., Kafesoğlu, 1973: 38., Koca, 2011: 149-150., Sevim ve Merçil, 2014: 101.Büyük Selçuklu Devleti'nde genellikle hanedan mensuplarına (meliklere) tanınan bu haklar Fahrüdevle'ye de tanınmıştır. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Sevim ve Merçil, 2014: 500.

⁵⁹⁰İbnül Esir, 1987: 126; Sıbt, 2011: 261., Kafesoğlu, 1973: 47-48., Koca, 2011: 164.,Özaydın, 1992: 448.

Müslim'i huzura çağırmasında Nizâmülmülk'ün payı olmuştur. Nitekim Müslime yakınlık ve temayül gösteren Nizâmülmülk, sultanı ona lütuf ve ihsanda bulunması konusunda ikna edip Müslim'e mektup gönderip sultanın yanına gelerek kendisini affettirmesini tavsiye etmiştir⁵⁹¹. Fahrüddeve Cüheyr, Sultan Melikşah'a bir mektup yazarak Müslim'in Diyarbekir kuşatılmış bir durumda ve yakalanmasının da bir an meselesi iken Artuk Bey'in olumsuz tutum ve davranışları yüzünden bunun gerçekleşmediğini bildirmesi üzerine sultan Fahrüddeve Cüheyr'i Meyyafarikin üzerine sevk ederek Amîd'ür Rüesa'yı babasına vaktiyle yapıldığı gibi sultan tarafından hilafetlerle onurlandırılmıştır. Bölgeye bir takviye kuvveti ile birlikte Cezire'ye giderek onun yakalamasını emretmiştir. Ayrıca Halep ve Rahbe kentlerinin yönetimlerini vererek Hacıp Humartekin Savab ile Türkmenlerden bir grubu onunla birlikte gitmekle görevlendirilmiştir. Âmid'i bir müddet muhasara ettikten sonra buranın zaptını oğlu Zaîmürresâ'ya bırakıp Meyyâfârikîn (Silvan) üzerine yürümüştür. Mayıs 1085'te Âmid, eylül ayında da Meyyâfârikîn ele geçirmiştir. Aynı yıl Cezîre-i İbn Ömer de (Cizre) zaptedilerek Mervânî hânedanına son verilmiştir.

Fahrüddeve Cüheyr, Sultan Melikşah tarafından Diyarbekir valiliğine tayin edilmiştir. Amîd'ür-Rüesa, şehre girerek Diyarbekir'e hâkim olmuştur. Amîd'ür Rüesa babası Fahrüddeve Cüheyr tarafından Diyarbekir'in idareciliğine getirilmiştir. Bir süre sonra bizzat sultan, İsfahan'dan komutanlarını da yanına alarak gecikmiş olan Diyarbekirfethini gerçekleştirmek ve Müslim'i cezalandırmak için bölgeye hareket ederek ordusuyla birlikte Musul'a gelmiştir. Amîd'ür-Rüesa Musul halkına haber gönderip "Sultan için kent kapısını açmalarını ve ona itaatte bulunmalarını bildirdi halkta ona "Sultan buraya gelecek olursa kenti ona teslim ederiz"cevabını vermiştir. Bir süre sonra sultanın gelmesi üzerine Müslim'in naipleri sultana gidip "Bizim emirimiz (Müslim) sizin yüzünüze kent kapısını kapatmamamızı emretti" dediler. Bu sözlere öfkelenen Sultan MelikşahMusul'a girmiştir⁵⁹².Bu sırada Fahrüddeve Cüheyr'in ölümü üzerine Amîd'ür Rüesa, Nizâmülmülk'ün teşebbüsü ile tekrar halifenin vezirliğine getirilerekZilhicce 484/5 Kasım-Aralık 1091 tarihinde Bağdat'a gönderilmiştir⁵⁹³.NizâmülmülkAmîd'ür Rüesa'yıBâbü'l-âimme'deki makamına giderek onu kutlaıp vezirliğini tebrik etmiştir. Birçok şair de onu tekrar vezir olmasından dolayı tebrik etmişlerdir⁵⁹⁴.Amîd'ür Rüesa'nın Nizâmülmülk'ün desteği ile vezirliğe getirilmesinde halifenin kendi vezirini tayin ederken bile İsfahan'ın görüş ve isteklerini kabul etmek zorunda

⁵⁹¹ İbnül Adim, 1982: 50.

⁵⁹² Sibt, 2011: 261.

⁵⁹³ Kafesoğlu, 1973: 43,117 ; Zetterteen, 1987: 719., Suter, 1987: 858., Özaydın, 1992: 448.

⁵⁹⁴ İbnül Esir, 1987: 166; İbnül Cevzi, 2014: 150.Bazı kaynaklarda Amîd'ür Rüesa'nın Bağdat'ta görevine gitmeyerek bu devirde geçerli olan geleneğe göre yerine küçük kardeşi Ebû'l Berekat-ı gönderdiği kaydedilmiştir Koca, 2011: 173; Özaydın, 2004: 47.

kalmış olmasını ve Nizâmülmülk'ün hilafet üzerindeki nüfuzunu göstermektedir⁵⁹⁵. İbnü't-Tıktakā, eserinde İbnü'l Hebbariyye'nin Amîd'ür-Rüesa hakkında "Nizâmülmülk'ün kızı Safiye olmasa ikinci defa vezir olamazdın, bu faziletli kişiye teşekkür et, onun sayesinde vezir oldun" diyerek hicvettiğini nakletmiştir⁵⁹⁶. Bundan sonra Amîd'ür-Rüesa, Nizâmülmülk'ün katlinden sonra Sultan Melihşah'ın ölümünden önce Bağdat'ı son ziyaretinde beraberindekiler ile birlikte Bağdat'tan Nehrevan'a gitmiştir. Burada Cuma günü ikindi vaktine kadar burada kaldıktan sonra saraya gelerek Zilhicce 484/5 Kasım-Aralık 1091 tarihinde Sultan Melikşah'ı karşılamıştır⁵⁹⁷.

Amîd'ür Rüesa, Sultan, Melikşah'ın bir av sonucu burada yediği av etinden zehirlenerek ateşli hummaya yakalanmasıyla bir grup halifelik ileri gelenleri ile birlikte sultanı ziyaret etmek istemiş ise de sultanın ölümü üzerine bu ziyareti gerçekleştirememiştir⁵⁹⁸. Amîd'ür-Rüesa, Melik Mahmut'un halife tarafından adına hutbe okutulup sultan ilan edilmesinden sonra Terken Hatun'un ziyaretine giderek Sultan Melikşah için taziye de bulunmuştur. Ayrıca Melik Mahmut'un sultanlığı vesilesiyle halifenin kutlamalarını ileterek ona halifeden hilatler takdim etmiştir⁵⁹⁹.

Amîd'ür Rüesa, H. 493 /M. 1100 tarihinde Sultan Berkyaruk'un teşebbüsü neticesinde tutuklanarak azledilmiştir. Sultan Berkyaruk, Bağdat'a gelerek Halife el-Muktedî Biemrillâh'a haber gönderip hutbenin kendi adına okutulmasını istemiştir. Amîdüddeve b. Cüheyr Sultan Berkyaruk'a halifenin verdiği hil'atleri götürmüştür. Berkyaruk'un Sultanlığının tasdik edilmesine dair tuğra çekilmesi için halife'ye arz edildi. Halife de 486 Muharrem/ 11-20 Ocak 1094 tarihinde uygun bulup tuğrasını çektirerek, Berkyaruk'un saltanat menşûr runu tasdik edilmiştir⁶⁰⁰. Sultan Berkyaruk, Rey Savaşı'nda kardeşi Muhammed Tapar'a karşı para sıkıntısı çektiği dönemlerde Sultan Melikşah devrinde Amîd'ür Rüesa'dan babası Fahrüddeve Cüheyr ile birlikte yönetimini üstlendikleri Diyarbekir ve Musul'dan elde ettikleri gelirden devlet hazinesine hiçbir şey ödemediklerini, bu iki şehrin hazinelerini yağmaladıklarını, onun Melik Muhammed Tapar adına hutbe okuttuğunu söyleyerek onu tevkif edilmesini emretmiştir⁶⁰¹. Sultan Berkyaruk'un bu tutumu üzerine Amîd'ür Rüesa,

⁵⁹⁵ Kafesoğlu, 1973: 36-37, 117, 146.

⁵⁹⁶ İbnü't-Tıktakā, 2016: 210; Hebbariye, hicvinin bir süre sonra bütün halkın ağzında dolaşmaya başlaması, halife ve Nizâmülmülk'e kadar gitmesinden sonra dönemin nüfuzlu şahsiyetlerinden Sadr'al-Din Muhammed el-Hucandi'nin aracılığı sayesinde zararsız bir şekilde kurtulmuştur. Suter, 1987: 858., Ayrıca İbnü'l-Hebbariyye'nin Tâcülmülk'ün isteği üzerine Nizâmülmülk'ü hicveden şiirler de yazmıştır. Bkz., Özaydın, 2010: 360.

⁵⁹⁷ İbnül Esir, 1987: 181; İbnül Cevzi, 2014: 154.

⁵⁹⁸ İbnül Cevzi, 2014: 54; İbnül Esir, 1987: 178, 181., Kazvini, 2015: 49., Gök ve Çoşguner, 2014: 210., Özaydın, 2004: 57.

⁵⁹⁹ İbnül Cevzi, 2014: 155.

⁶⁰⁰ İbnül Esir, 1987: 195.

⁶⁰¹ İbnül Esir, 1987: 243; Sevim ve Merçil, 2014: 59., Özaydın, 1992: 448.

“Ben bir köleyim. Efendimin emri olmadan görüş bildiremem”diyerek durumu, halifeye bildirmiştir. Halife de onun tarafını tutar şekilde davranarak Sultan Berkyaruk’a tehdit dolu bir mektup göndermiştir⁶⁰². Bunun üzerine sultan 60.000 altın ödemesi karşılığında Amîd’ür-Rüesa’nın serbest bırakılmasına karar vermiş isede daha sonra halifeden Amîd’ür Rüesa’nın tutuklanarak azledilmesini emretmiştir⁶⁰³.

Amîd’ür Rüesa, İbnül Esir’in kaydına göre, Sultan Berkyaruk’un veziri el-Eazz Ebû’l-Mehâsin’i serbest bırakıp Bağdâd amîdliğine tayin etmesiyle Nizâmülmülk’ün oğlu Müeyyidülmülk, El-Eaaz Ebû’l-Mehâsin’den Amîdüddevle’nin azledilmesi için halife ile görüşmesini emretmiştir. Halife ile görüşmek için El-Eaaz Ebû’l-Mehâsin’in Bağdât’a geldiğini duyan Amîd’ür-Rüesa İspehbed Sabâve b. Humârtekin’e henüz yolda olan Ebû’l-Mehâsin’in bu meseleyi halifeye arz etmeden yoluna çıkıp öldürülmesini emretmiştir. İspehbed Sabâve, vezirin arzusuna uyarak Bâ’kuba yakınlarında Ebu’l Mehasin’in yolunu kesmiştir. Bunun üzerine İspehbed Sabâve, Mehasin’e “Sen Sultan Berkyaruk’un vezirisin ben ise kölesiyim, eğer sen onun hizmetinde isen birlikte Bağdat’a dönelim ve hutbeyi onun adına okutalım, sen muhalefet edilmeyecek bir dostsun fakat bunu kabul etmezsen aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur” şeklinde haber göndermiştir. Ebu’l Mehasin’de bu tehdit karşılık bu teklifi kabul etmiştir. Sabâve, Amîd’ür Rüesa’nın kendisini ne maksatla gönderdiğini anlatınca Ebu’l Mehasin derhal Bağdat’a giderek Muhammed Tapar ve veziri Müeyyidülmülk’ün bütün isteklerini gerçekleştirerek durumu halifeye arz etmesiyle Amîd’ür-Rüesa, azledilmiştir. Amîd’ür-Rüesa azledildiği gibi 25.000 dinar parası alınıp kardeşleriyle birlikte tutuklanarak halifelik sarayında hapsedilmiştir. Çok geçmeden H. 494/M. 1100-1101 yılında hapiste iken ölmüştür⁶⁰⁴. Sıbt, Amîd’ür-Rüesa’yı “akıllı, ferasetli ve tedbirli bir insandı o halka daima lütuf ve ihsanlarda bulunurdu” diyerek övmüştür. Ayrıca Sıbt, onun, Bağdat’a döndüğü zaman halifenin hakkındaki iyi fikir ve düşüncelerini içeren bir risaleyi kendisini karşılamak için hadim, has ve hacipleri ile beraber gönderdiğini, sağ salım dönüşü nedeniyle kalabalık Bağdat halkının onu karşılamaya çıkarak sevinç gösterilerinde bulunduğunu nakletmiştir. İbnül Esir, Amîd’ür-Rüesa’yı akıllı, cömert, iyi ahlâklı ve yumuşak huylu ancak mağrur ve kibirli hatta bir şahısla bir kaç kelime konuşmasında ağzından çıkan sözlerin sayılacak kadar mağrur bir edâ ile konuştuğunu kaydetmiştir⁶⁰⁵. İbnü’t-Tıktakâ, Amîd’ür-Rüesa’yı fazilet, akıl sahibi biri olarak nakletmiştir⁶⁰⁶. Bir başka kaynakta ise vakur, heybetli, ileri görüşlü bir

⁶⁰² Sevim ve Merçil, 2014: 159.

⁶⁰³ İbnül Esir, 1987: 243; Sevim ve Merçil, 2014: 159., Özaydın, 1992: 448., Özaydın, 2004: 118.

⁶⁰⁴ İbnül Esir, 1987: 246-247; İbnü’t-Tıktakâ: 2016: 210., Zettersteen, 1987: 719., Azimi, 2006: 39., Özaydın, 1992: 448., Özaydın, 2004: 63, 118.

⁶⁰⁵ Özaydın, 1992: 448.

⁶⁰⁶ İbnü’t-Tıktakâ, 2016: 210.

devlet adamı ve gururlu olduğu bildirilmiştir. Ayrıca, birçok şair özellikle Ebû Mansur Ali “Ayniyye” kasidesinde Amîd’ür-Rüesa’yı methetmiştir⁶⁰⁷.

3.3. Sikatül İslam Ebu Müslim Servşiyari veya Razi

Nizamülmülk’ün damadı olan Sikatül İslam Ebu Müslim Servşiyari veya Razi, Rey reisidir⁶⁰⁸. Ebu Müslim’in hakkında kaynaklarda malumatlar yok denecek kadar az olsa da Ebu Müslim’in Nizamülmülk ile birlikte Hassan Sabbah’a yönelik faaliyetlerine dair bazı kayıtlara rastlanılmıştır.

Hasan Sabbah İran’da bulunduğu sırada İsfahan, Kirman, Yezd, Huzistan, Damgan, Esterâbâd, Alamut yöresi, Curcan gibi yerlerde halkı, kendisi ve dâîleri ile birlikte İsmaili mezhebine davet etmiştir. Hasan Sabbah’ın propagandalarından rahatsız olan Selçuklu veziri Nizamülmülk damadı Rey Valisi Ebû Müslim Razî’yi Hasan Sabbah’ın tutuklaması için görevlendirilmiştir⁶⁰⁹. Hasan Sabbah Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün peşinde olmasından dolayı sürekli kaçmıştır⁶¹⁰. Ebu Müslim’in bu görevlendirmeden önce kayınpederi Nizâmülmülk’e giderek Hassan Sabbah’ın maksadının iyi olmadığını, bu maksadını da gerçekleştirmek için fırsat kolladığını dile getirmiştir. Hasan Sabbah’ı Nizâmülmülk’ten uzaklaştırma yollarını arayan Ebu Müslim onu öldürmeye karar vermiştir. Ebû Müslim’in kendisine karşı başlattığı takibat nedeniyle Hasan Sabbah, bir gece fırsatını bularak Nizâmülmülk’ün yanından kaçarak önce Rey’e oradan Kazvin’e gitmek zorunda kalmıştır.⁶¹¹ Kazvîn civarında muhkem bir mevkide bulunan Alamut kalesini ele geçirmek bir plan hazırladıktan sonra kalenin çevresinde bulunan Endicurd ahalisini kendi tarafına çekmiştir. Bundan sonra Kazvin’de Selçuklu sultanı Melikşah adına Alamut kalesini yöneten Alevi Mehdi’ye bir dâî göndererek kendi mezhebine girmesini istemiştir. Alamut kalesinde halktan bazı kişilerin İsmaili mezhebine girmesi üzerine H. Recep 483/ M. 4 Eylül 1090 tarihinde Hasan Sabbah Alamut kalesini ele geçirmiştir.⁶¹²

⁶⁰⁷ Özaydın, 1992: 448.

⁶⁰⁸ Sevim ve Merçil, 1995: 138., Güleriyüz, 2.

⁶⁰⁹ Aylar, 2017:327.

⁶¹⁰ Kazvini, 2015: 518.

⁶¹¹ Akgül, 2021: 807.

⁶¹² Cüveyni, 2013:1366.

İbnül Esir, Ebu Müslim ile ilgili Melikşah'ın ölümüyle birlikte oğlu Sultan Berkyaruk'un Selçuklu tahtına geçişinde kıymetli taşlarla işli tacı başına yerleştirdiğini . Sultan Berkyaruk'un da onun emrine 20 bin kişi verdiğini kaydetmiştir.

Ebû Müslim, 488/1095'te Hudâdâd-ı Razî isimli fedâînin suikastına kurban gitmiştir⁶¹³. Bu suikast Sultan Berkyaruk'un Ramazan 488/Eylül 1095'te, Sicistanlı maskeli bir Bâtınî tarafından yaralandığı zamanlarda rast gelmiştir. Batini fedailerinin Sultan Berkyaruk'un saltanatı boyunca devlet adamlarına ve âlimlere yönelik olarak devam etmiştir. Bunlardan biri olan bir yıl sonra da Atsız el-Melikşahî ve Siyâhpûş adlı iki emîr katledilmiştir.

⁶¹³ Keleş, 2017: 162., Aylar, 2017: 330.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olan Nizâmülmülk'ün gerek vezareti döneminde gerekse ölümünden sonraki dönemde oğulları, damatları ve torunları devlet içerisinde önemli mevkilere getirilmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nde özellikle vezirlik makamını tekeline alan bu aile bireyleri edinmiş oldukları vazifelerle Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi olaylarında olumlu veya olumsuz roller üstlenerek tarihi olayların seyrinde etkili olmuşlardır. Bu bakımdan Nizâmülmülk Ailesi Türk-İslam Tarihi ve Büyük Selçuklu Tarihi'nde önemli bir yer edinmiştir.

30 yıldan fazla bir süre Selçuklu Devleti vezirliği yapmış Vezir Nizâmülmülk'ün gücünün zirvesinde olduğu Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah döneminde kendi konumunu muhafaza etmek bunun yanında devlet içerisindeki nüfuzunu sürdürebilmek için aile bireylerini çeşitli görevlere getirmiştir. Ne varki bu durum Nizâmülmülk'ün elde ettiği güç ve nüfuzu kıskanan ve sahip olduğu ayrıcalıkları elde etmeyi amaçlayan bir muhalif zümrenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çok geçmeden Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün arası bozulmuş ve kendisine karşı kurulan entrika oyunları ile Nizâmülmülk, sultan nezdinde gözden düşürülerek bir suikast sonucu öldürtülmüştür.

Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti, ortaya çıkan taht mücadeleleri sonucunda bir parçalanma ve çöküş dönemine girerek dört kısma bölünmüştür. Bu bölünme ve çöküş döneminden sonra devletin tekrar eski gücüne kavuşmasında ve Sultan Melikşah'tan sonra Sultan Berkyaruk'un başarılı bir şekilde tahta geçmesinde Nizâmülmülk'ün oğullarının ve Nizâmiyelerin rolü çok büyük olmuştur. Nitekim onlar Sultan Berkyaruk'un Terken Hatun'a ve oğlu Mahmut'a karşı girişmiş olduğu zorlu taht mücadelesini kazanmasında çok etkili olmuşlardır. Nizâmülmülk'ün oğulları ve Nizâmiyeler Terken Hatun tarafından İsfahan'da tutsak edilen Melik Berkyaruk'u hapsedildiği yerden kurtarıp ona katıldıktan sonra adına hutbe okutup Rey'de sultan ilan etmişlerdir. Sultan Berkyaruk, Terken Hatun'a karşı kazandığı nihai zaferle birlikte Halife Muktedi Biemrillah tarafından Rukneddin lakabıyla fetva alarak sultanlığı tasdiklenmiştir. Dolayısıyla Nizâmülmülk oğullarının ve Nizâmiyelerin Sultan Berkyaruk'u tahta çıkarmaya ve siyasi olaylara yön verecek kadar etkili olmaları onların Büyük Selçuklu Devleti'ndeki mahiyetlerinin kalabalıklığını ve güçlerini ispatlar niteliktedir.

Nizâmülmülk'ün oğulları ve Nizâmiyeler, Sultan Berkyaruk'un Suriye Meliki amcası Tutuş ile olan taht mücadelesinde birinci derecede rol oynamışlardır. Bu mücadelede Sultan Berkyaruk'un tarafını tutmuşlar bizzat savaş meydanında tarafların vezirleri olarak

bulunmuşlardır. Nizâmülmülk oğullarından Fahrülmülk'ü kendisine vezir edinen Tutuş'un böyle bir girişimde bulunması Sultan Berkyaruk'u destekleyen Nizâmiyelerin devlet içerisindeki etkisini yıkmak ve Nizâmülmülk Ailesinin mahiyetlerinin kalabalıklığından ve güçlerinden istifade etmek istemesiyle alakalı olabilir. Sultan Berkyaruk'un amcası Tutuş'a karşı giriştiği saltanat mücadelesinde Berkyaruk'un veziri olan Nizâmülmülk''ün oğullarından Müeyyidülmülk'ün bütün Irak ve Horasan emirlerine mektuplar yazarak bu saltanat mücadelesinde bu emirlerin Berkyaruk tarafına geçmesini sağlayarak Berkyaruk'un ordusunun sayısını 30.000 ulaştırmış ve sultanın durumunu kuvvetlendirerek amcasına karşı savaşılabilecek duruma getirmiştir. Böylece, Nizâmülmülk oğullarının Terken Hatun ve Melik Mahmut'un ölümünden sonra Sultan Berkyaruk'un tarafını tutmasıyla bu saltanat mücadelesinde Tutuş engeli de ortadan kalkmıştır.

Müeyyidülmülk, Sultan Berkyaruk'un amcası Arslan Argun ile olan mücadelesinde de etkili bir rol oynamıştır. O, Arslan Argun'la devamlı olarak mektuplaşarak taraflar arasında münasebetlerin daha kötü bir şekle dönüşmesini engellemiştir.

Muhammed Tapar'ın, Sultan Berkyaruk'a karşı H. 496 / M. 1103 tarihli mağlup olduğu beşinci savaşta Nizâmülmülk'ün torunlarından Muhammed b. Müeyyidülmülk, amcası Emir Mansur ve Nizâmiyeler ile Muhammed Tapar'ın, Gence'de muhasara altında kalması üzerine sultana yardım etmek ve ona bağlılıklarını göstermek amacıyla birlikte bu savaşta yer almışlardır. İbnül Esir'e göre Nizâmülmülk ailesinin ve Nizâmiyelerin savaşa katılmasıyla Muhammed Tapar Sultan Berkyaruk'a karşı durumunu kuvvetlendirmiş savaşacak bir duruma gelerek halk nazarında Sultan Muhammed Tapar ve kardeşi Melik Sencer'in itibarı artmıştır.

Sultan Sencer'in vezirliğini yapmış olan Nizâmülmülk torunlarından Tahir b. Nizâmülmülk, Sultan Sencer'in Oğuzlar karşısında mağlup ve esir edildiği Katvan Savaşı'ndan sonra Oğuzların önünden bazı kumandanlarla kaçmayı başarak sivil teşkilatın başına geçmiş Sultan Sencer'in veliahtı ve yiğeni Süleymanşah'ın tahta geçmesini sağlayarak kısa süre içerisinde devleti yeniden teşkilatlandırmıştır.

Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'ne büyük yararlar sağlayan Nizâmülmülk Aile üyelerinin Büyük Selçuklu Devleti'ne zararları da büyük olmuştur.

Sultan Melikşah'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları ile birlikte iş başına gelen ve şahsî menfaatlerini başka bir şey düşünmeyen vezirler Selçuklu emîrleri ile saray görevlileri ile anlaşmazlıklar içerisine girerek devlet otoritesini zaafa uğratmışlardır. Nizâmülmülk'ün büyük oğlu Cemâlülmülk'ün Sultan Melikşah devlet adamlarından Humartekin'in kâtibi İbn Behmenyar'ı ve sultanın maskaralığını yapan aynı zamanda sultanın oğlu Melik Ahmet'e eğitim vererek onu yetiştiren Caferek adıyla tanınan saray görevlisini öldürtmüştür. Öyle ki

yaşanan bu olaylar Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün arasının açılmasında çok etkili olmuştur. Nizâmülmülk oğullarından Şemsülmülk ile devletin ileri gelen emirlerinden Kodan ile arasında yaşanan anlaşmazlık vezir-emir çatışmasının bir diğer örneğidir.

Sultan Berkyaruk döneminde sultanın vezirliğine getirilen Nizâmülmülk oğullarından vezir Müeyyidülmülk, kendisine karşı giriştikleri muhalif hareketiyle vezirlikten azledilmesinde etkili olan Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun ve Müstevfi Mecdülmülk'ten intikam alabilme hırsıyla Mecdülmülk'ün Batını olduğunu iddia ederek Mecdülmülk'ün teslimi ve katli için önemli devlet adamlarını ve Selçuklu ordusunu Sultan Berkyaruk'a karşı isyana teşvik etmiştir. Ordunun isyanı karşısında zor durumda kalan Sultan Berkyaruk Mecdülmülk'ü emirlerden onu bir kaleye hapsedecekleri hususunda söz alarak onlara teslim etmiş olsa da gözü dönmüş olan emirler sultanın ve veziri Mecdülmülk'ün çadırını yağmaladıktan sonra sonra başını keserek öldürmüşlerdir. Başlı bu olayların kışkırtıcısı olduğu anlaşılan Müeyyidülmülk'e getirilmiştir. Müeyyidülmülk, Mecdülmülk'ün öldürülmesinden sonra bununla yetinmeyip sultanın annesi Zübeyde Hatun'u boğdurarak öldürtecek kadar ileri gitmiştir. Bu ihtiraslı vezir sultanın miras meselesi yüzünden arası açık olan kardeşi Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesiyle sultandan intikam alabilmek için önce Hille'de Arap Emiri Seyfû'd Devle Sadaka'yı ve Sultan Berkyaruk tarafından Fars bölgesine vali olarak tayin edilen Sultan Melikşah'ın has kullarından Emir Üner'i ve Gence'de bulunan sultanın kardeşi Muhammed Tapar'a haber gönderip onları isyana teşvik etmiştir.

Ayrıca Sultan Muhammed Tapar'ın vezirliğine getirilen Nizâmülmülk'ün diğer oğlu Ziyaülmülk'ün aralarında düşmanlık bulunan sultanın devlet adamlarından zengin ve varlıklı Hemadan reisi Ala'üd-devle'nin atası Emîr Seyyid eş-Şerif arasında yaşanan hadiseler ve Sultan Sencer'in vezirliğine getirilen Nizâmülmülk torunlarından Sadreddin Cafer Muhammed'in Gazne hükümdarı Arslanşah'tan rüşvet alarak sultanı Gazne üzerine yapacağı seferden vazgeçirmek için gayret sarfetmiştir. Diğer yandan Sultan Mesud'un vezirliğine tayin edilen Nizâmülmülk'ün oğullarından İzzülmülk'ün kendisine verilmiş olan geniş yetkileri kötüye kullanarak halkın arazisine el koyarak ikta olarak dağıtmış ve onun bu davranışları halk arasında büyük hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Dolayısıyla her ne kadar Selçuklu sultanları tarafından devlet işlerinin yoluna gireceği düşüncesiyle ve Nizâmülmülk ailesine mensubiyeti dolayısıyla önemli makamlara getirilen Nizâmülmülk aile üyeleri kaynakların ifadesine göre devlet vazifesinin gerektirdiği hiçbir sorumluluğa sahip olamamışlardır. Onlar, mevkilerini ve şahsi menfaatlerini muhafaza etmek için Nizâmülmülk Ailesine mensubiyetinin verdiği gücün tesiriyle devlet içerisinde her türlü siyasi entrikayı yürütmekten kaçınmamışlardır. Büyük ölçüde Büyük Selçuklu Devleti'nin

idaresinin büyük ölçüde dayanağı olan vezirlik müessesesindeki yaşanan siyasi buhranlar ile birlikte yaşanan çatışmalar devletin en üst kademesinde devamlı süregelen bir şüphe, yolsuzluk ve entrika ortamını doğmasına sebep olmuştur. Bunun neticesinde devlet yönetimi iş bilmeyen kişilerin eline geçmiş; bu da zamanla devletin siyâsî, içtimâî ve iktisâdî açıdan büyük sıkıntılar içerine düşmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresinin çöküşüne sebep olarak merkezi sistemi zayıflatmıştır. Bu dönemde Türk dünyasının ve İslam dünyasının en büyük devleti konumundaki Selçukluların, bu iç mücadelelerle meşgul olmaları sebebiyle bu durumbu dönemde gerçekleşen Haçlılara karşı yapılan savaşlara destek verememesine ve Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmelerine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKLAR

Sınırları, doğuda Türkistan'dan (Çin sınırından), batıda Marmara Denizi'ne Kuzey'de Karadeniz ve Kafkaslar, güneyde Umman Denizi ve Mısır'a denk uzanan ülkelere egemen olan Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihine ilişkin yazılan pek çok kaynaklarda bu çalışmayla oldukça ayrıntılı ve geniş bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla çalışmanın konusunu oluşturan Nizâmülmülk Ailesinin Selçuklu Devleti'ndeki Rolü'ne ilişkin Büyük Selçuklu Devleti'nin ana kaynakları kullanılmıştır. Bu kaynaklar elimizde bulunmasına rağmen yine de araştırma sırasında yer yer birtakım boşluklar kendini göstermiştir. Çalışma sırasında birinci elden ve çağdaş kaynaklardan başka, ikinci, hatta üçüncü elden kaynak eserlerden de faydalanılmıştır. Bunlardan başka dönemle ve konularla alakalı araştırma eserlerinden istifadeden de geri kalınmamıştır. Böylece ana kaynaklardan günümüz araştırma eserlerine kadar geniş bir yelpaze taranarak çalışma ile ilgili eksikler giderilip, konu olgunlaştırılmaya çalışılmıştır. Çalışma esnasında, en fazla faydalanılan Fuad Köprülü, Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Abdülkerim Özaydın, Osman Turan, Erdoğan Merçil, Ahmet Yaşar Ocak, Aydın Taneri, Faruk Sümer, Ali Sevim, Salim Koca, Fikret Işıltan, İlhan Erdem, Işın Demirkent, Ergin Ayan, Coşkun Alptekin, Osman Gazi Özgüdenli, Gülay Öğün Bezer gibi kıymetli Türk tarihçiler ve bunların eserleridir. Ayrıca bu çalışmada sadece Türk tarihçilerle yetinilmeyerek bu sahada çalışmalar yapmış olan Clifford Edmund Bosworth, Edward G. Browne, Carla Lambton Klausner, Bernard Lewis, Vladimir Minorsky, Martinus Theodorus Houtsma, Berthold Spuler, Heinrich Suter, V. M. Zaporozhets, Karl Wilhelm Zettersteen gibiarştırmacıların eserlerinden de geniş şekilde istifade edilmiştir. Bunların yanında kullanılan diğer kaynakları da genel bibliyografyada görmek mümkündür.

A. Arapça Kaynaklar

1. İbnül Adim

İbnü'l-Adim (Kemal'd-Din Ebu'l-Kasım Ömer) 1191 veya 1193 yılında Haleb'de doğmuş ve 1262'de Mısır'da vefat etmiştir. Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb adlı eseri İslâm dünyasında mahallî tarih yazıcılığının en güzel örneklerinden biri olan bu eserini 13. yüzyılın ilk yarısında kaleme almıştır. Yaklaşık kırk cilt olduğu kaydedilen bu hacimli eserden günümüze ancak müsvedde halinde on cilt intikal edebilmiştir. İbnü'l-Adîm eserinde Halep ile civarındaki Menbic, Antakya, Tarsus ve Kınnesrîn gibi şehirlerin coğrafi durumlarını anlattıktan sonra Abbâsî ve Fâtımî halifelerinin, sultan, vezir, emîr, kadı, edip, şair vb. şahısların doğum tarihleri, soy kütükleri, belli başlı faaliyetleri ve eserleri hakkında bilgiler

verir. Eser özellikle Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah ile olan ilişkileri ve Nizâmülmülk'ün ölümüyle birlikte oğullarının Sultan Melikşah ile olan ilişkisinden yararlanılmıştır.

İbnü'l-Adîm bu eserinden sonra işlerinin yoğunluğu yüzünden temize çekemediği Buğyetü't-Taleb'den faydalanarak ayrıca *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb* adıyla H. 641/M. 1243 kadar gelen olayları ihtiva eden bir Halep tarihi yazmıştır. Daha önce kısmen neşredilmiş olan bu eserin tamamı Sâmi ed-Dehhân tarafından üç cilt halinde yayımlanmıştır. E. Blochet de eserin bazı bölümlerini Fransızca'ya tercüme etmiştir.

2. Ahmed b. Mahmud

XVI. yüzyılda yazılan ve sonrada Türkçe 'ye çevrilen Ahmed b. Mahmud'un (öl.1570) Selçuk-Name adlı eseri özgün bilgiler vermekten öte, genel bir Selçuklu tarihidir. Selçukluların yıkılışından üç yüz sene sonra ve Büyük Selçuklu tarihini konu edinen bir Osmanlı müellifi tarafından Arapça olarak kaleme alınması, Selçuklulara duyulan ilgiyi ve eserin değerini ortaya çıkarmaktadır. Eser, Yazıcı-zade'nin tarihinin tamamlayıcısı niteliğindedir. Muhammed b. Mecdeddin tarafından Türkçeye çevrilmiş olup, iki cilt halinde yayımlanmıştır. Eserde çalışma ile ilgili hiçbir kaynakta olmayan bilgiler vardır.

3. Sıbt b. El-Cevzi

1186 yılında Bağdat'ya dünyaya gelen ve anne tarafından dedesi olan ünlü vaiz ve din bilgini Cemalüddin İbnü'l-Cevzî dolayısıyla Sıbt İbnü'l-Cevzî (İbnü'l-Cevzî'nin torunu) lakabını alan Ebul-Muzaffer Yusuf, Mir'âtüz-zeman fî Tarihi'l-âyan adlı genel bir vekayinâme kaleme almıştır. 1256/57 yılından müellifin ölümüne değin cereyan eden çeşitli olayları kapsayan eserin Selçuklular tarihi bakımından önem ve değeri, halife el-Kaim Biemrillah'ın İnşa Divanı'nda görevli Garsunni'ne Muhammed b. Hilil es-Sibi'in (1025/26-1088) telif ettiği bugün elimizde bulunmayan ve 1056-1086 yılları olaylarını kapsayan Uyûnü't-tevârîh adlı eserden nakiller yaparak sultan Tuğrul, Alparslan ve Melikşah devirleriyle ilgili hemen hiçbir kaynakta yer almayan orijinal bilgiler vermiştir. Eserde, Nizâmülmülk'ün oğullarından Cemalülmülk, Müeyyidülmülk ve Abbasi halifesine vezir tayin edilen damadı Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammed b. Fahrüddeve b. Cüheyr hakkında bilgilerden istifade edilmiştir. Burada, halife-sultan, sultan-vezir ilişkileri hakkındaki kayıtlar bu konuda anlatılan çeşitli olaylar vardır.

4. Mîrhând

Timurlular dönemi müelliflerinden Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mîrhând tarafından kaleme alınan *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiya*, yedi ciltten oluşmaktadır. Eserini hocası Ali Şîr Nevâî'ye ithaf eden Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*'yı İslam dünyasında kendi zamanına kadar yazılmış olan tarih kitaplarının birçoğunu inceleyerek kaleme almıştır. *Ravzatu's-Safâ*'nın Selçuklular bahsi eserin dördüncü cildinin birinci faslını oluşturmaktadır. Eserde Nizâmülmülk'ün oğullarından (Fahrülmülk, Müeyyidülmülk) Sultan Berkjaruk, Sultan Muhammed Tapar dönemi faaliyetlerinden ve Ziyaülmülk'ün Sultan Muhammed Tapar dönemi faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

5. İbnül Esir

1160 yılında Cizre'de doğan İzzüddin Ebu'-Hasan Ali b. Muhammed, hadis ve tarih bilimlerinde ortaçağların en ileri gelen müelliflerinden olma vasfını kazanan nadir bilginlerden birisidir. 12 ciltten oluşan el-Kamil fi't-Tarih adlı eseri, hilkatten 1231 yılına dek gelmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu eserin, İslam tarihi bölümlerinin de yeni ve güvenilir bilgileri kapsadığı anlaşılmıştır. İbnü'l Esir, Selçukluların başlangıcından yıkılışlarına değin olan tarihlerinin çeşitli safhaları hakkında en ayrıntılı ve değerli bilgiler vermiştir. Konumuzun her bölümündeki çeşitli olayların aydınlatılmasına büyük katkısı olmuştur.

6. Azimî

Selçuklular döneminde yaşayan ve dönemin olaylarına vakıf olan tarihçilerin başında el-Azimi (öl.1160) gelir. Azimi eserine Hz. Âdem'den başlayarak Abbasi) Halifesi Muktedi Biemrillah devrinin sonuna kadar (1160) cereyan eden olayları anlatır. İbnu'l-Esir, İbn Hallikan ve el-Ayni gibi tarihçilerin de kaynak olarak kullandığı el Azimi'nin eseri hayli muhtasar olmakla beraber, Türk-Haçlı ve Bizans, Bizans-Peçenek ve Bulgar münasebetlerine dair diğer kaynaklarda olmayan özgün bilgiler vermektedir. Zaman zaman kronoloji bakımından hatalı bilgilerin verildiği eserin Türkçe çevirisi yapılmıştır. Eserde çalışma ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır.

7. İbnü'l-Cevzi (Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Ferec Cemale'd-Din)

El-Muntazam Fi Târihi'l-Mûluk ve'l-Ümem adlı Arapça eseri (1116-1200) Kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp H. 574/ M. 1179 yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat

eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir.

8. İbn Kesir

İslam tarihinin önemli kaynaklarından biri olan İbni Kesir'in el-Bidâye ve'n-Nihaye adlı eseri başlangıçtan H. 767/ 1365-66 yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XIV, İstanbul 1994-1995) Eserde, Müeyyidülmülk, Fahrülmülk, Ziyaülmülk hakkında kısıtlı da olsa bilgiler mevcuttur.

B. Farsça Kaynaklar

1. El Bundari

Hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip olamadığımız Feth b. Ali el-Bundari'nin kaleminden çıkan ve Selçuklular tarihinin önemli vekayinalerinden birini oluşturan Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra adlı eserin İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Selçuklu vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî'nin Sultan Melikşah'ın tahta geçişinden (1072) Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölümüne (1134) kadar vuku bulan hadiseleri ve hâtıratını ihtiva eden Fütûru Zamâni's-Sudûr ve Sudûru Zamâni'l-Fütûr adlı Farsça eserini Arapça'ya çevirmiş, ayrıca onun temas etmediği birçok konuyu ve bu arada Selçuklu tarihinin başlangıç kısmıyla Tuğrul b. Muhammed'in ölümünden Irak Selçukluları'nın çöküşüne (1194) kadar cereyan eden olayları da ilâve ederek Nusratü'l-Fetre ve Ustratü'l-Fitra adıyla dört ciltlik bir eser hazırlamıştır. Bûndârî de bu eseri Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra adıyla ihtisar etmiştir. Üç müellifin ortak çalışma ürünü ve Selçuklu tarihi için birinci elden kaynak olan eser ilk defa M. Th. Houtsma tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra eserin çeşitli baskıları yapılmış ve Kivâmüddin Burslan tarafından Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserde, Nizâmülmülk'ün oğullarından (Cemalülmülk, Şemsülmülk, Fahrülmülk, İzzülmülk, Müeyyidülmülk, İmadülmülk, Ziyaülmülk, Bahaülmülk) ve torunlarından (Nasiruddin Mahmud b. Müeyyidülmülk, Sadraldin Ebû Cafer Muhammed b. Fahrülmülk, Nasraldin Tahir b. Fahrülmülk) Nizâmülmülk'ün yeğeni Şihâbü'l İslam Abdurrezak b. El Fakih Abdullah hakkında bilgilerden istifade edilmiştir.

2. el-Hüseyini

Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır el-Hüseyini (Ö.590/1194)'ye isnat olunan *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adlı Arapça eserin hakiki müellifi henüz kesin olarak tespit edilememiştir. Eserin iki yerinde Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan'ın isminin zikredilmesi tarihçileri, eserin ona ait olduğu düşüncesine sevk etmiştir. Muhtemelen müellif 6. Yüzyılın asrın sonunda ve 7. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış, eserini de H. 622/ M. 1225 yılından sonra telif etmiştir. Nitekim eserde en son görülen tarih de budur. 12-13.yüzyılda yazılmış, fakat bize kadar gelmeyen Zübdetü't-Tevarih adlı eserden ve İsfahani'nin Nusratu'l-Fetre'sinden istifade edilerek yazıldığından önemi büyüktür. Eserde çalışma ile ilgili hiçbir kaynakta olmayan kısıtlı bilgiler vardır.

3. Ravendi

Müellif Keşan civarındaki Ravend kasabasındandır. Dayısı tarafından yetiştirildikten sonra, son Selçuklu Sultanı Tuğrul'un (1175-1194) hat hocası oldu. Eserine (*Râhatü's-sudûr*) 1202-1203'de başlamış ve iki-üç senede tamamlamıştır. Müellifin kendinden önceki devirler için yegâne kaynak son Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul (H. 571-591/M. 1175-1194)'un hükümdarlığı döneminde onun adına kaleme alınmış olan Zahiru'd-Din Nişaburi'nin Selçuknamesidir. Ayrıca Ebu Tahir-i Hatuni'nin bize kadar intikal etmeyen Tarih-i Al-i Selçuk'undan da istifade etmiştir. Selçuklular 1194'de İran'daki iktidarını kaybedince eserini Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e (1192-1196, 1205-1211) ithaf ederek ona takdim etmiştir. Eser ilk doğuşundan 1194'de yıkılışına kadar Büyük Selçuklular tarihini içermektedir. Daha sonra eklenen bölümle 1199 yılına kadar ki olaylar da esere dâhil edilmiştir. Eserde, Nizâmülmülk'ün oğullarından (Müeyyidülmülk, Fahrülmülk, Ziyaülmülk) Sultan Berkıyruk ve Muhammed Tapar dönemi faaliyetleri hakkında bilgilerden istifade edilmiştir.

4. Alaeddin Ata Melik Cüveyni

İlhanlılar döneminin önemli devlet adamlarından olan Alaeddin Ata Melik Cüveyni'nin (öl.1282) H. 650/M. 1252 veya H. 651/M. 1253 yılında yazmaya başladığı bu büyük tarihini H. 658/ M.1260 tamamlamıştır. Eser, 1912-1937 yılları arasında İranlı âlim Mirza Muhammed Kazvînî tarafından üç cilt halinde Leiden'de neşredilmiştir. Eser yalnız üslûp bakımından değil, ihtiva ettiği zengin tarihî ve içtimaî bilgiler itibariyle de Moğol tarihinin birinci derecedeki kaynaklarından biridir. Eser İngilizce'ye Mürsel Öztürk tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Tarih-i Cihangüşa, I-III, Ankara 1988). Eserde

Harezmşahlar Devleti'nde vezaret makamına getirilen Nizâmülmülk'ün torunlarından Nizamülmülk Muhammed Bahâeddin Mesud b. Ali hakkında hiçbir kaynakta olmayan kısıtlı bilgiler mevcuttur. Eserde Nizâmülmülk'ün oğullarından Ziyaülmülk'ün Sultan Muhammed Tapar dönemi faaliyetlerinden kısıtlı da olsa yararlanılmıştır. Özellikle burada Ziyaülmülk'ün, Sultan Muhammed Tapar dönemi Bâtıniler üzerine faaliyetleri önemlidir.

5. Fazlullah Reşide'd-Din b. Ebu'l-Hayr İmade'd-Din el-Hemedani

Aslen Yahudi bir aileye mensuptur. 1240'da Hemedan'da doğmuş ve 1318'de öldürülmüştür. Onun İslam dünyasında Türk tarihine dair yazılan eserler arasında bir yeri olan ve yaklaşık 710/1310-1311'de telif edilen *Câmû't Tevârih* adlı bu Farsça eserinin Selçuklularla ilgili bölümü adeta müstakil bir eser gibi kaleme alınmıştır. Müellif eserin başlangıç bölümünde Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan ilk Selçuklu hareketlerini anlatır. Bundan sonra Tuğrul Bey (1040-1063) ile başlayıp son Irak Selçuklu hükümdarı Tuğrul (1175-1194)'a kadar gelen her hükümdara bir bölüm ayırır ve hakkında bilgi verir. Eserde, Nizâmülmülk'ün oğullarından Müeyyidülmülk, Ziyaülmülk, Mecdülmülk ve torunları Nasiruddin Mahmud b. Müeyyidülmülk, Sadreddin Ebû Cafer Muhammed b. Fahrülmülk, Nâsıraldin Tahir b. Fahrülmülk Muzaffer hakkında başka hiçbir kaynakta olmayan kısıtlı bilgiler vardır.

6. Hamdullah b. Ebu Bekr Ahmed Müstevfi-i Kazvini

Arap asıllı Şîî bir ailenin çocuğu olarak H. 680/ M. 1281 Kazvin'de doğmuştur. *Târîh-i Güzîde* adlı eseri H. 73/ M. 1330 Vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim ettiği Farsça umumi bir tarihtir. Taberî, İbnü'l-Esîr, Atâ Melik Cüveynî ve Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî gibi birçok tarihçinin eserinden istifade edilerek yazılan *Târîh-i Güzîde* Hamdullah'ın yaşadığı dönemle ilgili değerli bilgiler vardır. Eserin Edward G. ve Abdülhüseyin Nevâî tarafından gerçekleştirilen iki neşri bulunmaktadır. Firdevsî'nin Şâhnâmesine nazîre olarak yazılmış, Hz. Peygamber'den başlayarak H. 734/ M. 1334 yılına kadar gelen 75.000 beyitlik manzum bir tarihtir. Müellif kırk yaşında yazmaya başladığı bu eserini H. 735/ M. 1335 tamamlamıştır. Eserden, Nizâmülmülk'ün oğullarından; Müeyyidülmülk'ün Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Dönemi faaliyetlerinden yararlanılmıştır. Bu, Müeyyidülmülk'ün Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesindeki rolünün ortaya çıkarılması bakımından önemlidir. Ayrıca Ziyaülmülk'ün Sultan Muhammed Tapar dönemi faaliyetleri, Harezmşahlar Devleti'nde vezarete getirilen Nizâmülmülk'ün torunlarından Nizâmülmülk Mesud'un faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur.

7. Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî

Aslen Nîşâburlu bir aileye mensuptur. Selçuklu devri tarihçisi ve Râhatü's-şudûr müellifi Muhammed b. Ali er-Râvendî'nin akrabası olup 12. yüzyılın başlarında doğduğu ve Irak Selçuklu Devleti coğrafyasında yaşadığı anlaşılmaktadır. Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar (1134-1152) ve Arslanşah b. Tuğrul'un (1161-1177) hocası olmuştur. Zahîrüddîn-i Nîşâbü'rî'nin bilinen tek eseri Selçûknâme, son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına muhtemelen 1177-1186 yılları arasında kaleme alınmıştır. Müellif eserini, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletleri sultanlarının hükümdarlık dönemlerine göre on dört fasıl halinde düzenlemiştir. Eserde, çalışma için Nizâmülmülk oğullarından Müeyyidülmülk ile Ziyaülmülk'ün Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar dönemi faaliyetlerinden yararlanılmıştır.

C. Eserler

Nizâmülmülk Ailesine dair bazı makaleler kaleme alınmış ise de hususi olarak bu konu tetkik edilmemiştir. Bu çalışma için; Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde *Abdülkerim Özeydin*'in, “*Fahrülmülk*” ve “*Müeyyidülmülk*” adlı makalesi, *Karl Wilhelm Zettersteen*'in İslam Ansiklopedisinde “*Fahrülmülk*” adlı makalesi ve *Clifford Edmund Bosworth*'un *Encyclopædia Iranica*'da bulunan “*Fakr-al-Molk*” ve “*Ahmad b. Nezâ-al-Molk*” adlı makalesi çalışma için son derece önemlidir. Ayrıca çalışmada;

Mehmet Altay Köymen'in üç ciltlik *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* adlı eserinde Sultan Sencer'e vezirliğine getirilen Nizâmülmülk'ün yeğeni Şihâbü'l-islâm Abdurrezzak b. El-Fakih, Sultan Mahmud'un vezirliğine getirilen Şemsülmülk Osman'ın ve Halife el-Müsterşid'in vezirliğine getirilen Ziyaülmülk'ün faaliyetleri hakkında kayıtlar vardır. Bu kayıtlar saltanat-hilafet ilişkileri bakımından önemlidir. Ayrıca, Nizâmülmülk'ün torunu Ebû'l-feth Nâsır'al-din Tahir b. Fahrülmülk Muzaffer b. Nizâmülmülk'ün Sencer dönemi Oğuzlara mağlup ve esir düştüğü Katvan Savaşı'ndan sonra üstlendiği roller üzerinde durulmuştur. Köymen'in *Selçuklu Devri Türk Tarihi* adlı eserinden de istifade edilmiştir. Bu eserde Nizâmülmülk'ün oğullarından Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar dönemi vezaretleri hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Çalışma için kaynakta geçen; Nizâmülmülk'ün oğullarından (Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk) Bekyaruk-Muhammed Tapar, Berkyaruk-Tutuş mücadelesinde üstlendikleri roller bakımından önemlidir.

İbrahim Kafesoğlu'nun "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah" adlı eserinden Vezir Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah'ın hükümdarlığı süresince vezaret dönemiden yararlanılmıştır. Ayrıca Abbasi Halifesi vezir tayin edilen Nizâmülmülk'ün damadı Amîd'ür-Rüesa Ebu Mansur Muhammed b. Fahrüddeve Cüheyr'in vezaret dönemi hakkında bilgilerden yararlanılmıştır. Bu eserde geçen bilgiler Abbasi-Selçuklu ilişkilerini aydınlatmak bakımından son derece önemlidir. Ayrıca Kafesoğlu'nun *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)* eserinde Harezmşahlar Devleti Sultanı Tekiş'e vezir tayin edilen Nizâmülmülk'ün torunların Muhammed Bahâeddin Mesud b. Ali El-Herevi'nin vezaret dönemi hakkında kısıtlı bilgiler mevcuttur.

Çalışma açısından oldukça önemli olan Abdülkerim Özaydın'ın *Sultan Berkyaruk Dönemi Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)* adlı eserinde Nizâmülmülk oğullarının (Müeyyidülmülk, Fahrülmülk, Şemsülmülk, İzzülmülk) Sultan Berkyaruk dönemi vezaret dönemleri hakkında genişçe malumatlar verilmiştir. Bu eserle özellikle Sultan Berkyaruk'un; Emir Üner İsyanı, Berkyaruk-Tutuş mücadelesi, Arslan Argun ile mücadelesi ve Muhammed Tapar ile mücadelesi'nin merkezinde yer alan veziri Müeyyidülmülk'ün oynadığı roller ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda Özaydın'ın *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)* adlı eserinden de yararlanılmıştır. Bu eserde, Nizâmülmülk oğullarından Müeyyidülmülk, Fahrülmülk ve torunlarından Nasiruddin Mahmud b. Müeyyidülmülk (Nasîrülmülk)'ün Sultan Muhammed Tapar, dönemi vezaret dönemleri hakkında bilgilerden yararlanılmıştır. Çalışma açısından bu aile üyelerinin özellikle Muhmammed Tapar-Berkyaruk mücadelesinde üstlendikleri roller hakkındaki bilgiler önemlidir.

Aydın Taneri'nin *"Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirlik"* adlı makalesinde topluca Büyük Selçuklu Devleti'nde vazife edinen vezirlerden söz edilmiştir. Bu eserde Nizâmülmülk'ün oğullarına dair genişçe bilgiler yer almaktadır. Bu eser, çalışmanın başlıca kaynakları arasında gösterilebilir. Ayrıca yine onun *Harezmşahlar Devleti* adlı eserinden yararlanılmıştır. Bu eserde Harezmşahlar Devleti Sultanı Tekiş'e vezir tayin edilen Nizâmü'l-mülk'ün torunların Muhammed Bahâeddin Mesud b. Ali El-Herevi'nin vezaret dönemi hakkında kısıtlı bilgiler mevcuttur.

Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* ve bir diğer eseri *Türk Cihân Hâkimiyeti ve Mefkûresi Tarihi* adlı eserinde Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah devri vezareti hakkındaki bilgilerden istifade edilmiştir. Kısıtlı bilgiler yer almaktadır.

Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in *"Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)"* adlı eserinde Nizâmülmülk oğullarının (Müeyyidülmülk, Cemalülmülk,

Şemsülmülk, İzzülmülk, Fahrülmülk, Ziyaülmülk İmadülmülk) Büyük Selçuklu Devleti'nde ki faaliyetleri hakkında geniş bilgiler yer almaktadır.

Erdoğan Merçil'in *Kirman Selçukluları* adlı eserinde Nizâmülmülk'ün Kirman Selçuklu Meliklerinden II. Arslanşah'a vezirlik yapan torunlarından birine rastlanılmıştır. Fakat bu kaynakta ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır.

Ali Sevim'in *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* adlı eserinde Nizâmülmülk oğullarından Müeyyidülmülk'ün Sultan Melikşah ve Sultan Berkayaruk dönemi faaliyetleri hakkında kayıtlar vardır.

Ahmet Yaşar Ocak'ın *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)* adlı eserinde Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah Dönemi vezareti hakkında bilgiler mevcuttur. Bu eserde Nizâmülmülk'ün damadı Amîd'ür Rüesa'nın Bağdat hilafeti dönemi vezareti hakkında da bilgilerden istifade edilmiştir. Bu bilgiler Selçuklu-Abbasi ilişkileri açısından önemlidir.

Salim Koca'nın *Selçuklu Devri Türk Tarihi'nin Temel Meseleleri* adlı eserinden Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah Dönemi vezareti hakkında bilgiler edinilmiştir. Bu bilgiler çok kısıtlıdır.

Ergin Ayan'ın *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı* adlı eserinde Nizâmülmülk'ün torunlarından Ebû'l-feth Nâsır'al-din Tahir b. Fahrülmülk Muzaffer Sultan Sencer dönemi vezirlik faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur. Bu eserde Ebû'l-feth Nâsır'al-din Tahir'in Sultan Sencer'in Oğuzlara mağlup ve esir düştüğü Katvan Savaşı'nda üstlendiği roller hakkında bilgilerden istifade edilmiştir. Ayrıca Sultan Sencer'in ölümünden sonra Sultan Süleymanşah tarafından vezirliğe getirilen Nizâmülmülk'ün torunlarından Nizâmülmülk Kıvâm'al-din Ebû Ali El-Hasan b. Tahir ve Nizâmülmülk Ebu Ali Kıvameddin El Hasan hakkında bilgilerden yararlanılmıştır.

Abbas İkbâl'in "*Vezaret 'Ahd-i Selatin-i Büzürg-i Selcûki*" adlı eserinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu vezirleri kadar Irak Selçuklu Devleti ve diğer Selçuklu devletleri vezirlerini de incelemiştir. Nahcivanî'ye dayanarak kaleme alınan bu eserin büyük bir kısmını şiirler kaplamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud (1977). *Selçuk-nâme*, (Çev: Merçil E). Kervan Kitapçılık Yay. I,II. İstanbul.
- Akdemirel, S. K. (2017). *Dustûru'l-Vüzerâ'ya Göre Selçuklu Vezirleri*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Aktepe, M. (1987).“Enveri”, *İA*. M.E.B. Yay., İstanbul, IV., 278-282.
- Akgül, H. (2021), “*Ebüzzîya Tevfik'in Yazdığı Hasan Sabbah Biyografisi*”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, IV.,Bartın.
- Akyüz, V.(2002). “Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezalim Kurumu”,*Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, V. 386.
- Alaeddin Atamelik Cüveynî, (2013) *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. M. Öztürk), T.T.K., Ankara.
- Alptekin, C. (1992).“*Büyük Selçuklularda Devlet ve Saray Teşkilatı, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul, VII.
- Altan, E. (2013).“Yağısıyan”,*DİA*, TDV. Yay. Ankara, XLIII. 177-179.
- Ataoğlu, R. (1995).“*Selçuklu Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış*”, Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yay. İstanbul, 146-147.
- Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y. (2012).*Selçuklu Müessesleri ve Medeniyetleri Tarihi*, Eğitim Yay., Konya.
- Ayan, E. (2007).*Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*. Kitapevi Yay., İstanbul.
- Aylar, M. (2017).“*Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevârih Tarih-i İsmâîlîyân'da Onun Döneminde Öldürülenler*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V., Bitlis.
- Azîmî Tarihi, (2006).*Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/1039-1143/44)*. (Çev. A.Sevim), T.T.K., Yay., Ankara.
- Bezer, Ö. G. (2006).“Müslim b. Kureyş”.*DİA*. T.D.V. Yay., Ankara, XXXII. 94-96.
- Bezer, Ö. G. (2011).“Terken Hatun”.*DİA*, T.D.V Yay.,Ankara, XL. 510.
- Bosworth, C. E. (1968).*The Political and Dynastic History of The Iranian World (1100-1217)*, Cambridge History of Iran, Cambridge, V.
- Bosworth, C. E. (1999). “Fakr-al-Molk”.*EIRA*, Edited By Ehsan Yarshater, Volume:IX., Bibliotheca Persica Press, New York. 164, 165, 641.
- Bosworth, E. C. (1985).“Ahmad b. Nezâ-al-Molk”,*EIRA*, Edited By: Ehasan Yarshater, Routledge& Kegan Poul, London. I. 641-642.
- Bozkurt, N. (2003).“Medrese”,*DİA*, TDV Yay.,Ankara, XXVIII. 326.
- Bozkurt, N. (2006).“Müderres”,*DİA*, TDV Yay.,Ankara, XXXI. 468.

- Browne, G. E. (1902). History Of The Seljuqs, *Journal Of The Royal Asiatic Society*, Paris.
- Bundârî, (2016). *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Üsre*, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Çev. Kıvameddin Burslan) T.T.K. Yay., Ankara.
- Cûzcânî, (2015) *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (Çev: Erkan Göksu), T.T.K. Yay., Ankara.
- Çağrı, M. (1996), "Gazzali", *DİA*, TDV. Yay. Ankara, XIII. 489-493.
- Demirkent, I. (2002). "Kürboğa", *DİA*, TDV Yay. Ankara, XXVI. 562.
- Ed-Dûrî, A. (1986). "Bağhdad", *EIRA*, H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schacht, Under The Patronage Of The International Union Of Academies, Netherlands. I. 804,908.
- El-Ömerî (2014) *Mesâlikü'l Ebsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*. (Çev. D.Ahsen Batur), Selenge Yay. İstanbul, 231-234.
- Erdem, İ. (2011) "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği", *Büyük Selçuklu Devleti'nden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya.
- Erdem, İ. (2016) "Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092)", *Türkiye Araştırma Dergisi*. Ankara, S. XXXV/60.70.
- Gürbüz, M. (2011). "Alâeddin Tekiş", *DİA*, TDV Yay. Ankara, XL. 365.
- Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, (2015) *Zikr-ı Pâdişâhân-ı Selçukiyân*, (Çev: Göksu E.) Bilge Kültür Sanat Yay. İstanbul, 39-67.
- Houtsma, T. M. (1979). "Muhammed b. Melikşah", *İA*. M.E.B. Yay., İstanbul, VIII. 480-481.
- Hüseyinî, (1943) *Ahbâr'üd-Devlet İs-Selçukkiyye*, (Çev: Lügâl N), T.T.K. Yay. Ankara.
- İşıltan, F. (2012). "Muktedî", *İA*, M.E.B Yay. İstanbul, VIII.
- İbn-i Kesir, (1995) *El Bidaye Ve'n Nihaye Es-Siyretü'n Nebeviyye (Büyük İslam Tarihi)*, (Çev. Keskin M.), Çağrı Yay. İstanbul, XII.
- İbnül Adim. (1982) *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi Seçmeler)*, (Çev: Sevim A.), T.T.K. Ankara.
- İbnül Cevzî. (2014) *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, (Çev. Sevim A), T.T.K. Yay. Ankara.
- İbnül Esir, (1987) *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (Çev: Özeydın A.) Bahar Yay. İstanbul, X-XI.
- İkbal, A. (H. 1338/ M. 1959). *Vezaret 'Ahd-i Selatin-i Büzürg-i Selcûki*.
- İzgi, C. (1994). "Ebîverdi", *DİA*, TDV Yay. Ankara, X. 76-77.
- Kafesoğlu, İ. (1972) *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 18-184.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harezmşahlar Devleti Tarihi, (485-618/1092-1221)*, T.T.K. Yay. Ankara.
- Kafesoğlu, İ. (1987). “Selçuklular” *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 370-375.
- Kafesoğlu, İ. (1987). “Mecdü’l-Mülk”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, VII. 430-432.
- Keleş, N. (2017). “*Batinilerin Selçuklu Devlet Adamlarına Yönelik Suikast Girişimleri*” İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Gülçin Çandarlıoğlu’na 75.Yaş Armağan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yİstanbul.
- Kesik, M. (2001). “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”. *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, S:454. Ankara. 102-103.
- Kesik, M. (2004). *Selçuklular Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul
- Klausner, C. L. (1973) *The Seljuk Vezirate A Study Of Civil Administration (1055-1194)*. Harvard Middle Eastern Monographs.
- Koca S. (2011) *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Koca, S. (2005), *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür* Berikan Yay. Ankara.
- Koca, S. (2007). “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırma Dergisi*, Ankara, I, 13-18.
- Koca, S. (2017). “Sultan Sencer ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Çöküşten Önce Son Parlayışı”, *Oğuz Türkmen Araştırma Dergisi*, Ankara, I/I.
- Köprülü, M. F. (1978). “Ata”, *İA*, M.E.B. Yay., İstanbul, I/712.
- Köprülü, M. F. (1987). “Hûcûy-i Kirmânî”, *İA*, M.E.B. Yay., İstanbul, V. 39-41.
- Köymen, M. A. (2002). “Büyük Selçuklu Veziri ve Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, V. 500-502.
- Köymen, M. A. (1947). “*Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*”. *AÜDTCF Dergisi*, Ankara, V/II.
- Köymen, M. A. (1947) “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilas (1153)”. *AÜDTCF Dergisi*, Ankara, V/II. 575-576.
- Köymen, M. A. (1951) “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar”. *AÜDTCF Dergisi*, Ankara.
- Köymen, M. A. (1964). “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, *AÜDTCF Dergisi*, Ankara, II/II-III. 324.

- Köymen, M. A. (2017) *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara.
- Köymen, M. A. (2017), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, T.T.K Yay. Ankara, II-III.
- Kufralı, K. (1987). “Gazzali”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, IV.
- Kurtuluş, R. (2000). “İsfizari” *DİA*, TDV Yay., İstanbul, XXII.
- Küçükaşçı, M. S. (2013). “Yüzük” *DİA*, TDV Yay., Ankara, XLIII.
- Lambton, A.K.S. (1986). “Anûshirwan b. Khâlid”, *The Enc Of Islam*, H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schacht, Under The Patronage Of The International Union Of Academies, Netherlands, I. 522.
- Lewis, B. (1995). *Haşîşiler*, Sebil Yay., İstanbul.
- Lewis, B. (2012). *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah*, Nokta Kitap Yay., İstanbul.
- Lık Arifin Mansurnoor, (2002).”Selçukluların Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, IV.
- M. Th. Houtsma, (1979). “Muhammed b. Melikşah”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, VIII.
- Merçil, E. (1989) *Kirman Selçukluları*. T.T.K. Yay.,Ankara.
- Merçil, E. (1992) “Büyük Selçuklular”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay. İstanbul, VII.
- Merçil, E. (2007). “Selçuklularda Rüşvet”, *Belleten Dergisi*, T.T.K. Yay., Ankara, C. LXI.
- Merçil, E. (2013). “Selçuklularda Zengin Emirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ankara, XXXIII/I. 202.
- Merçil, E. (2015). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay.,İstanbul.
- Merçil, E. (2017). *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay.,İstanbul.
- Minorsky, V. (1964). “Ömer Hayyam”, (Çev. Ateş A.), *İA*, M.E.B.,Basımevi, İstanbul, IX. 472-480.
- Mîrhând. (2015). *Ravzatu’s-Safâ Fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk Vel-’l-Hulefâ, Tabaka-i Selçûkiyye*, (Çev: Erkan Göksu), T.T.K.Yay.,Ankara.
- Müneccimbaşı Ahmed. (2017). *Câmiü’-d-Düvel (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Çev. Öngül, A.), Kabalcı Yay., İstanbul, I-II.
- Ocak, A. Y. (2002). *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. Tarih ve Tabiat Vakfı Tabiat Yay. İstanbul.
- Öngül, A. (1995), “Emir Ayaz”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yay., İstanbul, 274-279.
- Özaydın, A. (1990), *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*,

T.T.K.,Yay., Ankara.

- Özaydın, A. (1992).“Beyhaki”.*DİA*, TDV Yay., İstanbul,VI. 62.
- Özaydın, A. (1992). ”Beni Cehir”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, V. 448.
- Özaydın, A. (1995) “*Ahmed Yesevi’nin Yaşadığı Dönemde Bölgenin Siyasi Durumu*”, Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yay.,İstanbul, 219.
- Özaydın, A. (1995).“*Berkyaruk Döneminde Bâtınilerle Yapılan Mücadeleler*”, Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yay. İstanbul, 181-182.
- Özaydın, A. (1995). “Enuşirvan b. Halid”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, XI., 256.
- Özaydın, A. (1995). “Fahrülmülk”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, XII. 99-100.
- Özaydın, A. (1997). “Hasan Sabbah”.*DİA*. TDV Yay., Ankara, XVI.349.
- Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul.
- Özaydın, A. (2002). “Harezmsahlar Devleti”,*Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, IV. 1400.
- Özaydın, A. (2004). “Melikşah”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, 54-57.
- Özaydın, A. (2004). “Sultan Melikşah”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, XXIX. 154.
- Özaydın, A. (2005). “Muhammed Tapar”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XXX., 579.
- Özaydın, A. (2006). “Müeyyidülmülk”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXI., 490.
- Özaydın, A. (2006). “Müstahzir Billah”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXII. 127.
- Özaydın, A. (2007). “Nevbet”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXIII. 40.
- Özaydın, A. (2007) “Nizâmiye Medresesi”.*DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXIII.189.
- Özaydın, A. (2009). “Sencer”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXIX, 507-511.
- Özaydın, A. (2010) “Tacülmülk”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXVI., 359-360.
- Özaydın, A. (2013). ”Vezir”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XXXXIII. 83-85.
- Özaydın, A.(1992). “Berkyaruk”,*DİA*, TDV Yay., İstanbul, V. 514, 515,
- Özgüdenli, G. Osman. (2006). “Müstershid-Billâh”,*DİA*, TDV Yay., İstanbul, XXXII. 145.
- Özgüdenli, O. G. (2009) “Selçuklular”,*DİA*, TDV Yay., Ankara, 145-146, 374.
- Öztürk, M. (1994). “Ebû Tahirilhatunî”, *DİA*, TDV Yay. İstanbul, X, 236.
- Râvendi (1999).*Râhat-üs-Sudûr ve Ayet’üs-Sürûr*, (Çev: Ateş A.), T.T.K.Yay. Ankara, I-II.
- Reşîdüddin Fazlullah (2010), *Camiü’t-Tevârih (Selçuklu Devleti)* (Çev. Göksu E ve Güneş H.), Selenge Yay. İstanbul.
- Sabbağ, A. ve Bozkurt, N. (2006). “Müstevfi”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, XXXII.
- Sarıçam, İ. (2007). “Nihavend”,*DİA*, TDV Yay. Ankara, XXXIII. 98-99.
- Sevim, A. (1989) *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, T.T.K. Yay. Ankara, 113-155.
- Sevim, A. (1992). “Suriye Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Çağ Yay.

- İstanbul, VII. 388-409.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (2014) *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, T.T.K.Yay. Ankara., 77-544.
- Sıbt İbn'ul-Cevzî. (2011) *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (Çev.Sevim A.), T.T.K. Yay. Ankara, 19-272.
- Sobernheim, M.(1979) “Şerefü'd Devle Kureyş b. Müslim”,*İA*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, XI. 822-823.
- Spuler, B. (2011) *İran Moğolları Siyaset İdare Kültür İhanlılar Devri (1220-1350)*. (Çev. Köprülü C). T.T.K.,Yay., Ankara.
- Suter, H. (1987) “İbnül Hebbariye”, *İA*. MEB. Yay., İstanbul, V. 858.
- Sümer, F. (1972) “*Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı ve Destanları*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Yay.,Ankara.
- Sümer, F. (1991) “Arslan Argun”,*DİA*,TDV Yay., Ankara, III. 399.
- Sümer, F. (2009). “Selçuklular”, *DİA*,TDV Yay., İstanbul, XXVIII. 370.
- Taneri, A. (1967) “*Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlik*”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, V/VIII. 84-180.
- Taneri, A. (1993). *Harezmşahlar Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Taneri, A.(1994). “Divan”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, IX. 383-385.
- Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme) Tercüme ve Notlar*, (2014) (Çev. Gök H. İ ve Coşguner F. Atıf Yay. Ankara, 26.
- Terzioğlu, A. (1992). “Bimâristan”, *DİA*, T.D.V. Yay., Ankara, VI. 163-178.
- Tıktakâ, İ. (2016) El Fahrî, *Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi 632-1258*, (Çev. Şeşen R). Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul.
- Tokan Ö. (2015) *Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklular'ında Dîvan-ı Âla*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, At., ÜSBE., Erzurum. 206, 212,229.
- Tokmak, N. (1996). “Hacuy-i Kirmani”, *DİA*, TDV Yay., Ankara, XIV. 521.
- Tomar, C. (2000). “İsfahânî Cemâleddin”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, XXII. 506.
- Turan, O. (1969) *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûreksi Tarihi*, Turan Neşriyat Yay., İstanbul., I.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul.
- Turan, R. (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, M.E.B.Yay.,İstanbul.
- Zaporothes, V. M. (2012) *The Seljuks*, Hannover. 170,179.
- Zettersteen, K. V. (1987) “Fahrülmülk”,*İA*., M.E.B., Yay., İstanbul, IV. 448.
- Zettersteen, K. V. (1987) “İbn Sadaka”, *İA*.,M.E.B., Yay., İstanbul, V/II.

Zetterteen, K. V. (1987) “Amid-al-Davla Ebu Mansur Muhammed”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul, 719.

İnternet Kaynakları

<https://seeiran.ir> اصفهان-طوسی-الملک-نظام-خواجه-آرامگاه (erişim tarihi: 20.04.2018).

mediasoft.ir طوسی-الملک-نظام-خواجه (erişim tarihi: 20.04.2018).

www.irankulturvi.com/lang-tr-HACUYKRMAN.cgi, (erişim tarihi: 20.04.2018).

EK 2- GÖRSELLER

Fotoğraf 1. Fırat Umanç/ Nizâmülmülk'ün Türbesinin Girişi 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 3.Fırat Umanç/Nizâmülmülk Türbesi'nin Giriş Kapısı 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 4. Fırat Umanç/ Nizâmülmülk Türbesi'nin Giriş Kapısı 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 5. Fırat Umanç/ Nizâmülmülk Türbesi'nin Avlusu 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 6.Fırat Umanç/ Nizâmülmülk Türbesi'nin İçinden Görüntüler 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 7.Fırat Umanç/Sultan Melikşah'ın Mezarı22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 8.Fırat Umanç/ Nizâmülmülk Türbesi'nde Bulunan Mezarlar 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 9.Fırat Umanç/Vezir Nizâmülmülk'ün Mezarı 22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf 10.Fırat Umanç/ Nizâmülmülk Türbesi'nde kime ait olduğu bilinmeyen bir mezar.
22.05.2019/İsfahan

Fotoğraf11. Fırat Umanç/ Nizâmülmülk Türbesi'nde kime ait olduğu bilinmeyen bir mezar
22.05.2019/İsfahan

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Tuğba TAŞKESEN
EĞİTİM DURUMU	
Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, 2012-2016
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, 2021-2023
Yabancı Dil	İngilizce(İyi)
İŞ DENEYİMİ	
Çalıştığı Kurumlar	Antalya Turan Erdoğan Yılmaz Fen Lisesi Tarih Öğretmenliği (2018-2019) İzmir Aliaga Uğur Okulları Tarih Öğretmenliği (2021-2022) İzmir Göymen Koleji Tarih Öğretmenliği (2021-2022)